

BCECBIT
BCECBIT
CBIT
BCECBIT
CBIT 1973

12

BCECBIT

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ
ТА
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

1973-12

(186)

ГРУДЕНЬ

Рік видання
шістнадцятий.

ВСЕСВІТ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ

Видавництво «Радянський письменник» Київ

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ЖАК ПРЕВЕР. Сена зустрічає Париж. Квітка. Букет. Остання година старого... Знову пізнайте їх. Повернення до моря. Хто твоя сестра? Чи можна мати певність? Кордони. До бою! Поезії.	3
МАКС ФОН ДЕР ГРЮН. Місцями ожеледь. Роман. Закінчення.	11
ЦОЛА ДРАГОЙЧЕВА. Сім років у пеклі. Спогади.	83
МАРІО П'ЮЗО. Хрещений батько. Роман. Продовження.	120

ІЗ СКАРБНИЦІ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЛІ БО. Думи тихої ночі. Ранньої осені на великій рівнині. На межі дарую дівчині... Дев'ятий день. Проводжаю друга. Дивлюсь на крайні Південні гори... З вином у руці питаю про місяць. Проводжаю Чжао Юнь-цина, Шановному вчителю... Поезії.	110
ДУ ФУ. Вісім осінніх асоціацій. Весняного дня згадую Лі Бо. Блукаю на краю неба. Позбуваюся спогадів. Оплакую Ченьтао. Падає сніг. Самотній лелена. Прощання бездомної людини. Поезії.	115
Статтю про творчість китайських поетів Лі Бо і Ду Фу дивіться на стор. 106.	

ЖИТТЯ І СЛОВО

ІГОР ЛИСЕВИЧ. Два великі поети.	106
БОРИС ЧАБАН. Зачинательна великої традиції.	177
СЕМЕН АБРАМОВИЧ. Валерій Брюсов і зарубіжна література.	182

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ

АНДРІЙ ФЕОКТИСТОВ. Історична неспроможність концепцій замкненого розвитку культур.	189
ЮРІЙ ПОКАЛЬЧУК. Під прапорами «чистої науки».	196

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА

ВАЛЕРІЙ ГАККЕБУШ. Найстаріший і наймолодший театри Парижа.	198
--	-----

УКРАЇНА І СВІТ

ІВАН ЛОЗИНСЬКИЙ. Твори Міцкевича на Україні.	208
--	-----

СЕРЕД КНИЖОК І ЖУРНАЛІВ

МАРГАРИТА ЖЕРДИНІВСЬКА. Література гаучо. (Bartolomé Hidalgo, Hilario Ascasubi. Antología de la Poesía Gauchesca. Casa de las Americas, Cuba.)	215
ВОЛОДИМИР КУЛИК. Перед судом правди. (Зофія Посмиш. Пасажирка. Відпустка на Адріатиці. Повісті. Київ, «Дніпро», 1972)	217
ОЛЕКСІЙ ЧИЧЕРІН. По сторінках журналу «Еуропа»	218

ПАНОРАМА «ВСЕСВІТ»

ЮНЕСКО в Середі.	222
Проблеми італійських муніципалітетів.	225
ТАДЕУШ ГОНЕРА. Вода і земля.	226
Літературно-мистецька хроніка.	229
Звідусіль.	232
Веселі сторінки.	234
Зміст журналу «Всесвіт» за 1973 рік.	237

ЖАК ПРЕВЕР

СЕНА ЗУСТРІЧАЄ ПАРИЖ

(Коментар до фільму Йоріса Івенса)

Хто тут,
завжди тут, завжди в місті,
хто щомиті прощається з містом
і щомиті стрічається з ним?

«Це річка!» —
відповідає дитина,
що розгадує загадки
і дивиться зачарованими очима.
А річка зветься Сена,
а місто зветься Париж.
І Сена, неначе людина,
жваво біжить, кудись поспішає,
прискорює ходу, як вечір спадає,
а навесні зупиняється
і дивиться на вас, наче дзеркало,
і плаче, коли плачете ви,
або сміється, щоб лихі думки пішли з вашої голови,
і завжди вона сміхом налита,
коли стрічається з сонцем літа.

«Сена, — каже кіт, —
це кицька.
Вона мурчить, як мене торкає,
А може, вона — це мишка,
що коло мене грає, а потім зникає».

«Сена — прекрасна дівчина часу, що в неї канув,
гарненьке дівча Френч-канкану», —
каже дуже старий містер Міссісіпі,
джентльмен злиднів,

«Речі і щось інше» — так зветься збірка Ж. Превера, яка з'явилася в книгарнях в останні дні 1972 року.

і в пінявих бурунах за кормою
своїї шаланди, як він, старої,
він знаходить пікантні картинки,
давніх любих часів шелестинки від ніжок до спинки.

«Сена,—
каже робітник,
людина праці і мрій, м'язів і поту,—
Сена — це завод,
що виконує чорну, важку роботу.
Проти течії, за течією — завжди праця та сама —
везти щастя, винце, вугілля і пшеницю
то вгору, то вниз,—
кожна баржа підтримує біржу —
щастя пляшок і чарок розбитих,
скарби іржавих ломів,
занедбаних шахт,
повернутих втрат.

Сена —
це завод.
Навіть у вранішню прохолоду
вона працює з потужністю заводу
і котить пісню від свого початку».
«Її голос — це голос юні»,—
каже закохана і сміється, від щастя п'яна,
кохана Дон-Жуана.
Закохана з Лебединого острова
каже те саме у мріїх.

«Сена...
Я знаю Сену так, наче сам її зробив»,—
каже синьоблузий стерничий буксира,
увесь у мазуті, у сонці, у димі.—
Сьогодні тіло її безумством налите,
в ній повинь б'ється несамовито,
а завтра вона спить, мов бабак, поринає в знемогу,
неначе паркет, що рівно встеляє підлогу.
Бурхлива, брехлива, і рвійна, і мрійна —
така вона є.
Нещира, пестлива, кохана, щаслива,
сувора, примхлива, трудяща, лінива,—
як вам це цікаво, така в неї слава».

«Сена —
це річка, як інші», —
каже сухо добродій коректно-занудний на подив,
один з найперших пасажирів тих великих
останніх туристських теплоходів.
Річка з мостами, з доками і з берегами,
річка з вирами, з човниками, з весельцями
і вряди-годи з потопельцями,
що не завжди бувають померлими псами,
а часом — чоловіками й жінками,

річка з рибалками і з вудками,
на які ніколи ніщо не йде,
річка, як інші — і я перший, хто плаче над нею.
А Сена хоче всміхнутись
і йде від мене, співаючи.
Річка, як інші, як інші, як інші.
Плин води такий самий, як інший плин води,
води з льодовиків і з підземних струмків,
води дощової, води снігової,
води зі зниклих безслідно хмар.
Річка, як інші,
як Дюранс чи Гвадалквівір,
чи Амазонка, чи Мозель,
чи Рейн, чи Темза, чи Ніл.
Річка, мов річка Любов,
мов річка Любов.
Співає Сена ясна,
і ніч проводить її співом Молочного шляху,
 золотим передзвоном зірок,
а ще й співом заліза у звичному гуркоті
 доків і барж.

«Мов річку Любов,
ви бачите її красу,
ви чуєте її дзюркотіння»,—
каже володар крутих берегів,
що відпочиває на Ке де ля Продранс.
Річко Любов!
Ти кажеш: якщо я знайшов рівновагу,
то це вже не річка Сена,
це сама любов,
це моя власна маленька ріка,
мій маленький світанок,
моя маленька подорож навколо світу,
канікули мого життя,

і Лувр з Тюїльрі, Ейфелева башта,
Гостроверха вежа, Нотр-Дам, Обеліск,
Ліонський вокзал і вокзал Аустерліц —
це мої замки Лаури.

Сена —
це моя Рів'єра.
і я на ній — справжній турист.
І коли Сена холодна і гола струмує,
і скаржиться хрипко невідомо на кого,
 а той не чує,
здається, я маю пам'ять погану —
я хочу згадати відчай і злидні й оману
і не змішати казок чарівних з кошмаром,
що душить мене уві сні.

Тому,
коли під Новим мостом вітер останнього дня
дихне на свічку мою,
коли я відійду від усіх справ земних
і спочину в зеленім краю,
там, де наші турботи нічого не варті,
на Пер-Лашез чи на Монмартрі,
я всміхнусь і скажу:
Колись була Сена,
колись була,
колись була любов,
колись була журба,
і колись було забуття.

Колись була Сена,
колись було життя.

КВІТКА

В ящику залізному
від гранат,
нині вже не грізному,—
квітка!

Квітка старовинна,
зовсім нова,
наче мрія жива,
примхлива, як тростина,
і світла, як пшениця
чи рис,
гарна, мов кохання,
червона, як завжди червоне світання.

В ящику залізному
від гранат,
нині вже не грізному,—
квітка!

Квітка справжня і вільна,
незалежна від усіх,
потрібна, як хліб,
потрібна, як вино,
наче гнів, сльози, сміх
чи надія божевільна.

В ящику залізному
від гранат,
нині вже не грізному,—
квітка!

Квітка, якій заборонено проживання,
квітка, що відкидає операції лоботанічні,

що кропивних культур не терпить
з моменту їх заснування,
квітка вільного життя і робітничої правди,
квітка, якій байдуже, хто, де, коли,
байдуже, хто є хто,
квітка яскрава, що цвіте хтозна-де,
а це означає — на кожному кроці,
кожного дня у кожному році,
розцвітає життям,
розцвітає сміхом,
бентежністю й сумом.

В ящику залізному
від гранат,—
(кидати гранати солдат звик) —
нині вже не грізному,—
квітка!
Захищає квітку садівник.

БУКЕТ

Для тебе, для мене,
Далеко від мене і близько від тебе,
З тобою, проти мене
Кожен удар мого серця —
Квітка в краплинах твоєї крові-роси —
Кожен удар — твій,
Кожен удар — мій.
На всі часи, на всі часи,
Життя — квіткарка,
Смерть — садівниця.
Квіткарка працює шпарко,
А садівниця не злиться:
Букет надто червоний,
І кров надто жвава.
Квіткарка сміється,
А садівниця чекає на нас
І каже: ще маєте час!
Кожен удар наших сердець
Квітка в краплинах крові-роси,
Твоєї крові, моєї крові
Водночас, водночас.

Остання година старого —
Це перша година нового.
Слово кинув нам час на прощання —
Полум'яне зітхання.

ЗНОВУ ПІЗНАЙТЕ ЇХ

Негайний час,
Зламана крига,
Незаймане дзеркало
Відсвіжує пам'ять,
А мрію повертає назад.
Хто дасть їй відпустку?
Негайний час —
Чи це теперішній уривчастий,
Чи це миттєвий майбутній?

Знову знайдіть їх,
Знову пізнайте їх,
Ваших найліпших друзів —
Ваші найліпші роки.

ПОВЕРНЕННЯ ДО МОРЯ

Відпрацьована,
заплямована,
дистильована,
перестояна,
розлита,
зужита,
вода кидається у воду.

ХТО ТВОЯ СЕСТРА?

Це врода,—
каже зневіра.
Насолода,—
каже сум.
Жорстокість,—
каже ніжність.
Байдужість,—
каже відчай.
Смерть,—
каже лихо.
Моя сестра —
Любов,—
каже щастя
стиха.

ЧИ МОЖНА МАТИ ПЕВНІСТЬ?

Вони завжди все знають,
Вони вам розкажуть про землю, і місяць,
і космос, буття й небуття, добро і зло,
і звідки постало життя, ніби все це за
них було.
Та щойно їм хтось доведе, що вони
не бували ніде,
Вони лякаються,
І цей переляк перекидає думки їх
навзаки,
І вони вже спиняються на першій
зупинці,
На першій станції Стандарту,
В них завжди однаковий розклад,
однаковий ляк порожнечі, однаковий
погляд на річ,
Та знов карбюратори мозків,— скажу вам
на вухо,— повні бензинним
божественним духом.
Вони знову рушають
І їдуть все швидше і швидше,
А спиняються ближче і ближче.

КОРДОНИ

- Ваше ім'я?
- Ненсі.
- Звідки ви?
- З Кароліни.
- Куди ви їдете?
- До Флоренції.
- Можете йти.

- Ваше ім'я?
- Мене звать Ружею Пікардійською,
Бланкою Кастільською, Віолетою
Пармською і Блакиттю Метіленською.
- Ви одружені?
- Так.
- Хто ваш чоловік?
- Яйце де Жовток.
- Можете йти.

ДО БОЮ!

Анджелі Девіс

Вперед, безстрашні діти бою,
Сміються трави по грозі,
Гроза любов веде з собою —

бій,
бий,
крах,
жах!

В одного вітер у кишені,
А другий долю загнуждав,
Що в височінь його несе,
Та нам надії вітер віє,
Бо в нас попереду — усе!

Бій,
бий,
крах,
жах!

У світлій синяві любові
Щасливий вітер пута рве,
А з ним червоний вітер крові,
Що в тілі чорному живе!

Бій,
бий,
крах,
жах!

Вперед, безстрашні діти бою,
Сміються трави по грозі,
Гроза любов веде з собою...

Це є музика юні
Проти мурів глухих,
Проти муру мовчання
Боягузів сліпих.

Бій,
бий,
крах,
жах!

З французької переклав
Віктор КОПТІЛОВ

МАКС ФОН ДЕР ГРЮН

МІСЦЯМИ ОЖЕЛЕДЬ

РОМАН

Другий день страйку почався так само, як скінчився перший: перед головною брамою стояв пікет, що змінювався кожні дві години. Тільки службовці проходили крізь браму на роботу.

Мені було важко сидіти й чекати вдома, я цілі години простоював біля пікету коло брами, намагався чимось стати вартовим у пригоді, постачав їм гарячу каву, купував ковбаски, пиво чи кока-колу, приносив газети й журнали і виконував їхні дрібні доручення, поки вони не могли відлучитися.

Третього дня під час обідньої перерви вахтер вибіг на вулицю, закликав мене до себе й таємниче прошепотів:

— В їдальні сьогодні вночі поставили ліжка. Застелені, з подушками. Що це означає? Ти не знаєш, Карле?

— Ні, не знаю. Вперше чую від тебе.

Що це означало, ми дізналися після обіду.

Я саме хотів їхати додому, коли з Канального провулка до головної брами під'їхав синій, дуже модерний автобус. В автобусі сиділо десятеро чоловіків. Під'їхавши до входу, чоловіки опустили свої сидіння, щоб ми їх не побачили, принаймні в обличчя.

Ми зупинили автобус і спробували поговорити з людьми, але і передні, й задні дверцята були замкнені, а шофер махав нам руками, щоб ми розступилися й дали йому дорогу. Нам доводилося високо підстрибувати, щоб заглянути в автобус. Кюн наказав вахтерові відчинити браму.

Автобус заїхав на подвір'я, брама за ним знов зачинилася, і ми побачили крізь ґрати, як прибулі подалися до їдальні з валізами й пакунками. Ми ще й досі не могли зрозуміти, що все це означало. Нарешті пробіг захеканий Кольман і пояснив нам:

— Вони привезли штрейкбрехерів, десять шоферів з бременської філії. Зараз вони повинні заправити машини і їхати у маршрути. Маємо сюрприз.

Ми до всього були готові, тільки не до того, що наші колеги з філії згодяться всадити нам ножа в спину.

Франц, що знов стояв з Фольмером на варті перед входом, сказав:

— Це не сюрприз, а остання підлість... Слухай, Кольман, ти можеш довідатись, коли вони мають виїздити?

— Сьогодні о пів на шосту вечора, — відповів Кольман. Видно було, що він не такий уже впевнений чи не вдає з себе такого впевненого, як учора й позавчора.

— Ну, тоді все ясно! — вигукнув Франц. — Чого ми ще чекаємо? Гайда, колеги! Той, хто має тут машину, хай негайно сповістить наших, щоб о пів на шосту всі були перед брамою.

— Що ти надумав? — спитав я.

— Дуже просто, ми заблокуємо вхід, ясно?

Хай йому чорт, подумав я, скільки разів за цей час усе було ясно, а потім виходило інакше.

Ми разом з Францом об'їхали місто і найдальші околиці, повідомляючи нашим колегам, що заплановано сьогодні на вечір. Почав іти лапятий сніг, зате вже не було так холодно.

Після п'ятої всі робітники зібралися перед входом. Сніг падав ще густіший, на вулиці утворилася каша. Якщо вночі підмерзне, буде ожеледь, подумав я.

Ми оточили півколом головну браму. Нам було видно, як десятеро бременських шоферів у комбінезонах вийшли з їдальні, посідали в кабінні заправлених уже машин, завели мотори й повільно рушили до виходу. Кюн сам відчинив браму. Перша машина була вже перед самою брамою.

— Стійте всі там, де й стоїте! — гукнув нам Кольман.

Перша машина наполовину виїхала на вулицю, за нею вишикувалися в ряд ще дев'ять.

— Дайте дорогу! — закричав на нас Кюн. — Дайте дорогу, бо вас переїдуть! Ви збожеволіли!

Помалу, по сантиметру, ми відступали перед машиною. І тоді Франц крикнув:

— Лягаймо всі на землю! Всі лягаймо! Побачимо, чи хто з них зважиться наїхати на нас!

Сніг падав густий, мокрий, а ми справді майже всі полягали в ту кашу, хоч як було холодно.

Першу машину вів молодик з довгим волоссям і бородою. Раз по раз вимикаючи зчеплення, він помалу виїздив на вулицю. Побачивши, що ми полягали, він опустив шибу й висунув голову з кабінки. Ми з Францом лежали в першому ряду. Він закричав на нас:

— Тікайте геть, ідіоти! Що вам — життя набридло? Геть з дороги! Геть! Однаково не зупините мене!

Раптом кілька наших людей вискочили з обох боків на приступки машини, витягли з кабінки молодика і, мабуть, налупцювали б його, якби не втрутився Кольман.

Кюн закричав:

— Це насильство! Брутальне насильство! Вам це так не минеться!

— Що вони тобі обіцяли, кажи? — запитав Кольман молодого шофера. — Ти ладен подушити своїх же людей, йолопе!

— Я мав наказ, — відповів, усміхаючись, молодик. Він наче не був обурений тим, що його витягли з кабіни.

— Он як, ти мав наказ! — мовив Кольман. — То слухай тепер мій наказ. Заїжджай своєю машиною назад у двір, а як — це вже твоя справа. Бо вийдеш звідси з полатаними боками, я тобі обіцяю. Паскудити своїм же колегам... Спеціально задля цього приїхати з Бремна... Що вони вам пообіцяли за це, га? Подвійну платню? Вшивайся звідси, поганцю!

Молодик ще трохи постояв, так само усміхаючись, тоді рушив уздовж ряду машин, гукаючи своїм колегам, щоб вони верталися у двір.

— Не поїдемо ж ми на своїх людей! — казав він їм. — Вони просто полягали під колеса, і хоч ти що їм роби.

Кюн схвильовано бігав навколо, пробував умовити молодика, щоб він знов сів у машину, але той просто відштовхнув його, і Кюн закричав верескливим голосом:

— Це терор! Насильство! Я викличу поліцію!

На другому боці вулиці, під муром бетонного заводу, зібрався натовп цікавих. Серед них були навіть діти. Ми до пів на восьму не відходили від брами, хоч страшенно померзли, змокнувши до нитки в сніговій каші.

Нарешті машини заїхали назад у двір і поставали там одна повз одну, як раніше. Кюн і далі бігав у дворі, лаявся, погрожував, але ніхто його не слухав. Фольмер навіть сміявся з нього. Переконавшись нарешті, що машини не вдасться вивести на вулицю, Кюн власноручно замкнув браму. Ми бачили, як десятеро бременських шоферів, зійшовшись до купи, гаряче засперечалися, а потім зникли в ідальні.

— Наступ відбито, — сказав Франц. — Тепер я їду додому, бо ще дуба вріжу в мокрій одежі.

Третього дня профспілка офіційно підтримала наш страйк, таким чином надавши йому законної сили. Тепер ми мали право на грошову допомогу. Кольман побував у Дюссельдорфі, в об'єднаній робітничій раді, і спробував натиснути на решту філій, навіть на головне підприємство, щоб вони оголосили бодай одноденний страйк солідарності. Але там не квапилися з цим, хотіли спершу побачити, як поведеться керівництво фірми. Наші три газети також повідомляли про кожен день страйку, правда, лише кількома рядками.

Опівдні Кюн приколов на головній брамі оголошення: «З кожного робітника заводу, який завтра стане до роботи, буде знята вся провина. Керівництво підприємства готове повністю оплатити прогуляні дні, цебто дні страйку. Ті, хто страйкуватиме далі, будуть викреслені з лікарняної каси, позбавлені страхового забезпечення, різдвяної премії за цей рік і премії з прибутків за півріччя. Крім того, вони не отримають від підприємства допомоги по старості. Кожному, хто вийде на роботу, буде надана, якщо виникне потреба, поліційна охो-

рона, щоб він міг без перешкод виконувати свої обов'язки. Керівництво підприємства готове сплачувати двісті процентів надурочних за роботу в неділю і в святкові дні, замість ста процентів, як воно платило досі. Це одноразова пропозиція, і вона не буде чинна для тих, хто завтра не з'явиться на роботу. Всі, хто страйкуватиме далі, будуть остаточно звільнені».

Після того як остання спроба вивести машини на вулицю не вдалася, автобус із бременським номером по обіді виїхав із заводу. Вдруге нам не довелося лягати на вулиці під колеса. Від'їжджаючи, вони вже не ховалися в автобусі, а сиділи рівно. Молодик, якого ми витягнули з кабіни, гукнув нам:

— Ну, страйкуйте собі на здоров'я!

Ми спробували не пустити на завод і службовців. Вони посперечалися з нами, визнали, що ми маємо слушність, але страйкувати не хотіли. Адміністрація не поступалася. Я щодня їздив до заводу і дивувався, бачивши, як стійко тримаються мої колеги.

П'ятого дня становище було таке саме напружене. Я зупинив свою машину, як завжди, в Канальному провулку й пішки дійшов до брами. Там і досі висіло оголошення. У дворі все ще стояли в одну лінію заправлені машини. Вахтер сидів у будці. Він, мабуть, був єдиний, для кого цей страйк не мав ніякого значення. Йому не було чого робити, він сидів у теплій будці, читав газету і спостерігав за тим, що діялося у дворі й на вулиці. Франц жартівливо озвався:

— Ти чого знов сюди прийшов? Ти ж не можеш страйкувати з нами, тебе звільнено.

Несподівано Ранер відвів мене вбік і пошепки спитав:

— Слухай, Карле, а де ж ті папери?

Жодна душа вже не згадувала про записи. А, власне, йшлося ж про них.

— Не знаю, — відповів я.

Ранер був мені огидний, його запитання здивувало мене, а все ж таки він мав рацію: про папери останніми днями вже не було мови.

Франц показав на оголошення.

— Вони тепер ладні платити нам те, чого ми домагаємось уже десять років.

— Невже хтось спіймається на цей гачок? — сказав я. — Як ти гадаєш, здасться хто-небудь?

— Тепер уже ніхто не здасться, коли нас підтримала профспілка, — відповів Франц. — Можеш бути спокійний.

Коли я того дня зразу по обіді вернувся додому, то знайшов у скриньці листа, без адреси і без прізвища відправника. Отже, лист надійшов не поштою, хтось його вкинув у скриньку. Я розірвав конверт і прочитав: «Мені треба негайно з тобою поговорити. Сьогодні ввечері о восьмій у «Криниці». Ш.»

Останніми днями я майже забув про неї, раз тільки бачив, як вона вранці йшла до контори, закутавшись хусткою, наче хотіла, щоб її ніхто не впізнав.

Я до вечора тинявся по місту, з'їв у їдальні коло церкви св. Райнольда трохи ковбаси з гострою підливою, пройшовся по Гельвегу,

заглядаючи у вітрини, потім з годину посидів у кафе «Шварцгоф», випив кави з фруктовим тортом і погортав журнали.

Рівно о восьмій я зайшов до ресторану «Над криницею» на Бруненштрассе. Мене здивувало, що Шіндлер вибрала саме цей ресторан, він був далеко від її квартири. Її ще не було в ресторані. Я сів до столика і замовив пива й горілки. Гості крадькома позирали на мене, ті, що стояли біля буфету, кілька разів озиралися і безцеремонно розглядали мене. В залі було дуже накурено. Я витяг гаманця й почав малювати чоловічків на клаптику паперу, аби тільки не бачити зацікавлених очей, спрямованих на мене. О пів на дев'яту з'явилася нарешті Шіндлер. Вона підійшла просто до мого столу, не вибачилася, не роздяглася, сіла навпроти мене й сказала:

— То була я. А тепер тобі доводиться відповідати за все. Я не хотіла цього.

— Я так і думав, — відповів я і здивувався своєму спокою. — Я здогадувався, що це ти.

— І фотографу я покликала.

Я кивнув і замовив ще для себе пива й горілки, а для Шіндлер — подвійну порцію віскі. Ми сиділи одне проти одного і не знали, про що говорити. Адже все було сказане. Якби хтось спитав мене, який вона мала вигляд, я б відповів: як людина, що пустилася берега. Вона була у вельветових штанах і замшевій куртці, підбитій хутром, повіки були підмальовані зеленим, як на мій смак, надто густо, лак на нігтях потріскався. Видно було, що вона дуже пригнічена. Волосся в неї було наче тижнями не мите, губи широкі, нерівно пофарбовані.

— Що там кажуть на заводі? — спитав я. — До тебе більше не приходили?

Мені раптом стало важко казати їй «ти».

— Ні, не приходили. На заводі я нічого нового не чула. А ще... я хотіла тобі сказати... страйкуйте далі. Вони напевне здадуться, коли ви протримаєтесь ще кілька днів. Вони не сподівалися, що ви будете такі однастайні. Це їх перелякало, я знаю, не раз чула їхні розмови по телефону.

— А як же оголошення на брамі? — спитав я.

— То дурниці, вони обіцятимуть ще більше, коли страйк триває довше. Я знаю, наслухалася їхніх розмов по телефону. З Дюссельдорфа на них дуже тиснуть. Бош був би радий відступитися, але мусить стояти, бо полетить, розумієш, мусить, а то полетить.

Я крутив у руках кухоль з пивом, дивився в залу на гостей і нікого не бачив. Шіндлер позирала на мене збоку, я відчував її погляд, але не зважувався зустрітись з нею очима. Наша мовчанка ставала нестерпною. Ми сидимо тут, як старе подружжя, яке вже не має про що говорити і ходить по ресторанах, щоб розвіятись на людях, подумав я.

— І нащо ж ти все це зробила? — спитав я.

Шіндлер дивилася кудись повз мене і нічого не відповідала. Вона нервово курила, спершись правою рукою, в якій тримала сигарету, на стіл і пальцями лівої ледь чутно тарабанячи по ньому.

— Ти ж раніше брала гроші за те, що переписувала підслухані розмови, була зразковою секретаркою... Чому ж ти так змінилася? Чому? Були ж у тебе якісь причини?..

Вона погасила недокурену сигарету і зразу ж закурила нову. Тепер вона дивилася просто на мене. Я вже не уникав її погляду.

Очі в неї були зелені.

— Не знаю, — мовила вона. — Справді не знаю. Я сама часом питаю себе, чому так сталося.

Мені здавалося, що їй важко говорити. Вона випила своє віскі й курила сигарету за сигаретою. Я бачив, як господар з гостями перешіптувалися коло буфету й кивали в наш бік.

— Справді, не знаю, — знов насилу вимовила вона. Потім ще раз глянула мені просто у вічі й додала: — Може, я за останні роки надто багато надивилася, що там робиться нагорі. У приймальні все бачиш набагато чіткіше. А дещо мені трохи прояснилося через тебе. Може й так, не знаю. А може, тільки тому, що я надто багато буваю сама... може.

— Ходімо вже? — сказав я.

— Куди? До мене?.. Я вийду разом з тобою тільки в тому разі, якщо ти підеш до мене.

— Як хочеш, — мовив я.

Вона розрахувалася. Ми поїхали до неї на Рейнську. Вдома в неї ми випили разом ще пляшку віскі. Я був п'яний і стомлений. Шіндлер кинула мені ковдру і, ледь повертаючи язиком, промовила:

— Тобі сьогодні однаково вже не можна сідати за кермо. Ти п'яний. Коли вранці виходитимеш, не забудь замкнути двері. Ключа кинеш у шпарку на листи.

Вона, не роздягаючись, лягла на канапу і миттю заснула. Я зсунув собі двоє крісел, але ще довго крутився, поки заснув.

Анжеліка сиділа у вітальні й рахувала, виписуючи стовпчиками цифри. Перевіряла домашню касу. Становище наше було не дуже втішне. Хоч Анжеліка й одержувала вісімсот марок на місяць, але тепер не стало моєї платні. Щоправда, я отримував, як і всі, страйкові гроші, але що буде, як мене не поновлять на роботі? Тоді перші тижні я навіть не матиму допомоги для безробітних, як звільнений без попередження.

Коли я через два дні після того, як мене вигнали з роботи, пішов записуватись на біржу праці — так порадив мені Грюнефельд, сказав, що надія надією, а застрахуватися не вадить, — реєстратор подивився на мене й мовив:

— Ага, так воно завжди буває в житті, пане Майвальд. Ще вчора на першій сторінці всіх газет, а сьогодні на вулиці. Для мене це не новина, повірте мені. Я сиджу тут уже скоро тридцять років.

Що ухвалить трудовий арбітраж? Найближчими днями звідти має надійти якась звістка. А тут треба платити двісті двадцять марок за квартиру, крім того, за опалення, за світло, за воду, за вивіз сміття, за газети, за бензин, за трамвай, за телефон, податок на машину, страхування за неї, внески у касу страхування життя, в клуб гандболістів за Карін і ще за безліч різних дрібниць. Отак марка до марки, десятка до десятки, і набирається кругла сума. А ще ж треба щось їсти й пити, і часом купити пару черевиків, нові штани, нову сорочку, нову білизну. Потім ще перукарня й аптека, зубний лікар і пивниця, плата за радіо й нові шини, які також треба купити.

— Доведеться тобі обійтися без своєї любної пивниці, — мовила Анжеліка. — Я правду казала: на одну платню тепер уже не проживеш.

Ми мали на нашій спільній ощадній книжці нещасних п'ять тисяч марок, та ще Анжеліка на своїй окремій щось понад тисячу. Грошей Карін — також тисячу — рахувати не доводилось, бо то був її недоторканий запас.

— Заощаджень нізащо не можна чіпати, — сказала Анжеліка, — навіть якби довелося сидіти на самому хлібі. Яюсь уже викрутимося, завжди яюсь викручувались. Добре, що я хоч беру всі товари в кооператції на десять процентів дешевше.

То була яюсь дивна ситуація. Анжеліка не питала мене, де я був минулої ночі. О п'ятій ранку я вийшов з квартири Шіндлер і поїхав додому. В мене ще й досі була важка голова.

Поряд із зошитом, де Анжеліка планувала наше майбутнє, лежав лист із заводу, в якому всім нашим робітникам обіцяли помилування, якщо вони кинуть страйкувати і знов вийдуть на роботу. Навіть мені, звільненому без попередження, також прислали листа.

Анжеліка глянула на мене.

— А часом тебе знов поновлять на роботі, то що далі? Тепер тобі там не буде життя. Вони цькуватимуть тебе, де тільки зможуть, так і чекатимуть, аби ти десь спіткнувся.

— Я домагаюся свого права, — сказав я.

— Дурний ти з своїм правом. Що тобі з того права, коли до тебе ставитимуться, як до останнього сміття?.. Он хочуть підняти квартирну платню. Ідуть уже такі чутки на нашій вулиці.

— Дурниці! Ми живемо в державній квартирі.

— То й що з того? — сердито заперечила вона.

— Зрозумій же, Анжеліко, я мушу домогтися поновлення, бо хто мене візьме з моєю хворобою? Десь-інде я можу хіба що чистити риштаки, виносити сміття або мити туалети за сімсот марок на місяць. Стільки вони ще, може, дадуть мені, а більше — ні.

Анжеліка мала такий вигляд, наче ось-ось заплаче. А як вона вже розплачеться, то не так швидко спиниться. Вона сиділа рівно за столом, дивилася у вікно і гралася ручкою, крутила її між пальцями.

І оце тобі весь наслідок тридцятирічної праці, до того ж п'ятнадцять років ми приносили дві платні, думав я. Коли два роки тому померла моя теща, вона лишила Анжеліці тисячу марок і старомодні меблі, яких ніхто не схотів купити. Мені ще довелося заплатити п'ятдесят марок транспортній конторі, щоб вони взагалі забрали той мотлох, як сказав шофер, і відвезли на звалище. Малувато ми заробили за тридцять років праці.

Ввечері зателефонувала Карін, сказала, що прийде пізніше, вона ще поїде з Мартіном у Вестфален на матч з гандболу. Отже, Мартін вернувся з Мюнхена.

— Знов той Мартін, — мовила Анжеліка, коли я поклав трубку. — Нащо нам узагалі телефон?

— Не кажи дурниць, Анжеліко, в тебе зовсім нікудишні нерви. Ми б заощадили в місяць щонайбільше сорок марок. І задля них ти ладна відмовитись від телефону? Ти ж сама хотіла його. Весь час напосідала, щоб ми провели телефон.

— Сорок марок — це сорок марок, — уперто сказала вона.

— Телефон лишиться. Краще я не ходитиму більше до пивниці, — голосно мовив я.

— Ото було б добре!.. Але й телефон лишиться, і до пивниці ти ходитимеш. Я ж тебе знаю... Та я вже мовчу.

О восьмій, коли по телевізору передавали останні новини, до мене прийшов Франц. Він трохи подивився зі мною передачу і сказав, що все-таки кольоровий краще. Коли я вимкнув телевізор, він промовив наче якось збентежено:

— Карле, мені треба з тобою поговорити...

Анжеліка вийшла до кухні й заходилася мити посуд.

Я пильно глянув на нього:

— Що там сталося, Франце?

Франц був знервований, весь час поглядав на двері, наче очікував ще когось. Нарешті він швидко сказав:

— Карле, завтра починається другий тиждень, як ми страйкуємо. — Він схопився й почав ходити по кімнаті, закривши руки за спину. — Ну добре, ми отримуємо гроші із страйкової каси, не дуже багато, але... Ну добре, завод тепер просить нас, авжеж... Багато наших любих колег ладні вийти на роботу, зразу тобі заявляю, я вже чув на власні вуха, як вони казали: «Чого ми маємо через Майвальда самі собі шкодити? Таких пропозицій нам уже ніколи ніхто не зробить». Може, Карле, підприємство й справді поступиться, може, але нам тепер небезпечно чекати на це, ти ж знаєш наших людей, усе, що довго триває, починає набридати, можна дочекатися, що страйк провалиться. Ти знаєш так само, як і я: хай тільки хтось один відпаде, тоді всі за ним потягнуться, це вже питання кількох годин. Ми мусимо тепер натиснути, не на підприємство, ні, мусимо натиснути на нашу профспілку. Вони повинні вжити якихось заходів, а не тільки виголошувати гучні слова й виплачувати гроші з страйкової каси.

— Франце, це ж безглуздя. Як ми на них натиснемо, ти собі уявляєш? — спитав я.

— Послухай мене. Кольман, щоправда, іншої думки, це я мушу наперед тобі сказати, але я вважаю, що ми повинні завтра опівдні, коли всі знов зйдуться до брами, влаштувати демонстрацію протесту перед ОНП.

— Перед будинком профспілки? Ти здурів. Цебто, виступити проти власної організації? Нас можуть навіть виключити з профспілки, Франце, це щось нечуване, такого ще ніколи не було. Так не можна, викинь собі це з голови... Ти повідомив відділ громадського порядку? Він повинен дати дозвіл на демонстрацію, хоч би яка вона була невелика.

— Який там відділ громадського порядку... Ми підемо на Оствал і все.

— Поліція може нас розігнати, Франце.

— Поліція? Хотів би я бачити, як вона розганятиме робітників. Ми ж не студенти, не перекидаємо автобусів.

— І все-таки треба заявити у відділ громадського порядку.

— А про твоє звільнення хтось заявляв? — сказав він.

— Не плутай одне з одним. А що каже Кольман?

— Ет, що там Кольман, ти ж знаєш, який він. Коли треба висту-

пити проти профспілки, то він розпинається за неї, хоч перед тим сам лаяв її разом з усіма. Але, може, й він приєднається, ніколи не вгадаєш, що він зробить.

— Франце, тоді бери ти все в свої руки. Я, звичайно, приєднуюсь. Може, ти й маєш слухність, не знаю.

— Гаразд. Я ще сьогодні заскочу до декого з наших. З Ранером я вже розмовляв. Він згоден... Правду сказати, це, власне, його ідея.

— Що воно за людина? — мовив я. — Просто не збагнеш. Спершу він єдиний був проти страйки, тоді обкрутнувся на сто вісімдесят градусів і ще й інших підохочує.

— Може, він перестав боятися. Його дружина має тепер добру посаду, непогано, мабуть, заробляє... Ну, гаразд, Карле, до завтра, до дванадцятої. Або прийди трохи раніше, тобі ж не важко, ти тепер маєш час.

Анжеліка прасувала на кухні. Я зайшов і сів біля неї. Вона сказала:

— Двері були відчинені, і я все чула. Не знаю, Карле, чи добре те, що пропонує Вайгель. Не можна натискати на того, хто тебе підтримує. А профспілка ж вас підтримує. Чи як?

— Франц, мабуть, боїться, що вони там через наші голови знов укладуть якийсь сумнівний компроміс. Хіба це вперше!

— Господи, Карле, до чого ж вони ще можуть домовитись, як не до компромісу! — вигукнула вона й сердито відставила праску. — До чого? Завжди самі тільки сумнівні компроміси. Наш майстер сьогодні вранці сказав мені: «Пані Майвальд, не треба силувати себе, якщо вам важко чи ви не задоволені роботою. Ми можемо перевести вас на склад».

— Ну й що?

— От тобі й ну що! На складі мені платитимуть на сто марок менше. Це також компроміс.

Невдовзі після того задзвонив телефон. То був Грюнефельд.

— Майвальд, твою справу трудовий арбітраж розглядатиме в п'ятницю, — сказав він. — Підготуйся. Я тобі ще потім розповім про все докладніше.

Отже, я мав ще п'ять днів.

Франц добре все організував. Коли я перед дванадцятою прийшов до головної брами, там уже зібралися всі, навіть троє шоферів з невідкладної служби: щоб устигнути на демонстрацію, вони зранку зробили тільки по одному виїзду. Фольмер і Дерлам підготували транспаранти: «Справедливості для Майвальда!»

Кольман усе ж таки приєднався до нас. Він давав через мегафон накази:

— Ітимемо весь час по троє! Ті двоє, що нестимуть транспарант, хай тримаються спереду. Хай ніхто не виходить з колони і ні на що не зважає! Все зрозуміло? Тоді рушаймо.

Я йшов у другому ряду. В першому були Кольман, Франц і Ранер, поряд зі мною Фольмер з Дерламом несли транспарант. Ще в районі пристані ми викликали загальну увагу. Перехожі спинялися й дивились на нашу трохи дивну процесію, шофери гальмували машини й питали, що сталося. Багато хто сміявся з нас.

На Борнштрассе нас спинили двоє поліцаїв на мотоциклах і зажадали від нас дозволу на похід по місту. Кольман спробував спекатися їх.

— Я лишив дозвіл у конторі, — сказав він і жартівливо додав: — Подзвоніть начальникові поліції, він знає мене.

— Він у відпустці, — засміявся поліцай.

За нами спинялися машини. Ми затримували рух на вулиці. Оскільки ми не могли показати дозволу, поліцаї звеліли нам іти тротуаром, як звичайним перехожим. Нам довелося послухатися, бо якби ми завелися з ними, наш задум лопнув би з самого початку. Тротуаром іти було важко, ми часом губили один одного з очей. Добувшись нарешті на Оствал, ми стали півколом перед входом до будинку профспілок і хором закричали:

— Хочемо бачити Грюнефельда! Хочемо бачити Грюнефельда!

Усі вікна з фасаду повідчинялися. Вулиця й так була забита, а тут ще й над'їхали дві поліцейні машини.

Франц прошипів мені:

— Якщо так і далі піде, то скоро поліцаїв буде більше, ніж демонстрантів.

Через кілька хвилин вийшов Грюнефельд. Кольман передав йому в дверях резолюцію, яку він склав разом з Францом: «Коли підприємство не поступиться, тоді профспілка повинна закликати до страйку робітників усіх філій фірми Масмана — в Дюссельдорфі, Гамбурзі, Бремені, Касселі, Штутгарті, Франкфурті і Саарбрюкені». Грюнефельд щось казав, але через гамір ми його зовсім не чули. Кольман дав йому мегафон. Грюнефельд вигукнув:

— Не хвилюйтесь, колеги! Ми ведемо переговори.

— Ми хочемо діла, а не переговорів! — крикнув Ранер.

— Не горячуйте, колеги, ми мусимо дотримуватися законів...

— А вони дотримуються законів? Викидають нас на вулицю, коли їм заманеться, не зважають, чи це законно, чи не законно! — вигукнув Фольмер. — Досить з нас сумнівних компромісів!

— Дайте ж мені докінчити! Сьогодні ввечері відбудеться вирішальне засідання, на якому ми домовимось, чи проводити загальне голосування по всіх філіях і на головному заводі в Дюссельдорфі, чи ні. Крім того, треба почекати рішення трудового арбітражу. Від нього теж великою мірою залежатимуть наші дії. Все це не так просто, як здається, колеги. Врешті, мета вашого страйку — не підвищення платні, а інтереси однієї особи... Будьте розважні, ми ж узаконили ваш страйк, що ви ще хочете? Ми не можемо примусити робітників з інших заводів, щоб вони оголосили страйк, якщо вони не захочуть. Це було б недемократично.

— А Майвальда звільнили демократично? — крикнув Дерлам.

— Розходьтесь додому! І ще одне, колеги: не погоджуйтесь на пропозиції фірми, навіть на такі принадні, як та, що висить у вас на брамі. Не бійтесь ніяких погроз. Тепер ніхто не має права відступати. Тільки єдність приводить до успіху, пам'ятайте про це. Чи фірма погрожуватиме, чи зваблюватиме вас, ви страйкуйте далі, поки не отримаєте від нас нових вказівок. А тепер розходьтесь по одному. Бачите ж, поліція вже насторожі. Я не хочу, щоб дійшло до якоїсь сутички.

Фотографи бігали навколо й знімали нас, якийсь молодик виліз із камерою на дерево. Один репортер спитав мене:

— Це ви — Майвальд? Скажіть, як людина почуває себе, коли опиниться в центрі такої події, як ця?

— Обгидженою! — кинув йому в обличчя Франц.

— Дайте ж сказати панові Майвальду... Як людина почуває себе, пане Майвальд, коли всі, без винятку, колеги стають на її бік? Це все-таки не завжди буває.

— Чи ваші також оголосили б страйк, якби вас витурили з газети? — спитав Франц.

— Дайте ж нарешті сказати слово панові Майвальду... Чого ви весь час втручаєтесь, хто ви такий?

— Ви ж бачите, що він не хоче з вами розмовляти, — засміявся Франц.

Я відповів репортеріві:

— Ну що вам сказати, я найдужче був здивований...

Репортер записав мої слова.

— Це ви поінформували газети? — спитав він.

— Ні, — відповів я.

— Але ж вас у цьому звинувачують.

— Звинувачувати людину можна в чому завгодно, — сердито сказав я.

Чого він причепився до мене?

— Але якщо б справді інформацію дали ви, пане Майвальд, то фірма мала б право вас звільнити, так? Чи я помиляюся?

— Право? — крикнув Франц перед самим його обличчям. — Ви також пишете у своїй газеті тільки про те, що ми робимо, а не про те, що вони... Знаємо ми вас, ви завжди перебріхуєте наші слова.

— Чому ви так хвилюєтесь, чоловіче? Я цілком на вашому боці. Я мушу написати статтю про вашу демонстрацію, а тому й хочу де-що розпитати.

Репортер лишив нас і підійшов до Дерлама й Фольмера, але ті втекли від нього. Тоді він почав опитувати глядачів.

Кольман наказав нам розходитись.

Більшість наших поїхали додому трамваем. Ми — Франц, Ранер, Фольмер, Дерлам, Кольман і я — пішли пішки до пристані.

— Дарма тільки ноги били, — мовив Ранер.

— Їм теж скрутно доводиться, — сказав Кольман. — Не хотів би я бути в їхній шкурі.

— Он як? — мовив Франц. — А нам як доводиться? Думаєш, вони б хотіли бути в нашій шкурі? Кольман, їй-богу, мене не покидає таке почуття, що вони просто хочуть нам забити баки.

— Ну, поки що нам гріх нарікати, — ображено відповів Кольман.

— Ходімо, вип'ємо пива, — сказав Ранер.

Ми зайшли в бар на Мюнстерштрассе й замовили пива. Франц тримав згорнений транспарант під пахвою. Якийсь п'яний підійшов до нього і пробелькотів, показуючи на держак:

— Хочеш сьогодні ще когось убити?

— Так. Тебе, якщо не відчепишся.

— Ну, чого гарячкуєш! Тільки зайшов і вже пирхаєш. Хочеш на мені зігнати злість за те, що тебе не пустила до себе твоя шльондра?

— Заткни пельку! — сказав Франц.

— Ходімо звідси, мерщій. Розрахуймось і ходімо, — сказав я.

Ще бракувало, щоб ми саме тут, у цій задрипаній пивниці, встряли у сварку.

Ми розрахувалися і вийшли.

— Ну, побачимо, що завтра суд скаже, — мовив Кольман. — Ми, звичайно, придемо всі, Карле, ми не кинемо тебе самого.

Я попрощався й поїхав додому. Ішов дощ, після холоднечі стало раптом майже по-весняному тепло. У вітальні сиділи Карін з Мартіном і пили каву. Мартін був змарнілий.

— Як тобі їздилося? — спитав я.

Мартін відмахнувся:

— В наші часи треба за всякою дурницею самому наглядати, якщо хочеш, щоб справи якось посувалися. Нам би не завадило мати в себе таку сумлінну людину, як ти, мій батько також завжди це каже... Бачиш, Карле, ми відкрили в Мюнхені філію тільки тому, що мали там цілком певного чоловіка, який сам робив усе, дбав про наші справи, наче про свої власні. Ну от, а тепер виявилось, клієнти повідомили, — тому я і їздив до Мюнхена, — що він ще більше дбав про власну кишеню, поклав туди вісім тисяч марок. Це було б не таке велике горе, але він міг відбити нам усіх клієнтів.

— А ти що? — спитала Карін.

Мартін здвигнув плечима.

— Нічого. Немає сенсу зчиняти бучу, від таких людей ніде не дінешся. Якби ми його звільнили, то треба було б закривати філію, а спробуй знайти когось, хто міг би все робити самостійно. Я сказав йому: «Не будемо згадувати про це, гроші ти нам повернеш, сплавуватимеш по сто марок щомісяця. А коли ще раз таке вчиниш, то негайно вилетиш, я маю докази».

Ми ще трохи посиділи, розмовляючи про все й ні про що. Мартін, що завжди аж пашів здоров'ям, сидів згорбившись у кріслі й водив вказівним пальцем по бильцю. Він був якийсь блідий і невиспаний. Виходячи, він спитав:

— Ти ще зайдеш сьогодні ввечері до «Цехового заїзду» зіграти разом на фліпері?

— Мабуть, ні, — сказав я. — Мені не до фліпера. Потім, Мартіне, потім.

Коли я читав у кухні газети, Карін несподівано спитала мене:

— Ти спав із Шіндлер?

Я сховав обличчя за газетою і відповів запитанням:

— Звідки ти знаєш?

— Ну, слухай, тату, я не така дурна, теж очі маю.

— Я спав не з нею, а в неї... Карін, це справді вона поінформувала пресу. Сама призналася... так і сказала: «То була я».

— Я так і думала. Просто ніхто інший не міг бути... Ти хочеш чаю чи кави?

— Пива. А крім того, Карін, вона багато п'є. Знов була п'яна.

— І тобі, звичайно, довелося її втішати, — глузливо мовила вона. — Авжеж. Боже мій, що жінці робити, коли вона сама. Краще вже цілуватися з пляшкою, ніж спати з якимось нікчемою...

— Зрозумій же, я не міг кинути її і піти.

— Вона повинна прийти в суд, коли розглядатимуть твою справу, і сказати, що то була вона...

— Ти здуріла! Тоді вона вилетить з роботи.

— Не вилетить, тату, вона надто багато знає, мабуть, більше, ніж тобі розповіла. Можливо, знає навіть прізвища людей, які наказали вмонтувати підслухувальний пристрій... Кажу тобі ще раз: вона знає більше, ніж тобі розповіла. Я їй не вірю, ні, не вірю... Чому вона поінформувала пресу? В неї повинна бути якась причина.

— Вона хотіла мені допомогти.

— Допомогти? О господи! Вона тебе вплутала в халепу і тепер мусить подбати, щоб ти з неї вибрався, мусить прийти в суд і сказати, що то була вона...

Тієї хвилини прийшла з роботи Анжеліка і зразу ж заявила:

— Я взяла собі вільний день, хочу бути на розгляді справи.

— Тьху на вас! — вигукнув я. — Ви всі подуріли! Я ж не дитина. Я маю адвоката, навіщо мені ще й сім'я там!

— Мовчи. В такі дні родина повинна бути разом, — твердо сказала Анжеліка.

Ніколи ще на засіданні трудового арбітражу не було стільки людей. У довгому коридорі й перед дверима зали засідань № 110 юрмилися трохи не всі робітники нашого заводу. Я стояв із своїм адвокатом коло вікна в коридорі. Адвокат весь час мурмотів собі під ніс:

— Думаю, що все буде гаразд, начебто не повинні вони в суді вдатись до терору... Ну, всій цій публіці однаково не стане місця. Тут є щонайбільше п'ятдесят стільців.

— Що сталося? — спитав хтось із суду. — Ці люди всі прийшли на розгляд справи Масман — Майвальд? Господи боже, такого тут ще ніколи не бувало! Звичайно сюди навіть репортер носа не потикає.

Двері до зали засідань відчинились, і люди кинулися займати місця. Мартін кивнув мені, заходячи до зали разом з Карін і Анжелікою. Він і досі був якийсь змарнілий.

Як і передбачав адвокат, більшості людей не вистачило стільців. Вони поставали попід задньою стіною і поміж вікнами. Ми з адвокатом зайшли до зали останні й сіли біля відведеного нам столика. Навпроти, метрів за п'ять від нас, сиділи за своїм столом юрист нашої фірми і його консультант. Напруження, здавалося, було майже відчутне на дотик. Люди в залі пошепки перемовлялися, прикривши рота рукою, майже ніхто не зважувався озватися голосніше чи кашлянути. Я сидів рівно, втупивши очі в білу стіну навпроти.

Коли суддя і два його помічники — представник профспілки і представник об'єднання роботодавців — зайшли до зали крізь маленькі бічні двері, зразу ж запала тиша. Вони сіли ліворуч від мене на невеликому підвищенні за бар'єром. Я глянув на них, потім перевів очі на залу. Я не почував себе так упевнено, як сподівався, мені ставало млосно. Суддя був не в мантиї, а в звичайному костюмі. Я побачив Мартіна між Карін і Анжелікою в першому ряду. Коли я глянув на дружину, то знов заспокоївся, млість під грудьми минула, і до мене вернулася впевненість. А все ж мені важко було стежити за словами судді, який голосно читав мою скаргу.

Я дивився на помічників судді, крутив пальцями під столом і вже не зважувався глянути на залу. Я почув, як юрист фірми сказав, що моє звільнення достатньо вмотивоване вже тим, що я не виправдав довір'я підприємства, а я, безсумнівно, не виправдав його довір'я, бо саме як член робітничої ради більше, ніж будь-хто інший, повинен був дбати про спокій на заводі. Я не мав права інформувати пресу про внутрішні заводські події, а насамперед не мав права виносити на суд громадськості внутрішній конфлікт, навіть якби не було ніяких шансів залагодити його силами підприємства. Якби це зробив звичайний член колективу, його вчинок було б легше виправдати.

— Пане Барч, — почув я голос судді, — звідки чи від кого ви знаєте, що це пан Майвальд поінформував пресу про внутрішні події на підприємстві?

— У нас, певна річ, є свої інформатори, але ми, звичайно, зобов'язані їх оберігати.

— Але ж... так не можна. Ви мусите дати докази або назвати інформаторів, і вони повинні тут виступити. Врешті, це ж не розгляд якоїсь таємної справи. Ви можете спиратися тільки на доноси, а це не те, що нам потрібно. Ну от, ви заявляєте одне, а пан Майвальд має таке саме право заявляти інше. Мені потрібні докази, пане Барч.

У залі знявся гомін. Суддя почекав, поки знов стало тихо, тоді спитав мене:

— Пане Майвальд, ви давали пресі інформацію про внутрішні події на заводі?

— Ні, пане голову, — голосно сказав я.

Засідання затягувалось. Я стежив за всім, але мало що розумів, часом мені здавалося, що розглядають якусь зовсім іншу справу, а не мою. Ясно було, що юрист із Дюссельдорфа не міг дати доказів і назвати свідків. Я не раз поривався схопитись і щось сказати, мене дратувало те порпання в параграфах, але мій адвокат весь час стримував мене, тяг за рукав або за полу. Та врешті я таки встав і крикнув:

— А підслухувальний пристрій!

Адвокат знов сказав мені сісти й пошепки заходився пояснювати, що сьогодні розглядають не цю справу. Але мені тепер на все було начхати. Я голосно перепитав його:

— То розглядають не справу про підслухувальний пристрій?

З публіки хтось гукнув:

— А причина!.. Причина!..

Суддя на мить розгубився і спитав мене таким тоном, наче просив тиші:

— Що ви конкретно хочете цим сказати, пане Майвальд?

Юрист запротестував, суддя відвів його протест, і я встав. Мені було важко спокійно триматися і спокійно говорити, я все-таки нервувався, знаючи, що мене слухають колеги і моя сім'я. Я промовив:

— Пане голову, я викрив на підприємстві свин... я хотів сказати, правопорушення. Фірма Масмана протягом трьох місяців систематично підслухувала наші розмови на заводі через селектор, що насправді був підслухувальним пристроєм. Ті розмови записували і потім ще й підшивали в папки. Мені підкинули кілька таких папок. Я віддав їх, як доказ, до своєї профспілки. Під час святкування різдва я оголосив про це колективові. Я хотів, щоб цю справу залагодила профспілка,

я нічого не робив такого, що не було б схвалене нашим окружним керівництвом, бо теж вважав, що справа, яку я викрив, насамперед належить до компетенції нашої профспілки. Потім хтось, що, мабуть, добре знав про це, поінформував газети. Після цього адміністрація, не вислухавши мого пояснення, просто витурила мене з заводу. Мої колеги оголосили страйк, вимагаючи, щоб мене поновили на роботі. Страйк триває вже третій тиждень. Ось як стоять справи, а не так, як хоче показати нам пан юрист. Виходить, наче я тут звинувачуваний, а не позивач, і все тому, що я викрив, як з нами поводяться на заводі. Підприємство повинне було б вибачитись тут перед усіма. Тут я позивач, я домагаюся відновлення на роботі... а те, що я викрив на заводі, — то страшенне свинство...

Поки я говорив, у залі було зовсім тихо, та коли я скінчив, мої колеги заплескали в долоні й дехто закричав:

— Браво!

Суддя закалатав у дзвоник:

— Тихо! Тихо! А то я накажу звільнити залу!

Оплески не вщухали, і він ще раз вигукнув:

— Я накажу звільнити залу! Тихо!

В залі затихли. І зненацька пролунав жіночий голос:

— То була я. Я поінформувала пресу!

Це був голос Шіндлер. Враз стало так тихо, що страшно було навіть дихнути, всі обернулися на той голос. Шіндлер стояла в дверях до зали. Та ось вона рушила до столу суддів. У залі все ще стояла гнітюча тиша, тільки чути було кроки Шіндлер. Перед столом вона зупинилася й голосно сказала:

— Пане суддя, я поінформувала пресу, а не пан Майвальд. Я можу це довести і повторити свої слова під присягою.

Мій адвокат схвильовано прошепотів мені:

— Ви знали про це?

Я кивнув головою.

— Але... чому ж ви мені нічого не сказали?

— А що я, по-вашому, — мав на неї все скинути? Щоб вона полетіла з роботи замість мене?

— Майвальд, — сказав він трохи голосніше, — вам слід було б піти в Армію спасіння. Ми не можемо тут керуватися вашими почуттями, а тим більше вашою чудернацькою мораллю.

Суддя і його помічники схилилися один до одного, юрист фірми також про щось говорив із своїм молодим консультантом, а Шіндлер усе ще стояла перед столом. Тоді суддя знов закалатав дзвоником і, коли в залі запала тиша, спитав у Шіндлер її прізвище, місце проживання, посаду на заводі, а також, чи вона мені не родичка.

— Я старша секретарка. Сиджу в приймальні доктора Боша, раніше сиділа в пана Фабера.

Карін затулила обличчя долонями, Анжеліці, видно, відлягло від серця, і вона ледь помітно кивнула мені головою. Якусь мить стояла така тиша, що було б чути, якби муха пролетіла. Я не зважувався глянути на Шіндлер. Суддя, мабуть, також розгубився, він знов почав шепотітися з своїми помічниками, тоді підвівся — для мене це було як порятунок — і голосно сказав:

— У зв'язку з тим, що виявились нові обставини справи, суд іде радитись.

Він разом із своїми помічниками вийшов у маленькі двері, ті ж, якими зайшов.

Шіндлер і далі стояла перед столом судді. Я хотів підійти до неї, проте адвокат знов стримав мене.

— Ви збожеволіли! Не можна! Якраз тепер, на очах у всіх! Це тільки ускладнить справу, яка й без цього вже досить складна.

Я визвірився на нього:

— А кинути її отак саму можна?

— Тепер ідеться про вас, а не про неї. Що буде з нею, — він показав на Шіндлер, — то вже інше питання. Нас воно не обходить. Я тут захищаю вас, а не ту жінку.

Зала поволі спорожніла, люди повиходили в коридор. Коли юрист фірми також рушив до виходу, мій адвокат побіг за ним, наздогнав його в дверях і потяг за собою. Я не знав, що мені робити, адвокат не дав мені ніяких вказівок, тому я також підвівся і вийшов із зали.

В коридорі до мене підбіг Франц.

— От тобі й Шіндлер! Хто б міг подумати!.. У судді справжня конференція, вони й Кольмана забрали туди. Аж тепер тут стало цікаво!

— Тепер Шіндлер буде непереливки, — мовив Ранер і злісно засміявся. — Я весь час мав підозру, що то була вона.

Я сперся на підвіконня, закупив і глибоко затягнувся. Навколо мене гули голоси, але я був глухий до них, не чув, що мені казали. Надумці в мене було одне: Шіндлер.

Через півгодини суд відновив засідання. Повз мене пройшов Грюнефельд і мимохідь поплескав мене по плечі. Звідки він узявся? Досі я не бачив його тут.

Коли всі зайшли до зали і вщух гамір, суддя прочитав ухвалу:

— У зв'язку з тим, що обставини змінилися, уповноважений фірми Масмана пан Барч скасовує наказ про негайне звільнення слюсаря Карла Майвальда. Голова робітничої ради дортмундської філії заводу Масмана пан Кольман, за згодою уповноваженого профспілки працівників хімічної промисловості пана Грюнефельда, оголошує, що з сьогоднішнього дня страйк кінчається і завтра о шостій годині ранку всі виходять на роботу. Уповноважений фірми Масмана пан Барч застерігає собі право погодити скасування наказу про негайне звільнення Майвальда з центральним управлінням фірми в Дюссельдорфі. На цьому засідання оголошую закритим.

Кожен намагався потиснути мені руку, поплескати по плечу. Вони мало не стягли з мене піджак. Я стояв і силувано всміхався. Я був не дуже радий. Пробившись крізь натовп до виходу, я став біля дверей. Зала поволі порожніла. Я озирався, шукаючи Шіндлер, але ніде її не бачив. Так, мені треба було б радіти, а я не міг, я все думав: що тепер буде з Шіндлер? Люди проходили повз мене, сміялися, поплескували мене по плечу, а мені здавалося, наче все це відбувається десь далеко і зовсім мене не стосується.

Нарешті я лишився сам у коридорі. Я підійшов до вікна і виглянув надвір. Мої колеги ішли вулицею в напрямку ратуші. Мартін садив Анжеліку, Карін і Шіндлер у свою машину. Що мені було робити? Я ще раз зайшов до зали. Вона була порожня. Що сталося? Наказ про моє негайне звільнення скасовано, і більше нічого... більше нічого. Я не міг радіти.

Я повільно йшов коридором до сходів. На сходовій площадці відчинились якісь двері, і переді мною з'явився суддя.

— Ви ще тут? — спитав він. — Так, для вас це була несподіванка, пане Майвальд, визнання тієї пані Шіндлер.

— Авжеж, — відповів я. Мені було незручно, що суддя озвався до мене. — Я ніколи не думав, що вона заявить про це тут.

— Цебто як? — Він мружив на мене очі крізь товсті скельця. — Ви хіба знали, що то вона...

— Так, знав.

— Але ж... і ви...

— Пане суддя, — перебив я його, — тепер замість мене її виженуть з роботи?

— Залежно від обставин. Мабуть, тут жоден арбітраж нічого не вдіє, бо вона вже явно не виправдала довір'я підприємства. Це зовсім інший випадок, ніж ваш.

— А може, її побояться вигнати. Вона забагато знає.

Суддя глянув на мене крізь великі окуляри в роговій оправі. Звичайнісінький собі чоловік, у темному смугастому костюмі, на голову нижчий за мене. Якби я зустрів його на вулиці, то подумав би, що він хто завгодно, тільки не суддя.

— Складне становище у вас на заводі, га? — усміхнувся він. Мені здалося, що він навіть підморгнув мені.

— Так, дуже складне, — мовив я.

— Знаєте, я колись теж був слюсарем, перше ніж вивчився на юриста, — сказав він і пішов, не попрощавшись.

Я був сердитий на своїх колег, що вони лишили мене самого. Я стояв на вулиці й не знав, куди мені податися. Врешті сів у машину, яку перед тим поставив на Новому ринку, і поїхав додому. Там нікого не було.

Тоді я поїхав до заводу. Брама стояла відчинена навстіж. Я вийшов з машини і спитав вахтера:

— Що сталося?

— Щойно телефонував Кюн, сказав, щоб я негайно відчинив браму.

— А з наших ніхто не приходив?

— Тільки троє з невідкладної служби. Вони поїхали по маршруту чверть години тому.

— А Кольман? — спитав я.

— Теж не приходив ще. А що там таке, Карле?

Я кивнув йому і поїхав до пивниці. Троє інвалідів стояли коло прилавка й пили пиво.

— Ти не бачив Мартіна? — спитав я господаря.

— Ні, сьогодні його ще не було тут.

— Агов, Карле, чого ти поспішаєш, ніби на пожежу? — гукнув мені навздогін Вітбройке.

Я поїхав до центру. І враз згадав про ресторан «Над криницею». Вони обідали там.

Мартін підсунув мені стільця:

— Сідай. Де ти був так довго? Замовляй собі щось. Сьогодні я частую. Віддаю цей день на користь товариства.

Я замовив собі гуляш з макаронами.

— Ти був уже в Ратушній пивниці? — спитав Мартін.

— В Ратушній пивниці?

— Так, там сидить уся ваша братія. Ну, мені треба йти, мушу ще заскочити на броварню, а то без мене там не буде ніякого ладу. В наші часи треба за всякою дурницею самому наглядати.

Я віддав Карін ключ від машини, а сам поїхав з Мартіном. Поки ми сиділи за столом, Шіндлер не сказала жодного слова, і я також не зважився озватись до неї, навіть уникав її погляду. В Ратушній пивниці я застав багатьох наших робітників, більшість їх були вже п'яні.

— Втерли ми їм носа! — крикнув Ранер, побачивши мене в дверях. Він теж, видно, був не зовсім тверезий.

«І що воно за чоловік цей Ранер? — подумав я. — Ніде без нього не обійдеться!»

Довелося сісти з ними до столу, хоч мені й не хотілося пити. Я тримав у руках кухоль з пивом, а перед очима в мене стояла та сама картина: Шіндлер підходить до столу судді й заявляє: «То була я».

Бувають події, які важко збагнути.

У понеділок я знов вийшов на роботу, як звичайно, і працював так, наче мене не звільняли, наче не було ніякої перерви, наче не було страйку, не було суду. Я знов перевіряв систему запалювання і роботу мотора, міняв мастило, свічки й шини, лагодив щітки на шибках. О десятій я зайшов до їдальні, купив собі півлітра молока, вернувся в майстерню, сів на стару шину й поснідав. У мене було тільки одне на думці: папери. Вони й досі були сховані у Фойгтовому будинку, я не знав, де саме. Та найнезбагненніше було те, що ніхто вже не згадував про них, хоч саме з них усе й почалося. Згодом секретарка занесла мені циркуляр, щоб я приколов його в майстерні: кожен шофер повинен мати в своїй машині півцентнера солі, лопату й два підкладні клинки на випадок ожеледі. Настрій серед шоферів був такий, наче наш завод мав три тижні канікул, ніщо вже не нагадувало про страйк. Кожен робив свою справу, а як з кимось зустрічався, то говорив тільки про погоду й про футбол.

Опівдні вернувся з свого маршруту до Кельна Франц.

— Шіндлер вони не вигнали, — сказав він, — а перевели у відділ зарплати. Все-таки молодці, що не звільнили її. Бо їй би вже ніхто не допоміг.

— Так, — мовив я, — нам довелося б знов страйкувати.

Франц глянув на мене і скривився, наче вкусив щось кисле.

— Ти жартуєш, Карле.

Страйк, здавалося, відійшов у далеке минуле.

Нічого не сталося. Машини виїздили з двору, я робив свою роботу, — нічого не сталося. Скінчилася зміна — нічого не сталося. Час ніби зупинився. Я пройшов повз вахтера на вулицю — нічого не сталося. Я відімкнув дверці в своїй машині, сів у неї — нічого не сталося.

Ідучи додому, я тільки й думав: що тепер буде з паперами? Боже, невже всі наші заходи були марні?

Вони говорили про все — про моє звільнення, про страйк, про порушення заводської дисципліни, про законні й незаконні дії, про обіцянки й погрози, про здогади й докази, але ніхто не говорив про па-

пери. Коли ж я хотів нагадати про них, мене спиняли: «Розмова йде не про це». Невже ми з Францом даремно залазили на завод, як злодії? Невже даремно мерзли й тремтіли зі страху? Я не міг вічно тримати папери в Мартіна. Папери, які лежать у підвалі, припадають курявою, і їх забувають.

Але що ж мені з ними робити? Яку ми можемо мати з них користь? Щоб їх чорти вхопили, ті папери. Чому їх не забирає Грюнефельд, чому вдає, наче вони вже зовсім не цікавлять його? Спершу казав, що я дав йому зброю в руки, а тоді: «Почекаймо, не треба поспішати, справа надто важлива, щоб діяти похапцем. Почекаймо».

Але я вже чекав сім тижнів, переді мною лежав новий номер нашої профспілкової газети, і там нічого не було про подію на заводі, жодного рядка.

Тридцять папок із записами лежали в підвалі людини, яка не мала ніякого стосунку до цієї справи. Що мені з ними робити? Взяти їх з собою на наступні партійні збори й зачитати? Мені скажуть: «Це не партійна справа». То, може, піти на Старий ринок і там їх зачитати? Люди сміятимуться з мене, вважатимуть за божевільного або й проженуть. Приколоти деякі записи на заводській дошці оголошень? Мої колеги нападуть на мене, бо в тих записах ідеться про інтимні речі. Я мав папери і не знав, що з ними зробити. А мусив щось зробити. Я не мав сили чекати, поки хтось сам прийде до мене й скаже: «Майвальд, пора». Я знав, що ніхто не прийде. Та яка з того користь, що я триматиму їх як погрозу для фірми? Що це нам дасть? Більше грошей? Більшу піврічну чи різдвяну премію? Кращі умови праці? Коротший робочий день? Дешевше харчування в їдальні? Безкоштовний робочий одяг? Більший вплив на заводські справи? Заборону звільняти робітників без попередження? Заводську пенсію для хворих на запалення міжхребцевого хряща? Але що, як керівництво заводу вибачиться і заявить, що то просто дехто перестарався і винних вивели з керівництва заводу чи з керівництва фірми? Що тоді? Скажуть, що то був окремий випадок, не признаються, що то було системою чи могло стати системою у німецькій промисловості.

Я боявся, що одного чудового дня хтось прийде до мене й скаже: «Пане Майвальд, ви ідіот, невже ви справді сподіваетесь тримати під страхом фірму світового значення тільки тим, що маєте кілька запорошених паперів, про існування яких найвище керівництво фірми навіть не знало?» Я просто мушу вистояти. Хоч би скільки все це тривало.

Якось у середу ввечері, на початку травня, вертаючись пішки з пивниці, я згадав, що наступного дня мають вивозити брукт. Перед багатьма будинками на нашій вулиці, і на зеленому, й на чорному боці, лежали купи мотлоху: старі електроплити, велосипеди, матраци, паки давніх газет, поламані дитячі візочки, трухляві дошки, діряві пластмасові миски й відра. Господи, подумав я, скільки в господарстві збирається всякого непотребу, за який платиш гроші і який потім викидаєш, та ще й радієш, як його взагалі хтось забере.

Перед будинком Герлінга я побачив модне кабінетне крісло. Карін давно вже хотіла таке крісло, але ми не могли його купити, воно просто було надто дороге. І ось саме таке крісло, майже нове, стояло на вулиці серед брукту.

Я розповів Карін, що Герлінг викинув на сміття крісло, про яке вона мріяла.

— Ми його негайно заберемо!— сказала вона, схопилася й потягла мене на вулицю.

Мені було незручно. Та Карін, побачивши крісло, сказала:

— Гарне! Зразу ж занесімо його, може, вночі буде дощ, то ще намокне.

Крісло поставили в кімнаті Карін, і коли трохи згодом приїхав Мартін, щоб забрати її на якийсь фільм, що вже четвертий місяць ішов у центрі, вона показала йому крісло й розповіла, звідки воно взялося.

Я бачив, що Мартін радий був би викинути крісло назад на вулицю, але він тільки сказав:

— Хоч би мій батько не довідався про це! Вони з Герлінгом добрі знайомі. Вас ніхто не бачив?

Карін пішла перевдягатися, Анжеліка поралась на кухні, і ми з Мартіном лишились у вітальні самі. Мартін відвів мене до вікна і сказав, що папери треба нарешті забрати з його будинку, він не може далі ховати їх від батьків, а розповісти їм про все, вплутати їх у цю справу також не хоче.

— Уяви собі, Карле, в якому становищі опиниться мій батько. Він же ділова людина, броварня може без зайвих слів відібрати в нього ліцензію. Ні, Карле, папери треба десь діти. В мого батька буде серцевий напад, коли він довідається, що вони в нас.

— Розумію, Мартіне. Я подумаю, де б їх переховати. Може, Франц знайде місце. У старих будинках завжди є закутки, куди роками ніхто не заглядає.

— Я тебе не кваплю, Карле, але щонайпізніше в середині червня їх треба забрати, в цей час у будинку працюватимуть майстри, батько хоче міняти опалення.

— Гаразд, Мартіне, я вже щось придумую.

— Хіба вони тобі ще потрібні, Карле? Адже все вже скінчилося. Для тебе справа скінчилася якнайкраще.

— Ніщо не скінчилося, ніщо.

— Що ж ти думаєш робити з ними? Я не хочу втручатися в твої справи, я тільки тому питаю, що теж був трохи причетний до них. Я просто не можу собі уявити, що б ти з ними ще зробив. Який у тебе намір?

— Я ще не знаю, Мартіне, нічого ще не знаю. Може, щось таки зроблю. Такі речі не можна добровільно віддавати з рук.

— Знаєш що, Карле, спали їх та й годі, адже все вже скінчилося.

— Ні, Мартіне, в мене таке почуття, що все ще тільки починається.

Ми випадково попали на свято. На початку травня, як і щороку, громадські товариства північних районів міста—Евінга, Брехтена, і Лінденгорста—запросили наших інвалідів і пенсіонерів на каву в ліс, що тягнеться за будинками зеленого боку нашої вулиці. Між деревами поставили лавки й столи. Червоний Хрест приготував у похідній кухні каву й чай. Пекарні дали безкоштовно печиво. Прибула капела

пожежників, відкрили бочку пива, яку поставив Фойгт. Тенор міського театру співав народні пісні.

Як на цю пору року, погода стояла незвичайно тепла, можна було навіть скинути піджаки, жінки одяглися вже в літні сукні, під високими буками було майже парко. Пенсіонери сиділи за столами й згадували минулі дні. Декотрі з них поправляли онуків і гордо показували їх сусідам. Дітям дарували повітряні кулі, частували їх підсмаженими на жару ковбасками.

Благодійні товариства запросили три сотні старих. Серед них було більше жінок, ніж чоловіків. Навіть обер-бургомістр побув півгодини на святі. Він вручив найстаршій жінці, вдові померлого тридцять років тому шахтаря,— їй було дев'яносто сім років,— букет червоних троянд, а найстаршому чоловікові, колишньому сталеварові заводів Геша,— він мав вісімдесят чотири роки,— ящик сигарет і пляшку горілки. Обер-бургомістр виголосив перед мікрофоном коротку промову. Він сказав:

— Старість, любі співгромадяни, треба шанувати. Цей біблійний вислів і досі нітрохи не втратив свого значення. Чудово, що громадяни й благодійні товариства нашого міста з власної ініціативи влаштовують такі свята і проводять їх під лозунгом: «Щороку нової радості для наших пенсіонерів». Чудово, що громадяни й благодійні товариства нашого міста організовують такі речі самі, а не покладаються на міське управління чи на благодійні організації. І так само чудово, що влаштовувати ці свята допомагають митці нашого міста, допомагають безкоштовно — я хотів би наголосити на цьому,— бо знають, що всіх нас чекає колись старість. Тут, за цими столами, якщо порахувати всіх разом, сидять зо дві тисячі років, а це добрий шмат історії нашого міста. І тому, що тепер, саме в наші часи, виникає стільки непорозумінь між старими й молодими, я хотів би додати: спробуймо ж порозумітися між собою. Молоді живуть майбутнім, а старі минулим, це цілком природно, але ми зможемо розв'язати цю і багато інших суперечностей, коли пам'ятатимемо слова письменника Курта Тухольського, якого я дуже шаную. Він писав: «Старі забувають, що вони колись були молодими, а молоді забувають, що колись будуть старими».

Залунали бурхливі оплески. Обер-бургомістр сфотографувався серед пенсіонерів, його любили. Більшість чоловіків були хворі на си лікоз, вони вже тільки те й робили, що гуртом, по десять-п'ятнадцять чоловік, щодня гуляли в лісі чи в полі і розповідали про колишні часи так, ніби то були золоті часи.

Я примостився біля Вітбройке. Анжеліка сиділа неподалік між двома старими жінками з сусіднього будинку, що жили разом з дітьми. Прийшов дехто і з лісового боку. Суддя Бурмайстер, про якого я чув, що він тяжко хворий, тиснув усім руки. Я побачив Герлінга з дружиною, адвоката Польмюллера, що раптом привітався зі мною так, наче ми були давні знайомі. Прийшов також директор об'єднання страхових товариств.

Вітбройке все торочив мені, як спокійно було раніше, і радів, що йому, хвалити бога, не треба вже товктися в теперішній колотнечі. Про свої зацементовані легені він ні словом не згадував. Часом він крадькома діставав невеличку подушечку з киснем і прикладав її до

рота, щоб легше дихалось. Під час війни він щодня носив російським полоненим картоплю в лушпинні. Часом жінка давала йому ще й якийсь бутерброд. Якби його застукали наглядачі або начальство, то не минути б йому фронту чи й таборів.

— Які то були часи! Які часи! — торочив Генріх Вітбройке, і його тсвариші, старі інваліди, підтакували йому.

Ввечері засвітили лампioni. Стало дуже холодно, і ті, хто не взяв теплого одягу, почали збиратися додому.

Анжеліка теж сказала:

— Карле, ходімо вже.

Я кивнув головою. Мені ще не хотілося йти, велику бочку, яку поставив старий Фойгт, ще не випили, та й пляшки ще не всі були порожні.

Пенсіонерів, крім тих, що жили на нашій вулиці, почали розвозити по домівках приватними машинами, це теж було організовано заздалегідь. Мартін, що також приїхав розвозити старих, кивнув мені, відвів мене вбік і з притиском сказав, що папери скоро доведеться забрати, він їх не може більше переховувати, батько щодня пореається у підвальних приміщеннях, щоб підготувати все до приходу майстрів.

— Міг би й ти когось відвезти, — мовила Анжеліка, коли я вернувся до столу.

— А мене ніхто не просив розвозити їх, — відповів я. — Крім того, я вже не можу сісти за кермо, надто багато випив.

Вона почала квапити мене додому; щоб уникнути сварки, я скорився. На кухні Анжеліка докірливо сказала:

— Нащо ти завжди стільки п'єш? Навіть, якщо питво дають за дарма, то не обов'язково так надудлитись, щоб аж назад лилося.

Вона зварила мені кави й лягла спати. Я ввімкнув телевізор і скоро заснув біля нього, а коли десь через півгодини прокинувся, то знову пішов у ліс. Столи й лавки були порожні.

Я вже хотів вертатися, коли переді мною наче з-під землі виріс Шеллер. Він був п'яний.

— Ходімо, Карле, ми сховали два ящики пива в безпечне місце, а тепер вип'ємо.

Я був радий, що побачив хоч Шеллера. Він повів мене за кущі, де на порожніх ящиках з-під пива чи й просто на землі сиділо кілька чоловік з пляшками в руках. Я сів до них, не питаючи, хто вони такі, й почав пити. Я слухав їхні розмови й нічого не розумів. Поволі я знов сп'янів, голова моя обважніла, ноги затерпли. Я думав собі: що буде, те й буде, мені однаково. Хай Мартін кине папери в грубу, нащо вони мені. Навколо мене сиділи люди, які не мали того клопоту, що я, вони мене хіба що висміяли б, якби я почав їм розповідати про свою біду. Хай вони згорять, ті папери!

Раптом хтось закричав далеко в лісі:

— Шеллер! Шеллер! Де ти?

— Що воно за стерво кричить там, щоб його чорти забрали? Нащо мені треба, щоб усі знали, де я! — розлютився Шеллер.

— Шеллер! Шеллер! Де ти? — Голос лунав ближче.

— Це Анджело, — сказав я.

— Шеллер! Шеллер!

— От падлюка, я йому натовчу пику!

— Шеллер! Шеллер! — Анджело був уже зовсім близько.

— Іди сюди й заткни пельку! — крикнув назустріч йому Шеллер. Коли Анджело вискочив з-за кущів і, відсапуючись, спинився перед нами, Шеллер накинувся на нього:

— Чого ти горлаєш на весь ліс? Хочеш усю вулицю скликати на нашу голову, ти...

Анджело схопив Шеллера за руки, струснув його і сказав:

— Знайшли вбивцю твоєї Ренати, знайшли! То не Анджело... То не Анджело.

— Хто?! — крикнув Шеллер. — Хто та свиня?

Анджело сміявся й плакав водночас.

— То не Анджело! То був Мустафа... Мустафа.

Тоді Шеллер відштовхнув Анджело так, що той упав, а сам побіг лісом, горлаючи:

— Це Мустафа!.. Мустафа!..

Нарешті я одного дня пішов до Грюнефельда в будинок профспілок і просто спитав, чи його ще цікавлять записи. Він говорив зі мною різко, навіть непривітно, порадив мені не ворушити того, що вже припало порохом. Нам тепер, мовляв, краще дбати про нормалізацію стосунків на заводі, більше буде користі. Який сенс весь час лякати громадськість крикливими заголовками? Люди читають їх, а тоді знову беруться до своїх буденних справ.

— Будь розважний, Майвальд, колектив найбільше заробляє, коли на підприємстві спокійно, — сказав він. — Не намагайся пробити головою стіну, це ще нікому не вдавалося. Почекай, усе обернеться так, як ми бажаємо... — Він спитав, якимось дивно позирнувши на мене: — Чи ти хочеш ще раз влаштувати страйк? Через ті папери? То я тобі мушу твердо сказати, що більше підтримки від нас не сподівайся. І терпіння твоїх колег теж має межі. А крім того, — це вже інший бік справи, — ми в теперішній політичній ситуації не можемо дозволити собі ніяких екстравагантних вчинків. Прошу, зрозумій мене правильно: в принципі я на твоєму боці, але з тактичних міркувань мушу виступати проти. В наш час мають значення тільки тактичні міркування... І ще одне: інколи мені здається, що ти не бачиш або не хочеш бачити своїх справжніх ворогів, а часом і не бачиш, хто твої справжні друзі... Не бачиш нас.

— Грюнефельд, — мовив я, — я віддам папери в газету, коли вам, моїм справжнім друзям, як ти щойно сказав, вони не потрібні. Він засміявся.

— Твої ж колеги намнуть тобі боки, як прочитають записи в газеті. Будь обережний, Майвальд, не роби цього, я хочу тобі добра.

Мартін увечері приніс мені чотири великі пластикові торби з паперами. Я сховав їх у підвалі за ящиками з картоплею, там їх навряд чи хто міг знайти. Коли я спитав Кольмана, що мені робити з записами, він тільки здивувався, що вони й досі в мене, — настільки життя на заводі вже ввійшло в норму. Навіть Кольман забув про папери.

Франц просто сказав:

— Спали їх.

Мені хотілось порадитися з Карін, що б його краще зробити, га вона або сиділа над своїми лекціями, або десь гуляла з Мартіном, або просто виходила з кімнати, коли я заводив розмову на цю тему. Анжеліці я нічого не міг сказати, вона б мене гризла щодня і зчинила б такий гвалт, наче я сховав у підвалі не папери, а бомбу.

Якось надвечір я, врешті, взяв дві папки й поїхав до редакції «Вестфалішен рундшау». Я запропонував газеті весь матеріал. Троє редакторів цілу годину уважно слухали мене, але потім відмовились і один тихенько натякнув мені, що доктор Бош — близький приятель котрогось із видавців, а крім того — давній член соціал-демократичної партії.

— Ні, пане Майвальд, ми не можемо цього надрукувати. Хоч мені дуже шкода. В принципі я на вашому боці, але тут є певні тактичні міркування, розумієте?

Я пішов із своїми папками до редакції «Рурнахріхтен», що орієнтувалася на християнсько-демократичну спілку. Там мене знов уважно вислухали, покивали головою, а потім сказали, що вони радо б надрукували матеріал, але публікація цих паперів — не те, що цікавить громадськість. Крім того, матеріал надто великий, він не годиться для щоденної газети. А потім: могло б скластися таке враження, що вони підкопуються під профспілку, оскільки її преса ще не публікувала мого матеріалу. А цього вже газета, що стоїть близько до християнсько-демократичної спілки, в теперішній політичній ситуації не може собі дозволити. В принципі вони на моєму боці, але з тактичних міркувань не можуть опублікувати цього матеріалу. Один молодий редактор провів мене до виходу і на сходах сказав:

— Бачите, пане Майвальд, є ще й інші важливі причини. Один із наших головних редакторів — близький приятель колишнього директора вашої фірми. Ви ж розумієте...

Він порадив мені спробувати щастя в «Вестдойчен альгемайнен». Але й там матеріал відхилили. Вже літній, симпатичний на вигляд редактор прочитав мені цілу доповідь про відповідальність преси. Я мало що з неї зрозумів. Він сказав:

— Знаєте, не можна завжди помічати в нашому місті саме тільки погане. Коли ми опублікуємо ваш матеріал, про наше місто хоч не-хоч підуть балачки. Звичайно, погані балачки. В принципі, пане Майвальд, я цілком на вашому боці, але наша газета має свої тактичні міркування. Ви ж розумієте мене.

Отак я знов опинився з своїми паперами на вулиці. Ніхто вже німи не цікавився. Господи боже, а чого ж я сподівався? Що всі накинуться на папери, вихоплюватимуть їх у мене з рук? Мабуть, я надто багато хотів. На заводі знов настав спокій, я виграв свій процес, всюди був лад, і ніхто не бажав порушувати того ладу. Нащо їм я, а тим більше мої папери? Мабуть, ніхто б і не глянув у мій бік, якби я спалив їх серед вулиці. І я часом питав себе: чи це я збожеволів, чи вони показалися? Чи це я — впертий віслиюк, чи вони — шахраї? Я був такий спантеличений, що інколи й сам не міг уже второпати, чи те, що я роблю, що хочу зробити, правильне чи неправильне.

Мартін став нашим постійним гостем, я вже не сприймав його як чужого, мені здавалося, що він завжди жив з нами. Ми з Анжелікою

вечорами здебільшого сиділи перед телевізором. Якось вона взяла мене за руку й сказала:

— Я така рада, що все вже минулося. На той рік поїдемо у відпустку, чим ми гірші за інших людей? Візьмемо відпустку в один час, нічого, що це тільки чотирнадцять днів... Яка я рада, що все минулося!

Я не міг їй сказати, що мені все здається, ніби це ще тільки початок.

Коли я після зміни виходив погуляти, то завжди зустрічав турків, вони вже давно вселилися в бараки. Їх можна було зустріти всюди: в пивниці, на вулиці, в крамниці, і ніколи вони не ходили поодиноці, завжди невеликим гуртом. Вони носили бахматі костюми, штани гармонією спадали на черевики, і через кілька днів після їхньої появи в нашому районі про них уже казали: «Пожмакані йдуть». У пивниці, так само як і на вулиці чи в крамниці, до них звикли швидше, ніж я сподівався.

Карін у середині червня склала свої іспити. Вони тривали майже тиждень. Склала вона їх на відмінно. Ми влаштували для неї невеличке свято. Через два дні вона поїхала з туристською групою на суботу й на неділю в Берлін. Гроші на це вона собі заощадила, я додав їй тільки двадцять марок.

Анжеліка раптом надумала поїхати до своєї колишньої шкільної товаришки, яка жила в південному районі міста; в неї недавно помер чоловік. Анжеліка розмовляла з нею по телефону, а тоді враз заявила, що хоче її провідати.

— Я лишусь у неї ночувати, — мовила вона. — Ти вже якось сам давай собі раду. Маєш свою пивницю, то нудно тобі не буде.

Я хотів відвезти її, але вона відмовилась, сказала, що поїде трамваєм. Я лишився сам, попереду був вихідний, і перші години я таки нудився. Зненацька я усвідомив собі, що ми, власне, не маємо друзів, тільки знайомих, здебільшого колег по роботі. Чоловіки в пивниці, з якими я роками розмовляв і пив коло прилавка пиво, теж були тільки знайомі. Я ніколи не бував у них дома, а про багатьох навіть не міг би сказати, на якій вулиці вони живуть. Ми звичайно зверталися один до одного на ім'я, тому я знав на прізвище хіба що відвідувачів з нашої вулиці, а більше майже нікого. Цікаво, що тепер поробляють ті, з ким я сидів колись на шкільній лаві? Відтоді минула ціла вічність.

Якось ми з Анжелікою і Карін гуляли в центрі міста кілька років тому, аж раптом до мене підійшов якийсь чоловік і вигукнув:

— Майвальд!.. Карле! Невже це справді ти?

Я напружено міркував, хто б це міг бути. Поки він швидко сипав словами, я згадав, що ми були в одній роті і два роки охороняли в Парижі военні об'єкти. Я мовчки слухав його і кивав головою, особливо ж, коли він вигукував:

— Пам'ятаєш, Карле? Ото були часи! Одне тільки тобі скажу: ті два роки в Парижі — найкраща пора в нашому житті, ніколи вже нам так не буде.

Він запросив нас випити, але я відмовився, пославшись на те, що за півгодини мене десь чекають. Я був радий, коли він нарешті попрощався.

Я спробував пригадати ті два роки в Парижі. Я тоді мав заледве вісімнадцять. Як це було давно, майже тридцять років тому! Скоро вже ті часи будуть здаватися нереальними, я не міг, не хотів їх більше згадувати. Дивно, що старі люди завжди говорять тільки про своє минуле. Ті роки швидко минають, ти знайомишся з дівчиною, одружуєшся, і раптом з'являється на світ дитина. Ти помічаєш, що квартира твоя надто мала і що на дитину треба грошей. Скоро ти перекоонуєшся, що твоєї платні аж ніяк не вистачить. Тоді дружина також іде працювати, дочка підростає і вибирає собі незвичайний фах. Тихо й скромно помирають батьки й родичі, ти ховаєш їх, зронюєш сльозу, а другого дня знов ідеш на роботу, наче нічого й не сталося. Потроху пізнаєш лікарів і лікарні, судових виконавців і десятників, директорів, профспілкових діячів і багато доріг у країні, якими день і ніч возиш у тридцятишеститонній автоцистерні рідкий кисень чи азот. Знайомишся з людьми і знов їх забуваєш, граєш у лотерею і тижнями чекаєш на виграш, але ніколи нічого не виграєш. Потім нарешті знаходиш пивницю, в якій почуваш себе добре, і перекоонуєшся, що на світі всьому одна ціна. Далі починаєш цікавитись політикою, вступаєш у партію, а за якийсь час питаєш себе: чого ти в неї вступив? Тому що всюди перед ведуть такі самі, а іншим не дають і рота розтулити, бо, мовляв, вони нічого не розуміють. Як добре подумати, то я цілий свій вік шукав собі друзів. У пивниці знайомишся з людьми і за якийсь час починаєш думати, що вони твої друзі, але вони навряд чи щось більше, як знайомі. На роботі також знайомишся з людьми і думаєш, що вони твої друзі, але вони тільки колеги по роботі.

У суботу вранці я поїхав просто до Шіндлер. Вона не здивувалася, тільки й сказала:

— Заходь. Я саме снідаю.

Я скинув черевики, ліг на канапу і взяв газету. Я поведився так, наче це була моя квартира і моя дружина. Шіндлер була в старому халаті, накручені коси вона пов'язала синьою хусткою. Вона сьорбала каву і плямкала, жуючи булочку.

— Знаєш, я в суботу до самого обіду вештаюсь по кімнаті, — мовила вона з повним ротом. — Приємно отак поратись і нікуди не йти. Я ж тобі не заважаю, га?

З її вікна видно було тільки сірі будинки, а за ними знов будинки; коли вулицею проїздив трамвай, на столі бряжчали чашки.

— Поїдьмо десь за місто, — мовив я. — Може, в Зауерланд, до Менетальської греблі. Що ти на це скажеш?

— Лишаймось тут, нащо нам та гребля. Я приготую на обід щось смачне.

Вона десь годину сиділа у ванній. Я чув, як вона хлюпалась і співала. Звідти вона вийшла гола, кинула мені волохатого рушника й сказала:

— Помасажуй мені спину.

Вона лягла на канапу, я потер їй спину, потім вона вбралася перед дзеркалом, пильно оглядаючи себе. Вона надягла червоні штани і білий, трохи тіснуватий светр, а коси розпустила по плечах. Їй так личило, вона здавалась молодшою; якби я зустрів її таку на вулиці, то напевно провів би оком. Вона принесла пляшку коньяку, сіла навпроти мене й налила дві чарки.

— З самого ранку коньяк? — здивувався я.

— Вже скоро полудень. Кілька чарок перед обідом додають апетиту.

Готувала вона добре, я всмак з'їв її шніцель. Шіндлер була весела, трохи п'яна, голосно й часто сміялася, і я раптом пригадав, як ми з Францом приходили до неї. Після обіду вона лишила посуд на столі, дістала ковдру, лягла коло мене на канапі, і не встиг я щось сказати, як вона заснула. Вві сні вона щось говорила, але я нічого не міг зрозуміти. Вона знов пахла милом і коньяком.

Я лежав, дрімаючи, і прислухався до її віддиху й мурмотіння. Часом мені здавалося, що біля мене лежить дитина, яку я повинен гріти і оберігати. Так минуло дві години. Моя права нога затерпла, шия також. Коли Шіндлер прокинулась, я сказав:

— Звариш кави?

— Звари сам, — відповіла вона й голосно позіхнула. — Праві дверці в буфеті. Там ти все знайдеш.

Я зварив каву, а коли обернувся до Шіндлер, то побачив, що вона знов наливає коньяку. Помітивши мій погляд, вона махнула рукою і сказала:

— Не хвилюйся. Зо дві чарки перед кавою підіймають настрої.

— Скільки ти випиваєш за день? — спитав я.

— У робочі дні взагалі не п'ю. Хіба трішки ввечері. Я п'ю тільки в суботу і в неділю. По дві пляшки в день.

— Ти здуріла! Хочеш занепасти себе? Скільки тобі років?

— Тридцять два... Що, здивований, га? Звичайно, кожен вважає мене молодшою, — засміялася вона.

П'ючи каву, я міркував, як мені звідси вибратися, без брехні, без сцен, без крику. Ця жінка почала в мене раптом викликати відразу, так само, як порожня квартира вдома.

— Тобі не треба втішати мене, — несподівано мовила вона. — Я була не п'яна, все те на суді я казала свідомо.

— Я тепер думав не про це.

— Не про це? А про що?

— Суд і все те давно минулося, скоро почне здаватися, наче його й не було, — мовив я і хотів устати.

— Для тебе, може, й минулося, — сказала вона, — бо підприємство зняло з тебе звинувачення й поновило на роботі, а для мене, ні. Для мене все ще тільки починається.

— Ти маєш якісь неприємності? — спитав я.

— Неприємності? Це не те слово. Я тепер нараховую вам платню, це також робота, і дорогі колеги в конторі, насамперед жінки, обминають мене, наче я хвора на якусь заразну хворобу. Шепочуться за мою спиною. Для мене нічого ще не минулося.

— Що ж ти думаєш робити? — спитав я.

— Нічого. Працювати далі. Вони мене не виженуть. Я надто багато знаю, і не тільки про вашу, про твою справу. Мене раніше кілька разів брали в Дюссельдорф на важливі засідання. Там варто було посидіти. Вони говорили про вас, як селянин про своїх корів: чи вони ще дають молоко, скільки літрів у день можна надоїти, а котру корову вже зарізати на м'ясо.

— Ну, то й що? Чого б вони говорили про нас інакше? Це не новина, можна й не бути на тих засіданнях, щоб це почути. Ти ще щось знаєш? — спитав я.

— Так, деякі дрібниці... Самі дрібниці. Наприклад, домовлення про ціни з іншими фірмами. Адже в Німеччині не так багато підприємств нашого профілю. Ну, і всяке таке.

— Ти почуваєш себе надто впевнено, а це небезпечно, для тебе небезпечно. Я також почував себе надто впевнено. Ти переконана, що вони тобі нічого не зроблять, бо вважаєш, що вони бояться тебе. Але вони можуть зробити що завгодно, бо колись те, що ти знаєш, буде вже для них не страшно. Що тоді? Тоді їхня делікатність де й дінеться. І одного дня вони тобі просто дадуть під зад.

— До того часу я собі знайду якусь іншу роботу, я ж не прив'язана до фірми.

— Тобі буде не так легко знайти її. Куди ти підеш? Після мого процесу всі, кому треба, знають, що на тебе як на секретарку не можна покластися, ти більше не дістанеш доброї посади, не треба себе обдурювати. Проти таких людей, як ти, вони завжди виступають одностайно, хоч би як гризлися між собою.

— А тепер можна трохи проїхатись, — раптом сказала вона і взулася. — Ти ще не перехотів?

Хоч я й перехотів, але ми все-таки поїхали в напрямку Мюнстер-ланда. Ми сиділи мовчки, я дивився на дорогу перед собою, Шіндлер крутила радіо, шукаючи веселої музики. Почало смеркати, потім стало темно, Шіндлер знов сп'яніла, вона взяла з собою пляшку віскі. Відкинувши сидіння, вона лежала на ньому й часом питала мене:

— Де ми?

— Не знаю, десь їдемо.

— Добре, що десь їдемо, — казала вона.

Краще я був би пішов до пивниці, думав я. Я звернув з дороги в лісову просіку, спинив машину і вимкнув світло. Я мовчки сидів, не рухаючись, і питав себе: чого я сюди заїхав? Потім відчув тепле тіло Шіндлер, вона горнулася до мене. Від неї тхнуло горілкою, але я цілував її, а коли після цілої вічності, виснажений, хотів відсунутись від неї, мене раптом ніби хто з розгону вколов гострою голкою в спину. Я аж дух затамував з болю.

— Мені дуже шкода, — тихо мовила Шіндлер. — На мене просто щось найшло. Мені дуже шкода.

Я непорушно лежав на відкинутому сидінні, аж поки біль трохи вщух, тоді вивів машину назад на дорогу.

— Їдь додому, — сказала вона, — вже пізно.

Аж через кілька кілометрів мені настільки полегшало, що я зміг нарешті орієнтуватися по дорожніх знаках. Ми були поблизу голландського кордону, за сто кілометрів від Дортмунда.

— Нам треба дві години, щоб доїхати додому, — мовив я.

— Їдь, — сказала вона і викинула у вікно порожню пляшку.

Я відчував свою спину, хоч то вже був не біль. Я поминав вулиці, і вночі всі вони здавалися мені чужими, хоч я майже кожною з них їздив за останні роки, знав на них кожен поворот і кожне перехрестя, не одну пивницю та ресторан і більшість бензоколонок. Я їхав, наче по чужій країні і з чужою жінкою в машині, яка десь попросилася дорогою, щоб я її підвіз. Мої фари освітлювали вулицю, чужі фари з'являлися переді мною і знов зникали, ззаду сигналізували на мене машини, але я не додавав швидкості. Я відчував свою спину, хоч то був не біль. І раптом мені знов стало страшно, я не знав чого.

Між Люненом і Дортмундом я спинив машину на узбіччі. Я вже бачив здалеку ліхтарі своєї вулиці, мені раптом захотілося заїхати з Шіндлер до пивниці, але вона сонно сказала:

— Відвези мене додому, вже пізно.

Коли я висадив її перед будинком, була вже північ. Вона, похитуючись, рушила до дверей, тоді враз сказала:

— Спали папери.

Я почекав, поки вона замкнула за собою двері.

Лікар щовечора робив мені укол. Він приписав мені ті самі ліки, що й раніше, по три таблетки тричі на день.

Отже, я знов лежав у ліжку й сподівався, що запалення швидко мине. Лежав цілими днями й дослухався до звуків у будинку й на вулиці, до голосів дітей, що гралися на тротуарі перед будинком, до дзвіночка пекаревої машини і до потрійного гудка молоковоза. Часом дзвонив телефон, але поки я вставав, він уже замовкав. Карін приносила мені книжки, яких я не читав, Анжеліка — журнали, яких я навіть не перегортав. Я лежав і годинами дивився в стелю. Спав я погано. Якби мені не був заборонений алкоголь, я б хоч ним забивав собі памороки. Лікар весь час застерігав мене:

— Ні краплі алкоголю, пане Майвальд.

Раз я таки встиг зняти трубку.

— Як у тебе справи? — почув я голос Шіндлер.

— Нічого, — мовив я. — А в тебе?

— Добре, — відповіла вона. Якусь мить тривала гнітюча мовчанка. Нарешті вона сказала: — Я вже кілька разів дзвонила. Тобі дуже боляче?

— Та ні, не страшно.

— Можна тобі ще колись подзвонити?

— Як хочеш. Я весь час у ліжку, не знаю, чи встигну зняти трубку.

— Отже, тобі погано, — мовила вона.

Телефон роз'єднався. Мабуть, її хтось покликав або зайшов до контори.

Я знов лежав і годинами дивився в стелю, або на шафу, або просто перед собою, дослухаючись до голосів у будинку й на вулиці.

Якось перед обідом, на другому тижні моєї хвороби, мене відвідав Анджело. Він їздив у відпустку до Сіцилії. Він сів на краєчок ліжка.

— Авжеж, Карле, погано, коли болить у спині. Моя бабуса вже тридцять років ходить зігнута.

— Які новини, Анджело? — запитав я.

— Які там новини. В Німеччині завжди те саме. Завжди працєю. Завжди бійся завтрашнього дня. Завжди працєю.

— Вертайся в Сіцилію, Анджело, — мовив я.

— Що я там робитиму, Карле? Лежатиму на сонці й гинутиму з голоду? В Меццоджіорно є тільки сонце й голод. Уже краще в Німеччині. Краще працювати й боятися завтрашнього дня.

Ми мовчки закурили. Він випив кілька чарок вина з великої, обплетеної лозою пляшки, яку він приніс для мене.

— Я п'ю за твоє здоров'я, — щоразу приказував він. Вигляд у нього був задоволений. — Мустафа здурів, — сказав він раптом. —

П'ять років водив машину в Шеллера, п'ять років після роботи водив у нього машину, а потім здурів... Я не сказав матері, що вони мене були заарештували... Вона не любить німців, не знаю, чому... не любить. — Він підвівся. — Ну, видужуй, я вже піду.

Дні були схожі один на один. Я лежав, дивився в стелю і дослухався до голосів у будинку й на вулиці. Анжеліка ходила на роботу, а ввечері сиділа біля мене. Вона мало говорила, сиділа й плела.

Уколи допомагали. Біль притупився, став не такий гострий. Але лікар сказав:

— Якщо не буде швидкого й помітного полегшення, доведеться покласти вас у лікарню.

— Тільки не в лікарню, — мовив я.

— Кепські справи з вашою спиною. У такому віці! Вам треба пошукати іншої роботи.

— А ви маєте для мене таку роботу? На нашому заводі, пане доктор, немає такої роботи, як ви приписуєте.

— Тоді треба лежати доти, доки хвороба зовсім минеться.

Він знов приписав мені таблетки й соки. Уколи тим часом відмінив.

— Якось поставимо вас на ноги, — сказав він.

— А якщо ні? Якщо ми з вами просто сподіваємось на чудо?

— Майвальд, киньте свої жарти. Навіть у підручнику написано, що після десяти уколів усе мине, — засміявся він, тоді споважнів, глянув на мене й додав: — Часом у мене виникає така підозра, що ви взагалі не хочете видужати.

— Це безглуздя, пане доктор.

Я знов лежав сам у кімнаті й дослухався до голосів у будинку й на вулиці. Анжеліка доглядала мене. Вона йшла на роботу на дві години раніше, щоб зразу після обіду вернутися додому. Часом її турбота набридала мені. Вона весь час питала, що мені треба, що мені приготувати їсти, що я хочу пити. Вона рада була б сповити мене, як дитину, навіть ні разу не ходила до пані Боргман і пані Бойстер, тільки часом телефонувала їм вечорами. Зате пані Бойстер прийшла до нас і принесла ліки. Мені хотілося закрити:

— Забирайтеся геть! Лишіть мене самого.

Але я казав лише «так» і «ні». Вони були задоволені, бо я вдавав задоволеного.

Через місяць лікар нарешті дозволив мені вставати. Кілька разів я отримував виклик на медичну комісію при касі хворих, але мій лікар викидав виклик і сердито казав:

— Я вирішую, коли ви будете здорові, а не ця медична поліція.

Раз до мене навідався медичний контроль.

Гуляючи, я якнайдалі обминав пивницю. Здебільшого я виходив на міст через автостраду й дивився на рух машин унизу, або ще вирушав у ліс, годував оленів і сарн у вольєрах, гуляв з інвалідами й вислухував їхнє пत्याккання про давні часи, дивився на гру в гольф коло маленького майданчика, стояв на зупинці трамвая і спостерігав, як виходили й заходили пасажири, приглядався до праці селян у полі і проводив очима жовті та рожеві хмари ядучого диму над заводами Геша і білі стовпи газів над коксувальнею на східній околиці міста.

У нашому районі почалися крадіжки. Пограбовано кілька автоматів із сигаретами, з деяких крамниць покрадено горілку. Звичайно,

всі мали підозру на гароузоїдів, як називали в нас турків, що жили тепер у трьох бараках.

Я потроху видужував. Мені вже можна було нахилитися і хотілось на роботу, я смертельно нудився і не міг уявити, як люди можуть жити не працюючи. Я раптом зрозумів інвалідів, які вже не мають до чого докласти рук і, нікому не потрібні, плутаються під ногами в себе і в інших і тільки й говорять що про своє минуле, коли вони ще працювали. Я тепер розумів їх.

Одного дня Карін розповіла мені, що з відсталими дітьми працювати важче, ніж вона сподівалася. Їх треба годувати, носити. Є і такі безпорадні, що їх навіть треба садовити на горщик, підтирати, мити й одягати.

— Ти собі навіть не уявляєш, тату, що то за біда.

— Але ж ти знала наперед, Карін... Ти вже не хочеш там працювати? — стурбовано спитав я.

— Дурниці. Я лише хотіла тобі сказати, як то там працювати. Розумієш, у мене часом пропадає апетит. Тепер ти знаєш, чому я інколи нічого не їм, коли приходжу додому. Просто не можу, в мене завжди стоять перед очима обличчя дітей.

— Це мене, — сказав я.

— Звичайно, мої колеги в дитсадку кажуть те саме, мовляв, з часом до всього звикаєш, але якраз це й погано. І Мартін мене сьогодні мало не довів до божевілля. Він заїздив по мене. І знаєш, що сказав? «І держава ще й витрачає на них гроші». Отак і сказав.

— Мабуть, я також злякався б, вперше побачивши тих дітей. Ми ж знаємо тільки здорових.

— Може, й злякався б, — мовила вона, — але так не сказав би... Тату, я вже давно знаю Мартіна, дуже кохаю його... але ж хіба можна так казати, та ще й мені... мені...

— Він звикне, — спробував я втішити її, — і ти теж скоро звикнеш. Це ж твій фах.

— Інколи я розгублююсь, тату, не знаю, чи то він хизується, чи справді так думає.

Першого ж дня, коли я вийшов на роботу після хвороби, мене об одинадцятій годині викликали до дирекції. Доктор Бош сказав мені:

— Пане Майвальд, відтепер вам категорично заборонено сидати за кермо. Можете ще їздити тільки на території заводу, наскільки цього вимагає ваша робота в майстерні. Прошу зрозуміти нас. Ми мусили дати таке розпорядження задля вашої ж користі. Ми повинні оберігати і людей, і машини від нещасного випадку.

— Я нікому не бажаю такої болючої хвороби, — мовив я.

Директор задумливо кивнув головою, підвівся, вийшов з-за столу і пильно глянув на носки своїх черевиків.

— Авжеж... Можливо... Спина дуже чутлива до болю. Але, забороняючи вам сидати за кермо, ми дбаємо про ваше здоров'я. Між іншим... ви могли б повернути папери, викрадені з цієї зеленої шафи.

Я був якось внутрішньо підготовлений до цих слів, я завжди знав, що колись їх почую, я навіть сам собі проказував їх, коли лежав у

ліжку й дивився в стелю. Я глянув просто у вічі Бошеві й спокійно відповів:

— Ви, мабуть, помиляєтесь, пане директор. Я не маю паперів і не викрадав їх. Ви мене з кимось сплутали. — Я повернувся й вийшов.

У приймальні я на мить спинився. Отут усе почалося, подумав я. Що було б, коли б мене тоді не викликали, щоб вручити сто марок і похвалити за те, що я не просто працюю, а думаю, працюючи! Шіндлер і досі сиділа б коло цього столу і перед нею лежав би округлий апарат.

Бош гукнув мені навздогін:

— Ви, мабуть, гадаєте, що фірма танцюватиме під вашу дудку?

Я повільно спустився вниз, зайшов до Кольмана й сказав йому, що мені суворо заборонили сидіти за кермо. Він теж вважав, що це для мене тепер найкраще, найбезпечніше. Він зайшов зі мною до майстерні, і я розповів йому, чого хотів від мене Бош.

Він дивився кудись повз мене, тільки кивав головою на мої слова, потім сказав:

— Колись же треба остаточно з'ясувати справу з тими паперами, Карле, не може так тривати вічно. Що ти хочеш? Усіх нас тримати під тиском?

Я так здивувався, що аж ключа випустив з рук.

— Цебто як, Кольман? Тепер ми ще й винні, тепер я лихий баламут, що завдає всім клопоту, це ти маєш на думці? Кажи відверто!

— Карле, не гарячкуй, колись же з цією справою треба скінчити. Не можемо ми її затягувати до самої пенсії. Чи ми тобі повинні пам'ятник поставити за ті папери? Чого ти, власне, домагаєшся? Вже стільки місяців минуло відтоді, як усе це почалося.

— Хто ж затягує справу? Я? Підприємство зацікавлене в тому, щоб усе це не набрало розголосу, безперечно. А наша профспілка? Що вона з цього матиме?

— Я тільки хочу сказати, Карле, що ми повинні нарешті з'ясувати все до кінця. Ти знову працюєш, Шіндлер, хоч як там з нею було, теж не потерпіла, колектив потроху заспокоюється, тільки папери хтозна-де. Якби їх вернути, знов був би цілковитий лад.

— Лад?.. Завжди я чую одне: лад. Подумай-но, Кольман, минуло вже півроку, а профспілка нічого, майже нічого не зробила, у профспілковій пресі жодного слова про цю подію не було. Дивно, адже вони звичайно накидаються на найдрібніший конфлікт, що станеться за заводською брамою. А тут ні, вони лише самі себе хвалять, що виграли страйк. Керівництво ні перед ким не вибачилося, тільки поставило над нами нову людину, а то все лишилося так, як і було. А ти кажеш про лад... Ото добрий тобі лад!

— Що ти хочеш робити з паперами, Карле, скажи ж, нарешті? Що ти з ними хочеш робити, хай тобі чорт, ти хоч сам знаєш це чи ні?

— Я хочу, щоб у мене був матеріал проти людей, які щодня пригноблюють нас, розумієш, Кольман? Ми їх тепер тримаємо в руках, невже важко втямити?

— Ти як дитина! Така фірма, як наша, не буде танцювати під дудку всякої дрібноти, як ми з тобою. Я вже теж ладен повірити, що в тебе манія величності!

— З нас двох не тільки в мене, Кольман, це вже напевне.

— Ну, тоді склич збори колективу. Хотів би я побачити, хто тебе ще підтримає. Тепер уже нікого не цікавить, чи ті папери є і чи з ними можна щось зробити. Ось що головне. Нікого вже не цікавить. Усі хочуть, щоб на заводі був лад і спокій.

Я глянув на нього:

— Ну то й що? Ми могли б знов викликати в них таку цікавість.

— Ні, Карле, заводові насамперед потрібен спокій. Доки в нас не буде спокою, робітники не довірятимуть один одному, а тобі то вже напевне... Не можна довго так працювати, ми змучимо один одного і нічого не досягнемо, а боси в Дюссельдорфі сміятимуться собі в кулак. Між іншим, Карле, профспілкова преса нічого не надрукувала тому, що в нас дещо робиться, я знаю це від Грюнефельда, ми чекаємо змін, великих змін... Це все, що я тобі можу сказати.

— Яких змін?

Кольман нічого не відповів і вийшов з майстерні. Я дивився йому вслід у відчинене вікно.

Близько першої вернувся Франц із Дуйсбурга.

— Щось моя тарадайка погано їде, Карле, мабуть, доведеться тобі поміняти систему запалення.

Коли я переказав Францові свою розмову з Кольманом, він нерішуче мовив, дивлячись кудись повз мене:

— Мені здається, що Кольман має рацію. Треба нам нарешті покінчити з цією справою. Стільки часу минуло, скоро все забудуть, наче її й не було. Що нам тепер це дасть?.. Шантажувати фірму? Навіщо? Чи від цього нам буде більша платня, чи більша різдвяна премія, чи що? Ти ж не будеш їм щодня казати, Карле: «Панове, я маю в руках зброю проти вас». Нічого це нам не дасть. Навіть наші профспілкові гаврики поховалися в кущі. Наче не знаєш, як вони там зніжуються за кулісами, за давнім методом: не чіпай мене, то й я тебе не зачеплю. Ми завжди шиємося в дурні, Карле. Навіть, коли маємо таку бомбу в руках, як оце, то завжди знайдеться спритник, що викрутить запальника. Та й чого ти хочеш?

— Я хочу, щоб підприємство вибачилось перед нами, публічно, в письмовій формі.

— Наче ти за їхнє вибачення купиш собі шматок хліба!.. Спали папери, та й матимеш спокій.

Навіть Франц відкинувся від мене. Шантажувати, каже... за їхнє вибачення не купиш шматка хліба. Шантажувати? А й справді, задля кого й задля чого? Що ми з того матимемо? Не жадаємо ж ми, щоб підприємство виплатило кожному по тисячі марок, якщо я покладу на стіл папери. Смішно. Але так само, як Кольман хоче спокою, я хочу справедливості. Тільки справедливості.

Цього дня мені довелося працювати на три години довше, треба було готувати в нічну зміну машину, яку забракував Франц. Коли я вернувся додому і заглянув до Карін, то зразу побачив, що вона плакала.

— Посварилася з Мартіном? — спитав я.

Вона похитала головою. Я сів коло неї, погортав педагогічні журнали, розкидані по кімнаті.

— Тату, я не витримаю з тими дітьми. Мені просто несила.

— Щось буде, — сказав я, аби не мовчати.

— Годі, тату. Коли тобі нічого більше не спадає на думку, ти кажеш: якось буде. Чогось путнього від тебе ніколи не почуєш.

— А що я тобі скажу? Мені сьогодні остаточно заборонили сідати за кермо. Людина до всього звикає. За рік і ти звикнеш.

— Якраз цього я й боюся.

— То, може, ти знаєш якийсь інший засіб?

— Я знаю тільки, що мене праця в дитсадку може доконати.

— Ти сама її вибрала! — вигукнула раптом Анжеліка від дверей. — Тепер давай собі якось раду. Не скидай завжди на нас вину!

— Ну чого ти кричиш? — мовила Карін. — Нащо ці заяложені повчання? Де треба допомогти, там у тебе напихваті лише повчання або докір.

Анжеліка образилась і вийшла з кімнати.

— Тату, я більше не хочу, щоб Мартін забирав мене з садка... Тату... скажи... невже я помилилася з Мартіном?.. Невже таке може бути?

За столом ми майже не розмовляли. Після вечері я лежав у вітальні на канапі, читав газету, а на думці в мене було одне: папери треба десь діти. Може, Шіндлер щось порадить? Я схопився, заглянув до Анжеліки на кухню й сказав:

— Мені треба ще поїхати в місто!

Анжеліка виглядала з вікна вітальні, коли я від'їздив.

Двері в під'їзді Шіндлер були вже замкнені, і я зателефонував їй з будки. Вона зразу ж узяла трубку.

— О, це ти? Звідки ти дзвониш? З дому?

— З-за рогу, з телефонної будки, я хотів до тебе зайти...

— Зараз я спущусь і відімкну двері.

Вона взяла мене за руку й повела нагору. В кімнаті всюди була розкидана білизна. Шіндлер шила. Вона звільнила для мене крісло. На столі стояло півпляшки коньяку, від Шіндлер тхнуло перегаром.

— Що в тебе там таке? — спитала вона і надпила з чарки.

Я раптом розлютився на неї і закричав:

— Кинь пити, хай тобі чорт!

Вона зиркнула на мене, наморщила лоба, взяла в рот сигарету й мовила:

— Щоб не було ніяких непорозумінь, пам'ятай, що ми з тобою не чоловік і жінка, ясно? Ну, а тепер кажи, що там у тебе?

Я спробував опанувати себе.

— Я прийшов... ну... хотів спитати, що б ти зробила з записами, якби вони були в тебе?

Вона сіла до мене на бильце крісла. Я розповів їй про розмову з Бошем, Кольманом і Францом. Вона встала, знов налила собі, випила, потім подала й мені чарку, я повагався, але також випив. Вона була в штанях у синю й білу смужку і в блакитному светрі, коси в неї були зав'язані на потилиці у вузол.

— І ти приїхав серед ночі, щоб спитати мене про це? Дуже гарно.

— Пробач. А куди б я поїхав? Знаєш, я все собі уявляв зовсім інакше, — мовив я.

— Як інакше? — спитала вона, підвелася й стала переді мною. — Думав, що тепер тебе виберуть у правління фірми? Ні, вони так лег-

ко не здаються. Ти можеш хоч сто разів мати слухність, а вони обернуть справу так, що ти з своєю слухністю нічого не зможеш вдіяти. Якби я знала, що ти думаєш зробити, то, може б, дала тобі якусь пораду. Ти повинен сказати мені, чого саме ти хочеш.

— Ми повинні звернутися до громадськості, тільки не знаю, як. От чорт, нічого не можу придумати... Кольман сказав про якісь зміни. Ти не знаєш, на що він міг натякати?

— Зміни? В нас? Ні, я нічого не знаю. У відділі зарплати нічого не почуєш.

— Ну гаразд, я просто так спитав... Аби я знав, що мені робити! Здуріти можна — маю в руках докази їхньої підлоти й нічого не можу зробити.

Ми довго мовчки сиділи одне навпроти одного. Я пробував щось прочитати на її обличчі. Вона дивилася повз мене і маленькими ковтками пила коньяк. Коли її очі зустрічалися з моїми, то немов не бачили мене. Обличчя в неї ніби закам'яніло.

— Коли й ти не можеш нічого мені порадити, то я піду.

Проте лишився сидіти.

Хоч Шіндлер весь час пила, вона не здавалася п'яною. Вона жадібно курила, гасила недокурену сигарету і зразу ж брала нову.

— Ти згадував щось про громадськість, — мовила нарешті вона. — Що ти маєш на увазі?

— Не знаю, якби знав, то не питався б у тебе поради й не прийшов би серед ночі, як ти кажеш.

— Припустімо, наш завод у Дортмунді закрийється, що ти тоді робитимеш?

— Смішно. Він не закрийється, з усіх заводів біля пристані в нього найзручніше місце.

— Є ще зручніші місця. Наприклад, на Рейні, до Роттердама звідти палицею докинути. І дуже гарна ділянка, може...

— Тобі щось докладніше відомо про це? Це не ті зміни, про які згадував Кольман?

— Навряд. Плани лежать у сейфі в Дюссельдорфі, про них ніхто не знає, я тобі першому розповіла про це. Кинь цю справу, Карле, через п'ять років вона для тебе вже не матиме ніякого значення.

— Я не кину її, я домагаюся справедливості. Я мушу звернутися до громадськості... Але як?

Вона підвелася й почала ходити по кімнаті. Потім зупинилася переді мною і, дивлячись на мене згори вниз, запитала:

— Тобі ніколи не спадали на думку листівки?

— Листівки? Цебто як?

— Листівки завжди впливають на людей. Ми могли б надрукувати листівки і розповсюдити по всіх дортмундських підприємствах.

— Нащо ти мені казки розказуєш!.. Ти маєш на увазі щось конкретне? Ми ж їх не витрусимо з рукава, чи як ти гадаєш?

— Я тепер знаю, що робити, — мовила вона. — А гадаю я ось як: ми напишемо текст і надрукуємо листівки. Розповімо в них про події у фірмі Масмана і розповімо правдиво, не так перекручено, як тоді газети писали про страйк, закликаємо робітників і службовців усіх підприємств пильно придивитися до своїх селекторів, якщо такі є в них, чи не можуть вони також діяти як підслухувальний пристрій. Єди-

не, що ми можемо зробити, це посіяти неспокій... Так я все це собі уявляю.

Спершу я слухав її недовіжливо.

— А хто ж це напише? — спитав я. — Хто надрукує? На які кошти? Ти подумала про це? На таку справу потрібні добрі гроші. А потім: хто ці листівки розповсюдить?

— Я знаю одного чоловіка. Він має невеличку друкарню. Працює в ній самотужки. Правда, він комуніст...

— Ради бога, тільки не це, з комуністами я не хочу мати нічого спільного!

— Ну, то не треба, йди до своїх товаришів по партії, може, вони тобі допоможуть. Нам потрібна друкарня. З своєю партією ти ж також не маєш нічого спільного.

— Де я візьму грошей? Чи ти гадаєш, що твій знайомий зробить нам це задарма? Ні, нічого не вийде... І як ті листівки потім розповсюдити серед робітників?

— Ти хочеш зразу все знати. Це тільки пропозиція... Я теж не дуже уявляю, як це зробити і чи взагалі таке можливе. Ідь додому й лягай спати.

Я сидів і обмірковував її пропозицію. Все-таки в ній був якийсь сенс.

— А ти б могла це організувати? — спитав я.

— Звичайно, а то б я тобі не пропонувала такого.

— А що то за чоловік? Він уміє тримати язика за зубами? Тобто...

— Він ціле своє життя тільки те й робив, що в небезпечних ситуаціях тримав язика за зубами, інакше його, мабуть, не було б уже на світі.

— Хто він такий?

— Давній знайомий мого батька.

— І він живе на кошти партії?

— Дурниці! Він має невеличку друкарню, де сам таки й працює. Живе за те, що заробить. Друкує, що доведеться: весільні оголошення, повідомлення про смерть...

— Ти можеш йому подзвонити?

— Зараз? — спитала вона й рушила до телефону.

— Так, негайно.

Вона набрала номер і тихо заговорила в трубку.

— Ходімо, — сказала вона, поклавши трубку.

— Як? Так швидко?

Ми пішки поминули кілька кварталів. Хвилин за десять ми подзвонили в під'їзд якогось нового будинку. Чоловік, що відчинив нам двері, мав десь років під шістдесят. Він був лисий, огрядний, на голову нижчий за мене.

Він кивнув Шіндлер, глянув на мене й мовив:

— Заходьте.

Помешкання було не розкішне, обставлене звичайними меблями, купленими в універмазі.

— Розповідай, — сказав він Шіндлер, коли ми сіли.

Мене він ні про що не питав. Я кілька разів хотів перебити її, щось доповнити чи пояснити, але господар відмахувався від мене й робив якісь нотатки.

— Я трохи знаю про цей випадок,— звернувся він нарешті до мене,— з газети і ще з деяких джерел. Я напишу вам текст. Потім ми його обговоримо. Думаю, ми надрукуємо двадцять тисяч примірників. Треба, щоб листівки були маленькі, зручні. І ще одне, Майвальд. Мене не можна ні в якому разі вплутувати в цю справу. Ніде не називай мого прізвища. Зрозуміло?

Я завагався. Мені хотілося багато про що дізнатися, але я тільки спитав:

— Хто за це заплатить?

— Ти багато хочеш знати,— відповів він.

— Не знаю, чи взагалі наш задум має сенс,— мовив я.

— І не можеш знати, голубе. Аж потім, як усе буде позаду, ти побачиш, чи він мав сенс.

Він провів нас сходами. Я озирнувся. На таблиці було написано: «Манфред Рогензак». Я ніби десь чув таке прізвище.

У дверях під'їзду він сказав:

— Ще раз нагадую, Майвальд: ніде не називай мого прізвища. Зрозуміло?

— Через те, що ти комуніст? — вихопилося в мене.

— Приходь завтра, текст буде готовий, і ми обговоримо його.

Вулиці наче вимерли. Нам не зустрілася жодна людина. Мені раптом стало страшно: як вони швидко планують і здійснюють такі речі.

У п'ятницю після зміни я поїхав на Оствал і просто подався до кабінету Грюнефельда. Секретарка спинила мене:

— Якщо хочете почекати, то він десь за годину вернеться. Я покличу вас, посидьте, будь ласка, в коридорі.

Я сів у коридорі до круглого столу, на якому лежала купа профспілкових газет. На стінах висіли інформаційні бюлетені. На підлозі, вздовж усієї стіни, лежали купами брошури, наче в захаращеній крамниці канцтоварів. Скільки на все це йде грошей, і його майже ніхто не читає, подумав я.

Почекавши з годину, я знов зайшов до приймальні.

— Доведеться вам ще трохи потерпіти, конференція, буває, затягується.

Враз у кімнаті з'явився Грюнефельд.

— Ти чекаєш на мене, Майвальд?

— Так, уже більш як годину.

— Пробач, міг би мені подзвонити, наприкінці тижня в мене завжди повно всіляких справ. Ходімо до кабінету.

Він запросив мене сісти.

— Ну, Майвальд, що там у тебе? Я маю півгодини часу.

— Що тепер буде з записами, Грюнефельд? Треба ж нарешті щось з ними зробити.

— З якими записами? — перепитав він.— Отакої, я знов забув про них

— Забув? Але ж... Я не можу довше ховати їх у себе.

Він нервово посмоктав сигару, глянув на мене, перевів очі на сигару, тоді знов на мене.

— Що ж тут робити? Все вже скінчилося. Суд виправдав тебе, ти знов маєш роботу, чого ж ти ще хочеш?

— Щоб справа нарешті була з'ясована, більше нічого.

— А хіба вона не з'ясована, Майвальд?

— Для кого? Для вас чи для нас?

— Майвальд, ми не хочемо знов заварювати кашу. Чого ти взагалі сподіваєшся від цього?

— Грюнефельд, із записами треба нарешті щось зробити, я не можу їх довше тримати в своєму підвалі.

— Я тобі їх не клав у підвал,— гостро сказав він.— У тебе якісь дивні бажання, Майвальд. Давай глянемо на все тверезо. В тебе є матеріал. Гаразд. Те, що підприємство зробило,— ганебна річ. Просто свинство. Але що далі?

— Фірма повинна вибачитися перед кожним членом колективу, публічно вибачитися! — вигукнув я.

— Вибачитися? Ти збожеволів, Майвальд! — засміявся Грюнефельд. Він ляснув долонею по столі й вигукнув:— Вибачитися! Мені не вчулося? І що ж ти з цього матимеш?

— Задоволення,— спокійно сказав я.

Він перестав сміятися.

— Що? Та ж задоволення й вибачення не коштуватимуть фірмі Масмана жодного пфеніга, і вам також не дадуть нічогоісінько!

— Дадуть,— мовив я, закипаючи люттю.— Фірма повинна публічно признатися, що за нами три місяці підло шпигували, а це нам щось та дасть.

У мене було таке враження, що мої слова перелякали його. Він повільно підвівся й глянув мені просто в вічі.

— Майвальд,— мовив він,— такої розкоші, як мораль, ми собі не можемо дозволити, ти маєш якісь помилкові, застарілі уявлення. А ми практики.

Я стояв навпроти нього й думав: таких людей, як Грюнефельд, треба виключати з профспілки.

Він почав ходити по кабінету. Нарешті спинився переді мною і сказав:

— Десь подінь ті папери. Байдуже, де. Спали їх, зроби з ними, що хочеш, але щоб їх більше не було. Керівництво профспілки в Ганновері не зацікавлене в твоїх паперах, розумієш? Найближчим часом у фірмі Масмана відбудуться зміни, тоді папери стануть тільки на заваді. Я не можу ще сказати, які саме зміни... Ти літаєш у хмарах, Майвальд. Мораль!.. Така розкіш.

Я хотів іще щось спитати, але повернувся і, не попрощавшись, вийшов. У ятці біля церкви св. Райнольда я з'їв трохи смаженої ковбаси і випив кока-коли. І раптом побачив Мартіна з якоюсь дівчиною. Вони йшли, обнявшись, по Кампштрассе і сміялися.

До зустрічі з Рогензаком було ще багато часу. Я пішов у кіно на Брюкштрассе, але додивився фільм тільки до половини. Він не цікавив мене. Я поїхав машиною до Франца. Він читав у садку газету. Я сів біля нього на траву. Франц не питав мене, чого я приїхав. Я мовчки закупив. Його діти гралися за агрусовими кущами, напинали собі з старої ковдри намет. Дружина мила кам'яні плити перед дверима. Нарешті Франц озвався:

— Гарний сьогодні вечір, навіть біля телевізора не хочеться сидіти. Щось сталося, Карле?

Я розповів йому про свій задум з листівками. Він відмахнувся.

— На це треба грошей, Карле, ти ж знаєш, а користі ніякої. Ми ще сядемо з ними в калюжу. Ні, Карле, це дурне діло.

— Припустімо, Франце, що я маю двадцять тисяч листівок. Чи ти допоможеш мені їх розповсюдити?

— По-перше, ти не маєш двадцяти тисяч листівок, бо не можеш за них заплатити, а по-друге, нас же кожен знає. Коли ми з'явимося перед якимсь заводом, там зразу довідаються, хто ми, і все піде шкереберть. Це чисте самогубство.

Я ще трохи посидів у нього в садку. Діти гралися в наметі, дружина домивала плити. Був теплий вечір. Я поїхав до колишніх російських бараків на Евінгерштрассе.

Анджело сидів там у своїй кімнаті, нарізав скибочками ковбасу й накладав на хліб з маслом. На столі стояла пляшка дешевого вина.

Я розповів Анджело про листівки. Він їв, запивав вином і слухав мене. По ньому не видно було, чи цікаво йому слухати те, що я говорив.

— Якщо я тебе добре зрозумів, Карле, тобі треба людей розповсюджувати листівки. Що в тих листівках написано?

— Я сам докладно знатиму про це тільки через годину.

— І листівки треба розповсюдити по всьому місту, так? На підприємствах, перед входом до них, на вулицях. Тобі потрібні люди, я розумію.

— Ти допоможеш мені, Анджело?

— Звичайно, допоможу. Але хіба це тебе врятує? Я лише крапля на гарячому камені. Тобі треба чоловік з двадцять, чи з п'ятдесят, чи ще більше. Де ти набереш так багато людей? Нас двоє, ти і я.

— Мої колеги-німці огинаються, бояться.

— А ти думаєш, мої колеги-італійці схочуть нам допомогти? Де там, вони бояться ще більше за німців, їх за таке можуть вислати з Німеччини, ти ж знаєш, ми не маємо права займатися політикою. Ні, Карле, вони на це не підуть, сам розумієш. Листівки — це тобі не новий пральний порошок, а таки політика.

— Авжеж, пробач, Анджело. Я, дурень, просто не подумав про це.

— А все-таки справа добра, я побалакаю з своїми колегами, коли вони прийдуть з роботи, може, вони й не так бояться, як я думаю.

Я поїхав назад у місто і ще довго ходив вулицями, дивився на молодь, що розважалася, співаючи під гітару. Потім поїхав до Рогензака. Я зупинив машину в бічній вулиці, не перед самим його будинком. Шіндлер сиділа вже в нього й курила. Коли я зайшов, вона мовчки кивнула мені головою. Рогензак щось робив у сусідній кімнаті. Я сидів і не знав, що мені казати і як поводитись. Нарешті Рогензак зайшов і поклав на стіл переді мною листівку.

— Читай. Це зразок. Скажеш, сподобається вона тобі чи ні.

Я прочитав:

«Стережіться!

Робітники! Слухбовці! Колеги!

За вами стежать винюхувачі. На заводі Масмана коло пристані протягом трьох місяців за всім колективом систематично шпигували

з допомогою підслухувального пристрою, який маскували під селектор. З допомогою цього пристрою вони підслухували приватні, навіть інтимні розмови робітників, записували їх на стрічку, потім передруковували і підшивали в окремі справи. Заведено тридцять таких справ. Тільки випадок допоміг викрити підслухувальний пристрій і знайти записи.

Подивіться на своїх підприємствах, у цехах, у їдальнях, залах засідань, роздягальнях, у гаражах, конторах і на складах, чи немає там теж таких пристроїв. А якщо є, то докладно перевірте, чи це справді селектори, чи не можна їх використовувати і як підслухувальні апарати.

Стережіться!

Це винюхування поглядів і настроїв не гідне демократичної держави, це просто злочин, страхітливе порушення прав людини, гарантованих конституцією. Права людини мають бути недоторканні й на роботі, насамперед на роботі.

Стережіться!

Перевірте на своїх підприємствах усі пристрої такого типу! Не дозволяйте встановлювати їх! Якщо приклад фірми Масмана підходять інші німецькі підприємства, контори й установи, тоді вони стануть у нашій країні не місцем праці, а тільки полем діяльності приватної таємної поліції на службі політичної реакції. Нам тоді буде вже недалеко до промислової диктатури, яка легко може перегзортися в диктатуру державну.

Звертайтеся до своїх робітничих рад, а коли вони не допоможуть вам, — звертайтеся до громадськості. Звертайтеся до профспілкових діячів. А коли вони не допоможуть вам, женіть їх до біса і звертайтеся до громадськості. На заводі Масмана профспілка не дала робітникам ніякої допомоги. Тому ми й звертаємось до громадськості.

Стережіться! Сьогодні ж, негайно!

Завтра буде пізно!»

— Коротше не можна було написати, — мовив Рогензак, — вийшло б незрозуміло.

— Я ж нічого не кажу.

Він забрав у мене листівку.

— Так чи ні? — спитав він, дивлячись мені в вічі.

Цей чоловік чимось лякав мене, я почував себе невпевнено поряд з ним.

— Так, — мовив я.

— Я надрукую двадцять тисяч. Папір я дістав. Післязавтра їх треба забрати з моєї друкарні. Я сьогодні куплю в Дюссельдорфі новий шрифт, бо мої, мабуть, зареєстровані. Краще застрахуватися. Ну от. Усе зрозуміло?

— Хто їх забере? — спитала Шіндлер.

— Звичайно, я. О котрій годині тобі найкраще. І куди мені прийти? — спитав я.

— Перед зміною, Майвальд. Найкраще вранці о четвертій, тоді ще всі сплять. Ось тобі адреса моєї друкарні.

Друкарня була в районі Герде, на якійсь невідомій мені вулиці.

— О четвертій я буду там.

Я підвівся й хотів подати руку Рогензакові, але він уже рушив відчиняти нам двері. Шіндлер пішла зі мною. В під'їзді я сказав Рогензакові:

— Щодо розповсюдження... може, мені вдасться, я ще точно не знаю, але...

— Розповсюдження — це вже твоя справа. Ще раз нагадую тобі: не називай мого прізвища. Ніде. Бо мені перепаде від моєї партії. І ще одне, Майвальд. Я дещо чув. Ваш завод має викупити комунальний банк, отже, ваша профспілка. Зрозумів? Банк має купити понад сімдесят процентів акцій.

— Не може цього бути,— мовив я.

— Здебільшого моя інформація правдива,— сказав Рогензак і вернувся в будинок.

Я стояв із Шіндлер на тротуарі й не знав, що мені тепер робити. Вона озвалася:

— Відвезеш мене додому?

Я висадив її перед будинком, але не зайшов до неї. Та вона мене й не запрошувала. Десь о десятій я був уже вдома.

На нашій вулиці не було ні душі, від коксувального заводу знов віяло курявою і смородом. Тхнуло тухлими яйцями.

Я спустився до підвалу, дістав з-за ящиків папери і сховав їх у багажник машини. Я й сам не знав, навіщо це зробив. У мене було таке почуття, наче дорогою додому хтось сказав мені, щоб я забрав папери з підвалу, хоч тримати їх у машині було ще небезпечніше.

Анжеліка сиділа перед телевізором і дивилась детектив. Вона принесла мені пляшку пива, відкоркувала її і глянула на мене так, наче сподівалась пояснення, чого я запізнився. Але зразу ж вернулась до телевізора.

— Нашу вулицю закрили для машин,— за якусь хвилину озвалася вона.

— Так, я помітив.

Мабуть, наші сусіди з лісового боку скористалися своїми зв'язками, подумав я. Вони всюди мають зв'язки. Але нам це тільки на краще, тепер уже не гуркотітимуть важкі вантажні машини попід вікнами.

Ще за якийсь час Анжеліка мовила:

— Карін прийшла додому заплакана. Спитай її, що сталося. Мені вона нічого не сказала, зразу ж пішла до своєї кімнати.

Я, не постукавши, зайшов до Карін. Вона лежала вдягнена на ліжку, лицем до стіни.

— Ти вже спиш? — спитав я.

— Так, сплю.

— Що сталося?

Вона заплакала.

— Та дівчина вже давно зазіхала на нього. Сьогодні він не заїхав по мене в садок.

Я хотів нагадати, що вона сама була проти того, щоб Мартін і далі забирав її з дитсадка, але натомість сказав:

— Поговори з ним відверто.

— З Мартіном не можна поговорити відверто. Він просто висміє тебе й ніколи не відповість на твоє запитання, ти ж сам знаєш.

— Ну, то порви з ним,— мовив я і сам здивувався, що зміг так просто сказати це.

— А далі що? — спитала Карін і обернула до мене заплакане обличчя.

— Далі? Буде ясна ситуація. Ти ж від нього не залежиш, у тебе є фах.

Вона підвелася, глянула на мене, потім знов опустилася на подушку.

— Буде ясна ситуація,— тихо промурмотіла вона.— Може, ти й маєш рацію.

— Якщо з хворими дітьми справді так важко працювати, то чи не краще тобі перейти в нормальний садок? — мовив я.

— Я вже звикаю потроху... То тільки спершу було так важко, правду кажуть: людина до всього звикає.

— А щодо Мартіна, то це... — почав був я.

— Не треба, тату, лиши мене тепер саму.

Я вийшов з її кімнати. Анжеліка все ще сиділа перед телевізором. Вона сказала, не озираючись на мене:

— Ти б поговорив з Мартіном, нащо він її збиває з пантелику.

— Не можна втручатися, — мовив я, — хай самі якось миряться. Ми тільки ще гірше зробимо.

Я довго не міг заснути, все міркував, як мені найкраще розповсюдити листівки, і насамперед серед тих, кого це стосується. А ще я ніяк не міг придумати, де мені переховати папери. В багажнику я їх не міг тримати. То де ж їх подіти? Хай йому чорт, залазиш, як злодій, боячись, щоб тебе не спіймали, викрадаєш папери, а тепер вони тобі мов ярмо на шиї, не знаєш, що з ними зробити.

Чого той Грюнефельд раптом сказав, що я в хмарах літаю? І коли правда те, що почув десь Рогензак, то профспілка стане нашим роботодавцем, цебто нашим роботодавцем стане захисник наших інтересів. Щось тут негаразд.

Я не міг заснути. Я підвівся, узяв з холодильника пляшку пива й сів коло вікна у вітальні. Перед будинком стояла моя машина з паперами в багажнику. Вулиця була яскраво освітлена, але я не бачив на ній жодної душі, жодної машини. Вночі нашою вулицею страшно йти, така вона порожня. Я ніяк не міг угамувати спрагу. Ні, погано, як багато вип'єш, другого ранку на роботі від тебе тхне алкоголем. Можуть бути якісь неприємності. Шофери, що напередодні ввечері пили пиво чи горілку, вранці з'їдають цілу жменю м'ятних таблеток, але й це не завжди допомагає. З таким фахом не можна взагалі пити, бо хто втратить права, то втратить і роботу, отже, не матиме за що жити.

Раптом за автострадою, де жили турки, небо зясніло. Не може бути, щоб уже світало, ще тільки недавно минула північ! Але небо дедалі яснішало. Може, на автостраді сталась аварія? Загорілась якась машина?

Зненацька з-за дверей почувся голос Карін:

— Тату! Пожежа! Бараки горять!

Я ще сидів коло вікна й дивився на жовту пляму серед темного неба; вона дедалі яснішала. Я чув, як Карін кудись дзвонила, але ніяк не міг підвестися. Карін кричала в трубку:

— Пожежа! На Довгій! Бараки горять! Біля автостради! Мерщій!

За якусь мить завили сирени, і я побачив Карін уже внизу — вона побігла в напрямку бараків. Вулицею на великій швидкості промчали чотири пожежні машини з ввікнутим синім світлом. Нарешті я підвівся, вийшов на вулицю і подався слідом за іншими людьми, що поспішали до місця пожежі. Машини заливали вогонь водою, але я

ще здалеку побачив, що бараків уже не врятуєш. Я пробрався наперед. Якийсь чоловік крикнув, що в бараках лишилися люди. Пожежники в азбестових комбінезонах і протигазах кинулись у вогонь і почали виносити звідти турків. На деяких уже горів одяг. Їх обливали водою або збивали полум'я руками. Над'їхала поліція, машини «швидкої допомоги», у мегафон щось кричали, турки почали вискакувати з бараків у вікна.

Вони викидали надвір пакунки, транзисторні приймачі, матраци, ліжка, телевізори, одяг, взуття й білизну. Більшість їх були майже голі або в піжамах, вони кричали, рвали на собі волосся. Біля мене стояли Боргман і Бойстер. Боргман гукнув мені на вухо:

— Хай би себе рятували, а не своє шмаття!

— Ви не бачили моєї дочки? — спитав я.

— Кого в цьому натовпі побачиш! — відповів він.

Бойстер потяг мене вбік, і я раптом у відблиску пожежі помітив біля огорожі Мартіна з кількома завсідниками «Цехового заїзду». Карін там не було. Поліція без кінця наказувала звільнити вулицю для пожежних машин і «швидкої допомоги».

Перед нами зібрався гурт турків. Вони вимахували руками, зойкали, плакали, кидались один одному на груди, а деякі падали навколішки, били долонями об землю або в розпачі розхитувалися вперед і назад.

Пожежники виносили з бараків неприємних. Вони були напівголі, деякі навіть голі, і їх чимось прикривали. Боргман раптом сказав:

— Боже мій, не може бути, щоб хтось навмисне підпалив бараки!

— Підозра впаде на весь наш район, — озвався Бойстер.

— Хтозна, — сказав я, шукаючи очима Карін. Я вже втратив надію знайти її серед цієї схвильованої юрми. З бараків більше нічого не можна було врятувати, вони догоряли до підвалин. Ті кілька стін, які досі ще стояли, тепер упали, збиті струменями води, і з-під них сипнули снопи іскор аж до нас на вулицю. Я побачив, як кілька турків кинулися з кулаками на гурт цікавих, вигукуючи:

— Це німці підпалили бараки! В нас усе пропало! Німці підпалили!

— Ходімо, треба їх якось стримати, а то буде лихо! — крикнув я Боргманові і потяг його за рукав.

Бойстер побіг за нами.

— Що ми вдіємо! — вигукнув він. — Нічого не вдіємо, вони ще й нас наб'ють!

Ми підбігли до гурту. Я озирнувся: може, Карін десь тут? Потім спробував утихомирити турків, але марно. Їх набігало чимраз більше, роздягнених, у піжамах або в самих підштанках. Б'ючи наосліп кулаками, вони кидалися на нас.

Раптом я почув голос Карін:

— Тату! Тату!

Та чим тісніше збивалися ми в купу, тим завзятіше нападали на нас турки, вигукуючи:

— Німці підпалили! Ми все втратили! Німці підпалили!

— Тату! — знов почув я голос Карін. Я не міг пробитися до неї, я був наче взятий у лещата, пробував вирватися з натовпу, але все дарма. Я погукав її, та голос мій потонув у гаморі.

— Тату! Де ти?

Враз я побачив Карін біля себе. Важко дихаючи, вона вчепилася в мене. Я grimнув на неї:

— Ти збожеволіла! Гайда звідси додому!

— Пані Майвальд! — вигукнув Боргман.— Тікайте звідси мерщій, тут тепер надто небезпечно, турки вже геть знавісніли!

Карін спробувала потягти й мене за собою, але ми не могли вибратися з натовпу. І раптом над нами мов небо прорвалося. Пожежники вирішили розборонити нас водою. Ідіоти, подумав я, вони ще гірше зроблять. Земля стала слизька, нам було важко триматися на ногах. Коли ми нарешті вихопилися з тих кліщів, турки, що майже не звертали уваги на воду, кинулись за нами, б'ючи, кого трапить. Позад турків бігли поліцаї і намагалися кийками відігнати турків.

Мене хтось ударив, і я впав. Лежачи, я почув Боргманів крик:

— Не бийте дівчини! Божевільні! Не бийте дівчини!

— Тату! — враз зойкнула нелюдським голосом Карін.

Я схопився й побачив, що Карін лежить долі, а над нею схилився Боргман. Коли я відштовхнув його й хотів підняти Карін, вона мовила крізь плач:

— Тату... тату...

Її обличчя було все в землі.

— Тату! В мене око... око... так болить... око, тату...— хлипала Карін.

Боргман і Герлінг допомогли мені вивести Карін з натовпу. Поліції вдалося вже відтіснити турків, і вони зникли в темряві, чути було тільки їхній лемент.

Коли ми вийшли на вулицю до ліхтаря, я побачив, що в Карін по обличчі тече кров.

— Тату! В мене так болить око...

Герлінг крикнув якомусь санітарові:

— Мерщій в очну клініку! Мерщій!

Я хотів сісти в машину, але Герлінг не пустив мене.

— Не треба, пане Майвальд, ви там тільки заважатимете. Вашій дочці зроблять усе необхідне, я вже подбаю про це... Не треба.

Я сів на край тротуару. Я був такий знесилений, що не зразу побачив турка, який сидів поруч мене. З носа в нього йшла кров. Він тримався обома руками за голову і щось мурмотів своєю мовою. Потім раптом упав долілиць і лишився лежати. Прийшли санітари й забрали його, а він усе щось тихо мурмотів. Боргман поміг мені підвестися.

— Ходімо, пане Майвальд, я зараз подзвоню до очної клініки.

— Не турбуйтеся,— відповів я.— Я можу подзвонити й з дому.

— Ні в якому разі, лікарям про такі справи легше домовитись. Ходімо до мене.

Пані Боргман забідкалась, коли ми зайшли в дім. Боргман відразу подзвонив до лікарні. Я чув, як він про щось запитав, почекав, знов запитав, знов почекав, тоді сказав:

— Дуже дякую, пане колего, я зрозумів вас.

Він підійшов до мене. В нього був стомлений вигляд, очі почервоніли. Я ще ніколи не бачив його таким. Раптом я помітив у нього маленький шрам на правій руці.

— Вона лежить на операційному столі,— мовив він.— Стан у неї не дуже добрий.

Він іще щось говорив, але я вже не чув його. Я бачив пані Боргман, що сиділа в кріслі, затуливши обличчя руками. Стіни в кімнаті немов почали рости. Боргманів собака підійшов до мене й лизнув мені руку.

Боргман і далі щось говорив, я бачив його обличчя над собою, і мені здавалося, що очі в нього стають чимраз більші. Я почув, як захлипала його дружина.

Я насилу підвівся. Боргманове обличчя все ще ніби розпливалося переді мною.

— Щиро вам дякую. Мені треба йти,— почув я власний голос.

На вулиці тхнуло горілим, від місця пожежі котився дим. Я чув, що там ще гомоніли люди. Я відчинив двері до своєї квартири і аж тепер згадав про Анжеліку. Господи, не може такого бути: Анжеліка спокійно спала. Ні, не може такого бути! Я так, як стояв, брудний, сів на ліжко й труснув її, але вона не прокинулась. Я підняв її і знов опустил на подушку, але вона спала далі. Я пішов до кухні, приніс кухоль води і аж тепер побачив пачечку з таблетками. Прокляття, на біса вона їх завжди стільки ковтає! Думає, що без них не засне. Я линув воду просто їй в обличчя. Нарешті вона розплющила очі.

— Що сталося?

— Карін у лікарні! — Я був такий лютий на Анжеліку, що мало не вдарив її.

— У лікарні?

— Вставай! Одягайся, поїдемо в місто.

— Зараз,— сказала вона.

В мене було таке враження, що вона й досі нічого не зрозуміла, але все-таки вдяглася.

Ліва половина обличчя і лоб у Карін були забинтовані. Вона лежала сама в палаті, ще двоє ліжок були порожні. Ми з Анжелікою сиділи коло неї і мовчали. Руки в Карін були простягнені поверх ковдри. Я помітив, що обручки на пальці немає.

— Дуже болить? — спитав я.

Вона не відповіла, натомість запитала:

— Хто мене вдарив?

— Ніхто не знає, як це сталося. Ніхто.

Ми ще трохи мовчки посиділи коло неї. Нарешті сестра дала нам рукою знак, що пора йти. Анжеліка за весь час не озвалася жодним словом, тільки отупіло сиділа і м'яла в руках хусточку. З палати вона вийшла, навіть не попрощавшись. Коли ми проїздили повз кооперацію, вона попросила мене спинити, швидко вернулась і сказала, що взяла собі сьогодні вільний день. Я відвіз її додому. Вона сіла в кухні до столу, спершись на нього ліктями, і втупила погляд у стіну перед себе. Вона немов зацікавилася, коли я щось питав у неї, нічого не відповідала.

На заводі я найперше пішов до Кольмана.

— Скажи, ти знаєш, що на нашому заводі міняється господар?

— Звідки тобі відомо?.. Що це знов за дурні балачки?..

— Отже, ти знаєш, Кольман. Комунальний банк стане нашим роботодавцем. Це правда? Чому ж ми про це не знаємо? Чому все це роблять тихенько за нашою спиною? Ти вважаєш, що це правильно?

— Не хвилюйся, Карле, коли все буде вирішено, колектив повідомлять.

— Ага, тоді нас повідомлять,— мовив я.— Зроблять нам таку ласку. Але спершу дізнаєшся про це від людей, які не мають нічого спільного з нашим заводом.

Цього дня я працював, як завжди, але ні з ким не хотів розмовляти, обминав усіх, а коли хтось заходив до майстерні й щось питав мене, я нічого не відповідав. Я був радий, коли зміна скінчилася.

Квартира була неприбрана, видно, Анжеліка так цілий день і просиділа в кухні, втупившись поглядом у стіну. У мене було таке враження, що вона й досі не зрозуміла, що сталося з Карін. Увечері я поїхав з нею до лікарні. Карін перевели до іншої палати. Я спитав медсестру:

— Це щось означає?

— Вашій дочці потрібен спокій, у тих палатах, що виходять вікнами на вулицю, для неї надто гамірно.

На обличчі в Анжеліки проступив зляканий вираз, коли сестра повела нас до лікаря.

— Пане Майвальд, ми зробили все, що могли. Ваша дочка не бачитиме на ліве око,— сказав він.

Анжеліка заплакала. Сестра обняла її за плечі, намагаючись заспокоїти.

— І вже немає ніякої надії? — спитав я.

— Завтра після обіду ви зможете самі поговорити з головним лікарем. А поки що я нічим не можу втішити вас. Щоправда, невеличка надія є, якщо вона через три-чотири роки ще раз ляже на операцію, зоровий нерв тільки пошкоджений. Мені дуже прикро, пане Майвальд, що я вам не можу сказати чогось приємнішого.

У палаті Карін лежала якась літня жінка в темних окулярах. Карін не спала, вона хотіла підвестись, але сестра поклала її назад на подушку.

— Не ворухіться, — звеліла вона. А нам тихо сказала: — Чверть години, не більше.

На нічному столику в Карін стояла ваза з червоними трояндами.

— Не знаю, хто їх подарував, але троянди гарні,— мовила вона. Анжеліка ледве стримувала плач.

— Усе гаразд, мамо, голова ж ціла,— спробувала усміхнутись Карін.

Тепер уже Анжеліка не витримала. Ми дали їй виплакаться. Жінка на другому ліжку не рухалася, наче міцно спала.

— Тату, ти вже щось чув? Це був підпал?

— Ні, не чув нічого.

Я сидів на стільці, Анжеліка на краєчку ліжка. Вона тримала Карін за руку і гладила її. Я думав: чи лікар уже казав щось Карін?

Карін, наче вгадавши мої думки, мовила:

— Я не бачитиму на ліве око.

Тоді жінка на ліжку озвалася, так несподівано, що я аж злякався:

— Серед сліпих і одноокий — король.

Анжеліка знов заплакала.

— Є ще надія,— мовив я.

— Авжеж, тату, лікарі так завжди кажуть.

Ми знов замовкли і вже не розмовляли, аж поки сестра звеліла нам збиратися.

На сходах я сказав Анжеліці:

— Я заверну до російських бараків, мені треба поговорити з Анджело. Поїдеш зі мною?

— Але ж жінкам туди не можна заходити.

— Байдуже. Ти ж будеш зі мною. Мені треба бачити Анджело.

Я спинив машину на тротуарі перед бараком і сказав Анжеліці:

— Гляну, чи він дома.

Я постукав у вікно бараку. Анджело сидів на ліжку. Я махнув йому рукою. Вийшовши надвір, він сказав:

— Я вже чекав на тебе, Карле. Я розповів товаришам про листівки.

Ми помалу йшли подвір'ям.

— Не ціди по слову, Анджело. Що вони сказали?

— Не хочуть, бояться. Ти ж розумієш.

— Що ж я тепер робитиму, Анджело? Хоч сядь та й плач. Як я розповсюджу ті листівки? Не можу ж я найняти вертоліт і розсипати їх по місту.

— Карле, мої колеги в бараці здебільшого комуністи. Вони кажуть, що якби це були листівки німецьких комуністів, вони б узялися їх розповсюджувати. Ти ж розумієш.

— Якась дивна річ виходить, Анджело, просто в голову не вкладається.

— Що дивна річ?

— А ось що, Анджело. Листівки друкував один чоловік, що належить до Німецької комуністичної партії, і його прізвища не можна називати в зв'язку з цією справою, тому що він матиме догану від своєї ж таки партії. Це так складно, що я навіть не знаю, як тобі пояснити.

— Рогензак? — спитав він.

Я зупинився і вражено витріщив на нього очі.

— Ти знаєш його? Звідки? Ти мені ніколи нічого не казав.

— Бо ти мене ніколи не питав про нього. А звідки ти його знаєш?

Ми повільно дійшли до машини.

— Ми всі його знаємо, — сказав Анджело. — Якщо це Рогензак, тоді все просто. Я поговорю ще раз з своїми колегами в бараці, скажу, що листівки від Рогензака... Вони погодяться.

— Ради бога, не кажи, Анджело, його прізвища не можна називати, я обіцяв, що нікому його не назву. А то чоловікові буде лихо.

— Не бійся, Карле, я скажу про це своїм колегам, не називаючи прізвища Рогензака. Вони й так здогадаються. Ти ж розумієш.

— Але ж це ошуканство, Анджело. Так не можна...

— Чому ошуканство? Адже є така німецька приказка: мета виправдує засоби. Ото ж бо. Ти ж розумієш. Завтра я дам тобі відповідь, приходь, я скажу, чи вони згодні. Коли це треба зробити?

— Завтра я отримую листівки.

Ми попрощалися. Анджело, усміхаючись, подав Анжеліці крізь віконце руку. Ми поїхали додому.

Дорогою Анжеліка спитала мене:

— Чи вони не звільнять Карін з роботи, Карле?

— Дурниці, вони раді, що Карін прийшла до них. Адже в дитсадках не вистачає вихователюк.

Увечері ми не знали, про що розмовляти. Ми сиділи на канапі, дивилися перед себе, і я був певний, що Анжеліка також нічого не бачить і не чує. Я ліг спати раніше за неї.

Рівно о четвертій ранку я був у друкарні Рогензака. Він уже стояв на дверях і махав мені рукою. Друкарня містилася в підвалі, вісім сходинок униз. Я спустився туди за ним.

— Я не вмикаю світла,— сказав він.— Пакунки лежать ліворуч від дверей.

Пакунків було чотири. Мені аж не вірилося, що двадцять тисяч листівок займають так мало місця. Ми швидко перенесли їх у машину. Я взяв Рогензака з собою і висадив перед його будинком у центрі міста.

— Ніде не називай мого прізвища, Майвальд. Ти ж розумієш моє становище.

— Та розумію... Скільки все це коштує? Хто за них платить?

— Ти надто багато хочеш знати. Якщо ти не приплутаєш мого прізвища до цієї історії, значить, праця оплатиться, а якщо приплутаєш, тоді це буде звичайна робота за гроші, як усяка інша, я пришло тобі рахунок, і ти заплатиш по ньому. Зрозуміло?

Він виліз з машини, потім нахилився до віконця і сказав мені:

— Ще одне, Майвальд. Бережись Ранера. Я знаю його.

Я був радий, що висадив його з машини. Він мені навіював якийсь страх, мені аж дух забивало коло нього. Тепер у мене в багажнику лежали записи й листівки. І я мусив десь подіти і те, й те.

Другого дня я зразу ж після роботи поїхав у клініку. Карін справила на мене краще враження. Я розповів їй, що тривожусь за матір, бо вона сидить удома, втупившись очима перед себе, не прибирає в хаті, не варить їсти.

— Ти ж знаєш її, тату, на неї часом таке нападає. А завтра знов заходиться перетрушувати всю квартиру. Заїдь у дитсадок і передай їм від мене вітання.

Вона квапила мене, щоб я швидше йшов. Я поїхав у дитсадок. Я вперше побачив дітей, яких Карін щодня мала доглядати. Я був такий вражений, що спочатку навіть не міг нічого сказати завідувачці. Великі круглі голови, перекивлені обличчя, жодна дитина не може ходити, деякі рачкують по кімнаті, деякі прив'язані до спеціальних стільців, двоє сидять у кріслах на колесах, одне, прикріплене до чотирикутної рами, пробує з допомогою вихователки переставляти ноги. Завідувачка садка, огрядна жінка з суворим обличчям, сказала мені:

— Передайте, будь ласка, своїй дочці, що ми в неділю відвідаємо її. Досі ми ніяк не могли.

Я ще трохи постояв у кімнаті для ігор, не знаючи, як мені поводитись. Тут не було вже про що говорити. Я поїхав додому, взяв з багажника тисячу листівок, зв'язаних у пачку, поклав у стару коробку з-під черевиків і засунув під канапу у вітальні. Потім поїхав до Франца, якого сьогодні не бачив на заводі. Франц косив траву в

садку. Якусь хвилину я мовчки дивився на його роботу. Я, власне, хотів йому розповісти про те, що довідався від Кольмана, і спитати, чи він знає вже, що на нашому заводі змінився господар. Але нічого не сказав і скоро поїхав, не поговоривши з ним. Ми тільки кивнули один одному головою. Дорогою я спинився біля того місця, де раніше жили турки. Те, що не догоріло під час пожежі, бульдозер згортав до купи, а екскаватор вантажив на машину.

У пивниці людей було мало. Вельберт, Мерман і Шеллер грали в скат. Я кинув марку в автомат і зіграв чотири тури на фліпері. Інвалідів не було в пивниці, але я зустрів їх надворі, коли від'їздив. Вітбройке сказав мені:

— Нам дуже шкода, що з твоєю дочкою сталось таке лихо, Карле... Ми тобі щиро співчуємо.

Аж не вірилося, що в кімнаті на чотири ліжка помістилося тридцятьоро чоловік. Анджело допоміг мені занести пакунки. Тоді взяв одну листівку і передав своїм землякам. Ті, що знали німецьку мову, — а таких було небагато, — прочитали текст самі. Ми виробили план, як найкраще розповсюдити листівки. Вибрали найважливіші підприємства, вулиці й площі міста. Потім розподілили листівки. Ті, що бралися розкидати їх на підприємствах, отримали найбільше. Я вже був тут непотрібний. Анджело провів мене на вулицю і спитав:

— А чому твої колеги-німці тобі не допомагають, Карле, чому?

— Боятися. Тому що листівки спрямовані й проти нашої власної профспілки.

— А хіба вона свята? Твої колеги дурні... німці завжди дурні... і боягузливі.

Що я мав йому казати?

Другого ранку на заводі вивісили велике оголошення, в якому повідомлявся весь колектив заводів Масмана, що комунальний банк купив сімдесят п'ять процентів акцій товариства «Масман, виробництво промислового газу» і таким чином з 30.6.1972 року став власником контрольного пакета. В керівництві концерну лишалися ті самі люди.

Під час ранкової зміни по заводі поширювались найнеймовірніші чутки. Багато робітників вважали, що вони тепер стали співвласниками заводу. Я застав двох шоферів за тим, що вони сиділи в кабіні й справді вираховували в зошиті свої майбутні прибутки. Вони сказали мені, що тепер зароблятимуть утричі або й учетверо більше, згідно з торішніми дивідендами. Франц зайшов до мене в майстерню, весело поплескав мене по плечу й сказав:

— Ну що, Карле, ми тепер отримали право вирішального голосу? Адже наш завод належатиме профспілці.

Я мав сумнів, що справді так буде, а крім того, мене тепер це питання не цікавило, я думав тільки про листівки й папери в багажнику своєї машини. Я її лишив на стоянці коло заводської брами.

— Карле, навіть завжди вдавати з себе скептика. Адже все ясно. Три чверті тих прибутків, що раніше загірбали акціонери, належатимуть тепер нашій профспілці, а оскільки вона не може збагачуватись на нас, то повинна буде ділити ці гроші між нами. Це ж задача для малих дітей. Чи ти як вважаєш?

— Годі про це, Франце. Все лишиться так, як було досі. Наша профспілка стала тепер підприємцем і мусить діяти за методами підприємців, якщо не хоче піти на дно. Це також задача для малих дітей.

Я подумав: десь на цей час мають бути розкидані вже перші листівки. Мені стало тривожно на душі від цієї думки, надто багато людей брали участь у поширенні листівок, надто багато вони знали, і часом би їх спіймали, було кого і було про що розпитувати.

Коли я після зміни вийшов з душової в роздягальню, туди вбіг Ранер, вигукуючи:

— Оце то штука! Неодмінно прочитайте всі! Тут є що читати!

Я сів на лаву перед своєю шафкою. Ранер ткнув мені під ніс листівку. Я прикинувся здивованим.

— Де ти її дістав?

— Там їх повен двір, нахилийся й бери, скільки хочеш. Я саме йшов від пристані, аж бачу — вони лежать навколо. О, хтось гарно придумав! Тільки хто?

Я вдав, ніби вперше читаю текст, потім сховав листівку до кишені й сказав Ранерові:

— Але написано правду.

— Правду? Слухай, та це ж буде катастрофа, та ще й тепер, коли стало відомо, що наша фірма змінила власника. Оце то штука!

Я поїхав до очної клініки. Карін сиділа на ліжку і роздивлялася на себе в дзеркало. Вона була весела й усміхалась мені назустріч. Жінку з її палати виписали. Я дав Карін листівку. Вона прочитала її і глузливо скривилася:

— Тату, це твоя робота.

— Ні, не моя.

— Але все одно це добре!

Я сів на стілець. Вона розповіла мені, що порвала з Мартіном.

— Я сказала йому, щоб ми не дурили одне одного, ми просто дуже різні люди. І вернула йому обручку.

Вислухавши її, я тільки подумав: слава богу, хоч з цим покінчено. Так буде краще.

— Між іншим, — додала вона по хвилині, — лікар сказав мені, що коли знімуть пов'язку, зіниця в мене буде зелена. Але одним оком теж можна бачити. Трохи важко буде вести машину.

Коли я вже хотів іти, Карін мене здивувала: міцно пригорнулася до мене. Такого ще ніколи не було. Я погладив її по голові й спитав:

— Коли тебе випишуть? У садку чекають на тебе.

— Мабуть, на кінець тижня. Ну, їдь уже, а то мати дома хвилюватиметься.

Коли я прийшов додому, Анжеліка схвилювано крутилася по квартирі. Вона прибирала, майже всі меблі були зсунуті з місця.

— Карле, як ти дивишся на те, щоб ми переїхали звідси?

— Переїхали? Чому, Анжеліко? Хіба нас тут хто кривдить? Ми тільки-но по-справжньому прижилися на цій вулиці, а ти хочеш переїздити? Ти, мабуть, жартуєш.

— Ні, не жартую, і чим швидше ми переїдемо звідси, тим краще.

— Але ж у нас від того не зменшиться клопоту, Анжеліко, хіба що додасться якийсь новий.

Другого дня на заводі тільки й мови було що про листівки. Ранер ткнув мені в руку «Рурнахріхтен», і я прочитав надрукований великими літерами заголовок: «Листівки по всьому місту! Хто організатор цієї загадкової акції?»

Я знов прикинувся здивованим і тільки здвигнув плечима під запитливими поглядами своїх колег:

— Я знаю стільки ж, скільки й ви.

Та я відчував, що вони мені не вірять. Ранер зухвало усміхався мені в вічі. Я вдавав спокійного, але сам аж тремтів, думаючи про ті запитання, які мені ще доведеться вислухувати. Я працював, як завжди, лагодив машини, а на самоті ще раз прочитав статтю в газеті й довідався з неї, що на всіх великих підприємствах люди схвильовані, листівки знаходять у всіх кінцях міста, але насамперед на заводах, навіть на далеких околицях, проте ніде не помічено, хто ті листівки розповсюджував.

Перед обідом до мене в майстерню зайшов Кольман і спитав:

— Ти маєш до цього якесь відношення, Карле?

— Ні, Кольман, я до цього не маю ніякого відношення.

— Той, хто написав листівку, добре поінформований про наші справи, дуже добре.

— Кожен, хто протягом останнього місяця не закривав на все очей, міг написати таку листівку, тут не треба якоїсь особливої інформації.

— Не кожен, Карле, ти добре знаєш, і на це потрібні гроші, неабиякі гроші, а крім того, треба багато людей, щоб розповсюдити листівки. А ти не маєш ані грошей, ані людей.

— Не маю ані грошей, ані людей,— мовив я.

— Профспілка не могла цього зробити, не буде ж вона звинувачувати сама себе. То хто ж? Ти не здогадуєшся, Карле?

— Не питай мене, я нічого не знаю, анічогісінько.

— Ну добре, Карле, але скажу тобі одне: з цього ще буде велика халепа, дуже велика халепа. Сьогодні ще навіть важко передбачити, в що це виллється,— мовив він, виходячи з майстерні.

Треба було вчора ввечері ще раз поговорити з Анджело, подумав я, шкода, що не наважився. Ну, та нічого, все скінчиться добре! Мусить скінчитися добре!

О дванадцятій прийшла секретарка й повідомила, що на другу мене викликають до дирекції.

Я вивів з майстерні дві полагоджені машини. Надворі стояла спека. Двірник поливав асфальт і брук, але вода зразу ж випаровувалася, і задуха ставала ще нестерпнішою.

Бош привітно запросив мене сісти. Він узяв з письмового столу листівку й спитав:

— Ви знаєте, що це?

— Звичайно, вони всюди валяються.

— Ви причетні до цього?

— Ні, пане Бош.

— А не здогадуєтесь, хто їх міг надрукувати і хто розповсюдити? Вам же краще, як ми з'ясуємо це, зрозумійте мене правильно.

— Я знаю стільки ж, як і кожен, хто працює на заводі. Я вчора сам здивувався, коли після зміни хтось дав мені листівку. Не пам'ятаю вже, хто саме.

— Вчора? Чого ж ви зразу не прийшли до мене?

— До вас? А чого ж я мав їти до вас? Чого ви питаєте якраз мене, чого не питаєте інших?

— Я питаю вас, а не інших.

— Чому? За яким правом, пане директор?

— За правом вашого начальника й тому, що в нашій фірмі саме ви, мабуть, найбільше цікавитесь такими речами.— Він зіжмакав листівку й кинув у кошик.— Це паскудство,— додав він.

— Я? Я цікавлюсь тільки одним: коли ви нарешті дасте мені спокій. Ваші нескінченні допити вже набридли мені. Може, люди поза підприємством цікавляться цією справою більше за мене.

— Оце я й хотів би знати. Якісь політичні сили? Радикали? Що вам відомо, пане Майвальд? Мені здається, що ви кажете не все, що знаєте.

— Не смішіть людей, пане Бош.

— Ви поводитесь зухвало!

— Наче для такої листівки треба великої інформації. Адже там написано те, що знає кожний, і саму правду. Чи як, по-вашому?

Бош вийшов з-за столу, став навпроти мене й сказав:

— Я застерігаю вас, пане Майвальд, якщо ви хоч трохи причетні до цієї справи, вам це дорого обійдеться.

Я підвівся і, дивлячись йому в вічі, тихо сказав, хоч весь аж кипів з люті:

— Побережіть свої погрози, ви не господь бог, і мені вже набридли ваші допити. Ви надто багато на себе берете, пане директор. Бувайте! — Я обернувся й вийшов з кабінету.

Вернувшись у майстерню, я взявся до роботи. Ніхто мені не заважав до кінця зміни. Коли я вже хотів їхати додому, до мене підійшов Ранер, сперся на мою машину і довірливим тоном мовив:

— Ну й завирувало сьогодні всюди.. Хтось добру штуку втяв! Слухай, Карле, ти ж щось знаєш, міг би й мені сказати.

— Ти великий хитрун, Ранер, але єдине, що ти можеш мені зробити, це поцілувати мене в с...

Я сів у машину й поїхав. Дома я найперше заглянув під канапу. Коробка з-під черевиків була порожня. Отуди к бісу, не може такого бути! Я взяв її з собою в кухню й поклав на столі. Анжеліка вернулася з роботи весела.

— Ага, побачив, — мовила вона, показуючи на порожню коробку.— Я їх учора забрала й розкидала в нас перед водогінною баштою. Не бійся, мене ніхто не помітив.

— Розкидала? — вигукнув я.

— Ти принаймні міг би мені сказати, що робиш. Чужі люди знають більше за мене. Я вважаю, що це не дуже гарно... Просто погано.

Я тільки мовчки дивився на неї.

— Думаєш, я глуха була, як ми заїздили до італійців, до колишнього російського бараку. Не знаю, чи варто було вплутувати в це італійців, тобі ж відомо, чим це їм загрожує, їх можуть не тільки повиганяти з роботи, а навіть вислати з Німеччини.

— Анжеліко, я просто не хотів тебе хвилювати, зрозумій мене.

— Між іншим, Карле, одна м'оя товаришка з роботи переселилася до Бенінггофена, у квартал новобудов. Вона каже, що нам треба було б поглянути на нові квартири.

— Але я не розумію, нащо нам звідси виїжджати, Анжеліко. Почекаймо хоч Карін, вона, мабуть, на кінець тижня вийде з лікарні. Хто тобі нав'яз цю безглузду ідею з переселенням!

Увечері я поїхав до Франца. Він грався на моріжку з своїми дітьми.

Після того, як Бош викликав мене і навіть почав погрожувати, я остаточно зрозумів: якби вони тепер знайшли в мене папери, то напевне приліпили б мені те, чого досі не могли довести. Листівки б стали для них непрямим доказом.

— Франце, може, ти й маєш рацію. Треба нам спалити папери. Я їх уже хтосьна-відколи вожу в багажнику. Як вибухівку, що намокла в воді. Ти мені допоможеш?

— Звичайно, допоможу. Це ж справа честі. Разом викрадали, разом треба й палити, певна річ. У мене в понеділок немає далеких маршрутів. Отоді ми їх і спалимо на території заводу, щоб усі бачили... Карле, я ніколи не сподівався, що задум з листівками вдасться. Спритно ти все зробив, молодець.

Я нічого не відповів, тільки здвигнув плечима й поїхав до пивниці, де вже давно не був.

У суботу опівдні я забрав Карін з лікарні. Анжеліка приготувала улюблену її страву: свинячу печеню і деруни з брусницями.

У неділю я нікуди не виходив з дому, сидів коло вікна й дивився на вулицю, часом перемовлявся з Карін кількома словами, проте вона майже не показувалася з своєї кімнати.

У понеділок після зміни ми з Францом спалили у дворі заводу папери. Я склав їх у стос, Франц полив бензином і кинув зверху запаленого сірника. Полум'я шугнуло вгору, але зразу ж пригасло, пластиківі обгортки, які я поклав зверху, лише курілися чорним димом. Франц поворушив папери залізним прутом, щоб вогонь зовсім не погас. Тепер вони горіли рівним полум'ям. Я пильнував, щоб жоден недопалений аркуш не полетів за вітром. Вахтер вибіг з будки, глянув на нас, тоді кинувся назад і схопив телефонну трубку. Ніхто нам не заважав розкласти на подвір'ї вогнище, хоч усі знали, що це заборонено: міг статися вибух. Я дивився на вогонь і згадував цього-річну ялинку. Як це було давно!

Папери поволі перетлівали. Я побачив, як вахтер знов схвильовано вибіг до брами, підняв шлагбаум і впустив на подвір'я Бошів «мерседес». Бош під'їхав до нас, зупинився за кілька метрів від вогнища, вискочив з машини й закричав:

— Що ви робите? негайно погасить! Ви збожеволіли! Хотите завод у повітря висадити?

Він спробував вихопити прут у Франца з рук.

— Чого ви так кричите, пане Бош? Ми тільки палимо записи,— мовив я. — Вам же краще буде, коли їх не стане. Чи ні?

Бош, видно, не знав, що йому робити, бо від записів мало що залишилось: те, що вже перегоріло на попіл, розносив вітер, а те, що ще тліло, Франц міцно притримував прутом.

Франц дивився на Боша. Той і досі стояв між нами, втупивши очі у вогнище, де повільно дотлівали останні аркуші. Нарешті на асфальті лишилася тільки срібляста пляма.

Франц відніс прут до майстерні й вернувся з відром води і мітлою. Поливаючи водою закурене місце, він почав розтирати його мітлою. Нарешті від багаття не лишилося навіть сліду. Тоді Франц плеснув у долоні й сказав:

— Ще будуть якісь запитання, пане Бош?

Директор нічого не відповів, він стояв і не зводив очей з того місця, де згоріли записи. Не рухався, не озивався, стояв, мов закам'янілий.

Ми з Францом рушили до майстерні. Франц ніс на плечі мітлу з відром. Ми вимили під краном руки, а коли вже йшли до брами, то почули, як хтось кричав нам услід. Але ми навіть не озирнулися. Вахтер, коли ми поминали його, дивився на нас так, наче ми були злодіями, що закралися на територію заводу.

Ми сіли в свої машини і поїхали до «Цехового заїзду». Мені вже багато місяців не було так легко на серці. Я знов відчув смак пива, в залі було прохолодно.

— Як поживає твоя дочка? — спитав Вітбройке.

— Якось поживає.

— Ти сьогодні наче веселий.

— Веселий.

О сьомій я був уже вдома, трохи підпилий, але не п'яний.

— Поїдьмо завтра після роботи до Бенінггофена, подивимося нові квартири, — сказала Анжеліка.

— Ага, нові квартири! Я вже й забув про них. Чого тобі так закортіло в нову квартиру? Ну хто переселяється з такої вулиці, як наша?

— Ти вже перехотів? — спитала вона.

— Я ніколи й не хотів, Анжеліко, це твоя ідея. Але як тобі вже так забаглося, то про мене поїдьмо до Бенінггофена.

У вівторок на заводі ніхто до мене не озивався, навіть Кольман, хоч кожен знав, що ми спалили папери. Часом мені здавалося, що я сам один на заводі. Це мене тривожило, в душу знов закрадався страх, бо хто-хто, а вже Кольман повинен був поговорити зі мною про той наш вчинок.

Навіть після роботи, коли я їхав з Анжелікою і Карін до Бенінггофена, мене не покидав страх. Я автоматично вів машину, автоматично розмовляв, я був ніби задоволений, мені здавалося, що все хтось робив за мене.

Південний район був дуже чистий і гарно спланований. Ми спершу трохи походили по ньому, тоді оглянули один недокінчений будинок. Квартири в ньому були великі, вдало розміщені, з них відкривався широкий краєвид.

— І така квартира коштує всього двісті п'ятдесят марок? — спитав я Анжеліку. — Та вона ж має щонайменше вісімдесят квадратних метрів.

Анжеліка кивнула. Вона озиралася по квартирі так, наче вже обставляла її.

— Краще розпитаймося про все людей, які вже вселилися сюди, — запропонував я.

Безглузда ідея, думав я. Як можна за один день надумати таке? Виїздити з квартири, з якої тебе ніхто не виганяє!

Ми знайшли заселений будинок, і Карін подзвонила. Нам відчинила молода жінка, з-за неї визирало двоє малих дітей.

— Пробачте, будь ласка, ми маємо намір переселитися в цей район і хотіли б спитати, скільки тут коштує помешкання.

— Двісті п'ятдесят марок,— відповіла жінка.— Щоправда, оплачувати квартиру вам доведеться самим, не вугіллям, а рідким паливом. Але стривайте, я дам вам адресу будівельної компанії. — Вона зникла за дверима і за мить з'явилася знов.— Ось вам правила, їх повинен підписати кожен, хто сюди вселяється. Прошу!

Ми подякували й повільно пішли до машини. Тут було майже так само, як і на нашій вулиці: на одному боці вілли з гарними садками, а на другому — багатоповерхові комунальні будинки, подекуди ще не докінчені.

На Гогензібурзі ми випили кави, подивилися на Рурську долину вниз, на машини, що мчали автострадою до Кельна. Було вже не так гаряче, як останніми днями.

Я дістав з кишені аркушик, який нам дала жінка, й почав півголосом читати:

«Не дозволяється тримати в квартирі собак, котів, птахів, хом'яків і морських свинок, а також гратися на моріжку перед будинком. Не дозволяється ставити в під'їзді велосипеди й дитячі візочки. Урни наповнювати сміттям лише до такого рівня, щоб закривалася кришка. Двері під'їздів о десятій вечора замикати. Мешканці першого поверху повинні позмінно, двічі на тиждень замітати тротуар і вулицю перед будинком. У квартирі не майструвати. Брам до гаражів завжди тримати зачиненою. На балконі не дозволяється вивішувати білизну. Заборонено викидати через балкон недокурки та інші речі. Якщо пожилці захочуть підвішувати до балконів ящики на квіти, то повинні домовитися між собою, щоб усі вони були пофарбовані в одні колір і засаджені однаковими квітами. Політична агітація на сходах, байдуже за яку партію, заборонена. Тих, хто затягне плату за квартиру на місяць, можуть виселити з помешкання. Так само протягом місяця буде виселений кожен, хто не дотримуватиметься цих правил. Усі конфлікти розв'язує дортмундський суд».

Я не хотів далі читати, хоч там ще було цілих півсторінки дрібно-го друку.

Карін засміялася і взяла в мене з рук аркушик:

— Це, мабуть, жарт.

— Ні, тут так написано,— сказав я.

Ми поїхали додому. Анжеліка була задумана, не озивалася до рогою жодним словом, навіть не відповідала, коли ми її щось питали. Після вечері я ще раз поїхав до Бенінгофена і знайшов пивницю поблизу тієї вулиці, де ми оглядали будинок. Я став між двома чоловіками біля прилавка й замовив собі пива. Господар оглянув мене, потім сказав:

— Ти тут також новий?

Я кивнув головою. Чоловік поряд цокнувся зі мною, і ми завели розмову. Він був мого віку. Я довідався, що у віллах живуть середні службовці. Мій сусід сказав:

— Ти думаєш, вони вітаються з нами? Де там, думають, що ще бозна-чого доскочать.

Того, що я почув, з мене досить. Я розрахувався і вийшов з пивниці. Краще лишитися на Довгій, думав я, там люди, що чогось доскочили, бодай хоч вітаються з нами, вони вже не пнуться ще вище. Довга вулиця стала раптом для мене рідною.

У середу вранці вахтер заступив мені дорогу.

— Майвальд, я не можу тебе впустити,— сказав він.

Я пробив свою картку в годинниковому автоматі й відсторонив його.

— Жартуй собі з кимось іншим.

Він міцно тримав мене за рукав.

— Майвальд, я не можу тебе впустити на територію заводу. Доктор Бош особисто дав такий наказ. Там для тебе лежить лист.

Я зайшов з вахтером у будку. Там лежав конверт з моєю адресою. Я розірвав його і вийняв листа. «Вельмишановний пане Майвальд! Після багаторічної співпраці ми, на жаль, змушені від сьогоднішнього числа звільнити вас без попередження... Як член робітничої ради ви не дотримували свого обов'язку дбати про дисципліну на заводі... Псували заводське майно... Свавільно розкладали багаття на території заводу... Ставили під загрозу вибуху заводське обладнання, будівлі й машини... Підбурювали і деморалізували колектив... Брутально ображали керівництво підприємства...»

— Франц Вайгель теж отримав такого листа? — спитав я.

— Не знаю,— відповів вахтер.— Тут залишено листа тільки для тебе.

Я сховав листа в кишеню й пішов до свого робочого місця.

Побачимо тепер, що буде, коли вони мене застануть у майстерні. Надто вони розперезалися — вважають, що таке повідомлення досить лишити у вахтера. Ні, хай надішлють його рекомендованою поштою, як належить.

Я передягнувся й відімкнув свою скриньку з інструментами. Раптом переді мною з'явився якийсь чужий чоловік, теж у комбінезоні. Я його ще ніколи не бачив на заводі.

— Що ти тут робиш? — спитав я.

— Це я тебе маю питати. Мене поставили сюди працювати. А ти що тут робиш?

— Я? Я тут завжди працював.

— Смішно,— мовив він.— Мене вчора в Дюссельдорфі аж у пивниці знайшли, сказали, щоб я негайно їхав у Дортмунд. Тут, мовляв, когось звільнили без попередження і не мають заміни.

— Це мене,— сказав я.

— Тебе? А як же ти зайшов сюди, коли тебе звільнили?

— Через прохідну, звичайно, а то ж як?

Я більше не звертав уваги на чужинця і працював, як завжди. Новий ні до чого не торкався. Він трохи постояв, дивлячись на мою роботу, потім сів на стару шину й почав читати газету. Тієї хвилини до майстерні зайшов Кюн, хотів, мабуть, щось сказати новому. Побачивши мене на радіаторі, він так збентежився, що аж почав затинатися.

— Що ви тут робите, Майвальд?.. Як ви зайшли сюди?.. Що ви тут робите?..

— Ви ж бачите, працюю.

— Так, але... Ви ж звільнені без попередження, ви не маєте права заходити на територію заводу.

— Так,— сказав я і зліз з машини.

— Я сам підписував повідомлення,— знов мовив Кюн.

— Он як? То майте на увазі, пане Кюн, що я відмовляюся прийняти ваше повідомлення.

— Відмовляєтесь? Але ж...— Кюн глянув на мене, тоді на нового, знов на мене і вибіг з майстерні.

— Отже, твоє прізвище Майвальд,— мовив новий і подав мені руку.— А моє — Розенбаум. Кинь з ними сперечатися, однаково не переважиш, я знаю їх, вони мають довгу руку.

— А я, Розенбаум, хочу тільки побачити, до чого вони дійдуть.

— Хіба тобі від цього полегшає? — спитав він мене.

Враз я почув голос Боша. Він закричав позад мене:

— Припиніть роботу! Негайно припиніть роботу!

За Бошем стояли Кюн і Кольман.

— Негайно припиніть роботу! — знову крикнув Бош.— Я змушений буду вважати це за саботаж!

Розенбаум засміявся.

— Геть звідси! — крикнув Бош.— Ви звільнені! Геть! Це нахабство!

— Я не приймаю звільнення,— мовив я.

— Не приймаєте? — вигукнув Бош. На мить він занімів, а тоді заревів на мене:— Що ви з себе корчите! Він не приймає звільнення! А вас ніхто не питає! Я тут наказую!

— Наказуйте собі. А я відмовляюся, пане Бош. Відмовляюся. А тепер прошу вас: не заважайте мені працювати. Шофери вдень нарікатимуть, коли машини не будуть готові.

— Негайно забирайтеся з заводу! — крикнув Бош.— Негайно! Чуєте! Нахабо!

Розенбаум сміявся.

Кольман аж упрів, він весь час витирав хусточкою лоба й потилицю і тихо вмовляв мене:

— Май розум, Майвальд, що ти хочеш зробити?

— Що я хочу зробити? — Я підійшов до Боша і сказав йому:— Пане Бош, в майстерні я наказую, а не ви. Не знаєте? Он прочитайте правила на стіні.

— Геть звідси, а то викличу поліцію!

Розенбаум сміявся.

— Поцілуйте мене в с..., пане Бош.

Кольман все витирав хусточкою лоба й потилицю.

— Це ще одна причина для звільнення! — вигукнув Бош. Йому аж дух забило.

Тоді я розлютився, підскочив до Боша й закричав йому прямо в лице:

— Так, сто чортів вашій матері! Чи ми тут на німецькому підприємстві, чи у в'язниці! Ану гайда звідси до дідька, а то я вам ще й боки полатаю!

Розенбаум, що й досі сидів на старій шині, знов засміявся. Він уже починав дратувати мене своїм сміхом.

— Ходімо, панове,— мовив Бош, важко дихаючи.— Цей чоловік... це... це комуніст, екстреміст... Якщо це стане в нас модою, то наслідки важко собі навіть уявити...

Коли вони вийшли, Розенбаум сказав:

— Я вшиваюся назад у Дюссельдорф, тут мені не дуже подобається. Аж у пивниці мене знайшли...

Я працював далі, немов нічого не сталося. Розенбаум крутив цигарки і складав їх у шкіряний гаман.

— Я завжди кручу їх у робочий час. Я курю тільки самокрутки. Вони смачніші.

Через годину прийшли Кюн і Кольман із заводським охоронцем, що звичайно вартував на пристані. Своєю уніформою він завжди нагадував мені пожежника.

Кольман узяв мене за рукав.

— Ходімо, Карле, не зчиняй тепер сварки. Твоя впертість нічого не дасть.

— Що вам треба від мене, Кольман? Керівництво підприємства і колектив так само хотіли ж, щоб папери щезли. Я спалив їх. От вони й щезли.

Кюн показав на охоронця:

— Коли ви не підете звідси добровільно, нам доведеться вивести вас силоміць.

— То виводьте, пане Кюн.

— Я вмиваю руки, — сказав Кольман і вийшов з майстерні.

— Ходімо, Майвальд, не завдавай нам зайвого клопоту, — мовив охоронець. — Я також тільки виконую свій обов'язок, до того ж дуже неприємний.

— Слухай, — сказав я йому, — а що станеться, коли ти відмовишся виводити мене силоміць на вулицю?

Цей чоловік колись два роки був моїм напарником на машині. Він нічого не відповів, я тільки помітив тривогу в його очах і дав вивести себе за браму.

Коли ми поминали вахтера, він сказав:

— У мене сьогодні кістки крутить на погоду, хай йому біс.

Він мав рацію. Надворі похолоднішало.

Карін прибирала в квартирі, всі вікна були відчинені, стільці й крісла лежали на столах.

— Що сталося? Чого ти так рано вернувся?

— Звари мені кави.

Я пішов за нею до кухні і, поки вона готувала каву, коротко розповів, що відбулося сьогодні на заводі.

— Але ж, тату, не може цього бути, це просто щось нечуване!

— Бачиш, Карін, по-твоєму, багато чого не може бути. А я за останній час чого тільки не надивився.

Я ходив по кухні з кутка в кут.

— Колись один тип виступав по телевізору, знаєш, тоді, шістдесят дев'ятого, після стихійного страйку, коли прийняли нову розцінку, яка практично майже нічого не дала нам. То він сказав: той, хто тепер ще страйкує чи підбиває інших на страйк, — це або радикал, або просто баламут.

— Хто це казав? — спитала Карін.

— Один профспілковий бос. Незабаром після того він став міністром у Бонні й тепер справляє дуже імпозантне враження...

Того ж дня я після обіду поїхав на Оствал, щоб поговорити з Грюнефельдом про те, що зі мною сталося, але не застав його. Секретарка відіслала мене до його заступника, керівника відділу юридичних справ.

Заступник сидів за чотири кімнати далі. Коли я хотів розповісти йому про свій випадок, він тільки махнув рукою.

— Я вже все знаю, Майвальд, і дам тобі добру пораду: візьми собі адвоката. Профспілка адвоката тобі не дасть. Ми відмежовуємося від тебе. Розкладати вогнище неподалік від матеріалу, що легко вибухає, можуть тільки діти, а не члени робітничої ради.

Я не повірив своїм вухам.

— Ти повинен був віддати папери нам, Майвальд.

— Але ж коли я пропонував їх вам, то ви не захотіли... А те, що вони зі мною зробили,— ганьба, скандал!

— Слухай, ти тут не дуже... Бери собі адвоката і дай нам спокій з своїми історіями.

— А де ж я візьму грошей на адвоката?

Я навіть не пам'ятав, щоб колись був такий лютий, як тепер.

— Це твоя справа. Ти ж у нас не питав дозволу, як розкладав вогнище.

Мені аж мову відібрало. Я хотів просто повернутися й вийти. Але опанував себе й сказав:

— Я ще член профспілки. Навіщо ж я двадцять років платив членські внески, коли в найважчу хвилину ви мені не хочете допомогти? Га?

— Не мороч мені голови своїми балачками. Завжди ви через свою дурну голову наколотите чортзна-чого, а ми виплутуємося...

Я підвівся і глянув на нього згори вниз. Йому було десь років тридцять п'ять. Я плюнув йому на стіл і вийшов з кімнати.

Я сів у машину, яку залишив на Новому ринку, завернув до «Цехового заїзду» й випив три кухлі пива.

Вдома я застав Кюна. Я був такий спантеличений, що зупинився в дверях і тільки спитав:

— Що ви тут робите?

— Пане Майвальд, мені доручено повідомити вас, що ваше негайне звільнення скасовано і замінено на звичайне, з попередженням. Ви повинні завтра знов вийти на роботу. Сьогоднішній день вам буде повністю оплачений. Термін на пошуки роботи — три місяці, за нашою окремою угодою, ви ж її знаєте. Підприємство не хоче, щоб йому закидали порушення правил.

Я пильно глянув на Кюна. Мені раптом стало смішно.

— Пане Кюн, вам не здається, що ваша поведінка трохи кумедна? — спитав я.

— Я тільки виконую свій обов'язок, — мовив він і вийшов.

Остання неділя в серпні випала задушлива. З самого ранку почалася спека, вікна обліплювали набридливі мухи. Я пообіцяв Анжеліці поїхати з нею після обіду до Мюнстерланда, десь випити кави. Мені зовсім не хотілось їхати, бо в другій половині дня мали показувати по телевізору Олімпійські ігри. Карін кудись пішла з своїми товаришками з дитсадка. Вона тепер носила темні окуляри і мала дуже симпа-

тичний вигляд, чоловіки озиралися на неї. Пообідавши, я відніс до машини торбинку й літній плащ Анжеліки, хоч не знав, навіщо він їй у таку спеку. Я стояв біля машини й чекав на неї. Наша вулиця наче вимерла. Але в кінці її, там, де вона переходила в польову дорогу, я побачив якийсь гурт. То були діти.

Анжеліка вийшла раніше, ніж я сподівався. Вона простежила за моїм поглядом і сказала:

— То якісь діти, Карле. Що вони там роблять?

Я хотів сідати в машину.

— Постривай, вони йдуть сюди.

Я побачив, що діти поставали в ряди. З поля віяв легенький вітерець, проте не доносив ніяких голосів. Це було щось дивне.

Коли діти підійшли ближче, Анжеліка злякано вигукнула:

— Господи боже! Що це, Карле? Діти несуть хрести!

Процесія посувалася нашою вулицею. Менші діти несли картонні хрести на плечах, більші — перед собою. На хрестах були розп'яті картонні діти. Процесію очолювали четверо дорослих. Дітей — віком від трьох до дванадцяти років — було з сотню.

— Ради бога! — вигукнула Анжеліка. — Який жах! Хто це міг придумати!

Процесія повільно наближалася.

Діти несли не повітряні кулі, не паперові змії, не ляльки, не барвисті стрічки, не іграшки, а хрести, і на тих хрестах були розп'яті картонні діти. Діти не сміялися, обличчя в них були суворі. Процесія пройшла повз нас.

Метрів за п'ятдесят від нас процесія зупинилася перед будинком депутата муніципалітету від соціал-демократичної партії. З будинків повиходили люди. Я побачив Боргмана, що розгублено виглядав на вулицю, і коло нього Польмюллера, адвоката Польмюллера, з яким я, відколи тут живу, не перекинувся й десятима фразами, тільки часом кивав йому при зустрічі.

Одна з молодих жінок, що прийшли з дітьми, дала знак п'ятирічній дівчинці, та вийшла з ряду, поставила хрест перед собою і голосно, дзвінко проказала:

— Я ласкаво прошу вас, дорогий депутате, майданчик для ігор мені збудувати!

Дівчинка взяла свій картонний хрест, поклала депутатові за хвіртку й стала назад на своє місце. Після неї наперед виступив хлопчик років десяти й голосно проказав:

— І влаштуйте на ньому щось з більшим смаком, не тільки драбинку і ящик з піском!

Він також кинув свій хрест за хвіртку. І досі жодна дитина не осміхнулася, навіть ті, хто вже проказав свої слова. Обличчя в дітей ніби закам'яніли.

Потім з ряду виступив чотирирічний хлопчик і голосно вигукнув:

— Вельмишановні пані депутати, скоро вже вам помирати. Наше ж життя почалося лишень, партіям ми не співаєм пісень!

Він також кинув за хвіртку свій хрест, збитий з двох дощечок.

Зацікавлені мешканці сусідніх будинків оточили гурт дітей. Суворість малих передалася дорослим, вони безпорадно презиралися, ніби чекали від когось вказівки, як їм поводитись.

— Який жах! — знов прошепотіла Анжеліка.

Молода жінка дала знак, і діти заспівали на мотив пісні «Настав уже травень, найкраща пора»: «Настав уже час, найостанніший час, хоч трохи подбати про нас. Дорослі сидять, неначе поглухли, від телевізорів очі їм спухли...»

Хтось крикнув дітям:

— Не співайте такого! Краще бігайте по моріжку! Вам же ніхто не боронить... Бігайте!

Діти, ніби тільки й чекали на ці слова, розбіглися навколо будинків з чорного боку вулиці, вже з галасом і сміхом. Тоді депутат вийшов з своєї вілли й закричав:

— Використовувати дітей в інтересах політики для такої ганебної акції! Я подам у суд!..

Він комусь погрозив кулаком, тоді забрав на оберемок хрести й поніс у дім. На траві між нашими будинками бігали діти, гамір лунав по всій вулиці.

Анжеліка сказала:

— Ходімо додому, Карле, мені перехотілось їхати.

Я зрадів. Нарешті можна буде сісти до телевізора й подивитись на ігри в Мюнхені.

Коли я вже рушив до дверей, Боргман гукнув мені через вулицю:

— Пане Майвальд, доктор Польшюллер хотів би хвилинку поговорити з вами!

Анжеліка лишила мене й подалась додому. Польшюллер підійшов до мене:

— Пробачте, пане Майвальд, що я звертаюсь до вас просто на вулиці. Ви маєте трохи часу? То зайдімо до мене.

Я пішов за ним. Що йому треба? Я був трохи сердитий, що знов не сяду до телевізора, але й не хотів відхиляти його запрошення. Цікаво, що йому треба?

Польшюллер завів мене до вітальні. Стіна, що виходила в садок, була вся скляна, за нею тяглася широка тераса, а в садку виднівся круглий басейн з кам'яною рибиною посередині, з рота якої бив струмінь води.

— Ви, мабуть, здивуєтесь, пане Майвальд, але я знаю про вашу справу — з газет, з листівки, і від людей, які мені дещо розповіли... Сідайте, будь ласка, і розкажіть мені все від початку, мене цікавить цей випадок. Може, я зумію щось зробити, чимось допомогти вам.

Я ледве стримував хвилювання. Що цей чоловік має спільного зі мною, з моєю справою, з фірмою Масмана? Чи він тільки тому цікавиться мною, що ми живемо на одній вулиці? Та все ж таки я почав розказувати йому, спершу затинаючись, потім вільніше, і аж тепер, ще раз пригадуючи все, я усвідомив, скільки за цей рік відбулося різних подій, скільки я всього пережив. Я намагався розповідати докладно, однак тільки те, що його могло цікавити. Я згадав також, що коли ми з Францом Вайгелем викрадали папери, мені допомагали моя дочка і Мартін Фойгт, сказав про Кольманову роль у цій справі й про те, що мене застерігали від Ранера і що я й сам йому вже не вірив.

Польшюллер сидів навпроти, курих люльку й жодного разу не перебив мене, тільки часом підбадьорливо кивав головою, коли я починав затинатися. Нарешті він підвівся й сказав:

— Тепер я знаю все... Я беруся за вашу справу. Власне, це не ваша справа, пане Майвальд, ви тільки випадково попали в неї. І розглядати її треба не в трудовому арбітражі, а в конституційному суді. Це справа не Майвальда проти Масмана чи Масмана проти Майвальда, це справа про становище в німецькій промисловості... На вашому місці так само міг би опинитися хтось інший.

Він попрощався зі мною в коридорі й додав:

— Ми ще побачимось.

Я був приголомшений. Дома я застав Анджело. Він сидів перед телевізором і дивився передачу з Мюнхена.

— Де ти вештаєшся? — спитав він. — Я чекаю на тебе... Твоя жінка зварила каву... Я бачив твою дочку в місті.

Я сів біля нього на канапу. Мені не йшли з думки Польмюллерові слова, я питав себе, чому цей чоловік, що працює адвокатом у промислових концернах і добре заробляє, — я знав це, — раптом зацікавився і моєю справою? Не тому ж, що йому подобається мій ніс, чи що мене звати Майвальдом, чи що я живу на його вулиці. Що за цим ховається?

Коли Анжеліка поставила й переді мною на стіл чашку кави й тістечка, в двері подзвонили. Анжеліка відчинила. То були Кюн і Штратман. Вони спинилися на порозі, наче не зважуючись зайти до кімнати, і Кюн сказав:

— Пане Майвальд, вам доведеться вирушати в маршрут.

— У маршрут?.. — Я був такий вражений їхньою появою, що навіть не встав з-за столу.

— Так. У Вуперталь, до міської лікарні, — мовив Кюн. — Ви ж знаєте дорогу, не раз туди їздили раніше.

— А шофери з невідкладної служби? — спитав я.

— Сидять у Зігбурзі, зіпсувався мотор... Ми б не прийшли до вас, якби могли послати когось іншого. Ми з паном Штратманом об'їздили всіх, але людей або немає дома, або вони сидять перед телевізором і дивляться Олімпійські ігри в такому стані, що... ну, ви самі розумієте.

— А мені яке діло? Мене попереджено про звільнення...

— Попереджені про звільнення також мають до останнього свого робочого дня виконувати правила внутрішнього розпорядку, — докинув Штратман. — Ви добре знаєте це, пане Майвальд.

— Мені те байдуже, — знову сказав я і перевів погляд на екран телевізора.

Анджело сидів біля мене з таким виглядом, наче ми були самі в кімнаті.

Тепер Кюн таки зайшов до кімнати. Він хотів щось сказати, але я випередив його:

— Мені до цього немає діла, пане Кюн, ви дуже добре знаєте, що Майвальд більше не має права сідати за кермо. Наказ директора. Ви дуже добре знаєте це, пане Кюн.

— А ви знаєте, пане Майвальд, що накази можна відмінити. Йдеться про аварійний випадок на заводі.

— Це не моя справа, мені категорично заборонено сідати за кермо. Я відмовляюсь їхати. А тепер прошу вас, дайте мені спокій, самі ж бачите, що ви заважаєте нам.

— Пане Майвальд, ви ображені на нас, я розумію. Але йдеться не про нашу фірму, а про лікарню. Ви просто повинні поїхати...

— Кажу ж вам, що це не моя справа. Що ви мені вже зробите? Нічого! Ідіть і не заважайте.

— Ви знаєте, пане Майвальд, що за відмову вас можуть покарати. Ви не хочете зважити на наше особливе становище — адже наше підприємство обслуговує громадські заклади...

— Мені категорично заборонено сідати за кермо,— знову сказав я.

І тоді я почув голос Анжеліки:

— Карле, не будь такий! Подумай, а якби наша Карін лежала в лікарні...

Я розсердився. Чого ще їй язик свербить? Але вона мала рацію.

— О сьомій кисень має бути на місці,— сказав Кюн.— Машина стоїть у дворі. Сімнадцятий номер. Ключі у вахтера.

Нарешті я підвівся. Кюн, слуга обов'язку, стояв навпроти мене. Сьогодні він повідомляє про призначення, завтра про підвищення, післязавтра про звільнення, сьогодні про народження, завтра про смерть. Я глянув на Штратмана, який стояв позад Кюна, й подумав: що було б, якби я тоді не помітив округлого апарата на столі в Шіндлер? Мабуть, я вже давно став би десятником у Штутгарті в Масмана, а може, й майстром. Я сказав:

— Добре, поїду. Ідіть уже нарешті.

Коли вони вийшли, Анжеліка приготувала мені бутербродів і налила в термос чаю. Я спитав Анджело:

— Ти поїдеш зі мною чи лишишся?

— Звичайно, поїду з тобою, куди ти хочеш... Головне, аби неділю перебути.

Коли ти довго не їздив автоцистерною, тебе не покидає почуття, що ти ведеш не машину, а якесь страховисько. Все стає тісне, навіть найширша вулиця раптом обертається у вузьку доріжку. Це почуття згодом зникає, але все-таки лишається якась непевність, що минає тільки тоді, коли ти щодня їздиш автострадами, дорогами, містами й селами. Все залежить від досвіду. Навіть упевненість. Якщо ти довго не був у чужому місті, не їздив ним, то вже не знаєш змін, що сталися на дорогах, об'їздів, нових будов, вуличок, що виводять на магістралі. Вулицею, де ще вчора був наскрізний рух, сьогодні можна їхати тільки в один бік або тільки машинам, не важчим за сім з половиною тонн. Та ще й цей проклятий Вуперталь, де всі вулиці то стрімко здіймаються вгору, то так само стрімко спадають униз, справжній кошмар для всіх водіїв машин з рухомими причепами.

Коли я доїхав до Вуперталя, мені стало важко орієнтуватися. Три вулиці, якими колись можна було проїхати коротше й зручніше, тепер закрили, і мені довелося об'їздити їх. Чим частіше я змушений був розпитувати дорогу, шукати об'їздів і робити зайві гаки, тим ставав невпевненіший.

Я спітнів. Та ще й, як на лихо, в мене знов заболіла спина. Анджело посвистував поряд зі мною і весь час дивився у вікно. Він не міг нічим допомогти, мене дратувало, що він сидить собі так, наче виїхав на прогулянку.

Я неспокійно совався, весь час пробував сісти якось зручніше, щоб не так кололо в спині. А коли після нескінченних розпитувань

я нарешті знайшов вулицю, що вела до лікарні, то не повірив своїм очам: вона була стрімка й вузенька, по обидва боки стояли приватні машини, і лишалося якраз стільки місця, щоб автоцистерна проїхала, не зачепивши їх.

Хоч би все добре скінчилося, подумав я. Мені трохи полегшало, коли я побачив, що це вулиця з одностороннім рухом, принаймні назустріч не трапиться ніяка машина. Хоч би все добре скінчилось.

Якийсь чоловік помахав рукою, я спинив машину, спитав, що він хоче, і він порадив мені скористатись об'їздом і заїхати до лікарні з другого кінця, від автостради. Але вертатися було вже пізно, я б не вбрався без чужої допомоги заднім ходом з цієї тісної вулиці, не зачепивши бодай кількох машин.

— Та вже якось проїду,— сказав я чоловікові.

Він похитав головою й мовив, більше до себе, ніж до мене:

— Завжди ці чужі шофери втелюжуться не туди, куди слід... Та ще й у неділю.

Я вів машину вгору на другій швидкості, і чим вище я підіймався, тим нав'язливішим ставало відчуття, що вулиця дедалі вужчає, а будинки виростають. Піт заливав мені обличчя, я вчепився обома руками в кермо, як новачок, а коли хотів перейти на першу швидкість, вимкнув зчеплення і подався вперед, щоб потягти за важіль перемикавання, в мене так заболіло в спині, що в очах потемніло і я мало не знепритомнів.

Я зойкнув, випустив кермо, зсунув ноги з педалей і скорчився. Я чув, як кричав Анджело, і аж коли я трохи опанував себе і хотів знов натиснути на педаль, то зрозумів, що машина котиться назад. Повільно рухаючись, я спробував загальмувати, вимкнути зчеплення і ввімкнути швидкість, але не знаходив педалей, ноги не слухались мене, я був немов паралізований від болю, не міг ворухнутися. Машина котилася все швидше, Анджело кричав і лаявся.

У мене було єдине бажання: так звернути машину, щоб вона задом ударилася в стіну якогось будинку і спинилася. Я, мов божевільний, крутив кермо, ноги й далі не слухались мене, кермо було мов заклинене — або я не міг його повернути, або осліп з болю і тільки думав, що кручу його.

Потім машину струснуло, я почув брязкіт, мене вдавило в кермо, тоді знов відкинуло назад, і я побачив, як Анджело вискочив з кабінки й кудись побіг.

Стало тихо. Може, я знепритомнів? Чи справді стало тихо, чи це мені тільки так уявлялося? Через відкриті дверці в кабінку залітала курява. Звідки вона взялася? Я спробував поворухнутися. Біль не минав, голова обважніла. Я випростався на сидінні й обмацав себе. Потім виглянув з кабінки: навколо стояли люди. Звідки їх раптом стільки взялося? Де я? Прокляття, міг би хтось до мене хоч словом озватися!

Я виліз з кабінки. У спині й далі боліло. Навколо було темно, хоч світило сонце. Люди розступилися, наче боялися мене, я чув чийсь вигук, обернувся в один бік, у другий, але не побачив, хто то кричав, бо люди тільки дивились на мене й не озивалися ні словом.

Нарешті я побачив, що наробив своєю машиною: всією вагою ввігнався задом у велике вікно банку. Цистерна аж по саму кабінку

стояла в касовій залі. Все було потрощене: бар'єр із захисного скла, столи, стільці, крісла, вся передня частина касової зали.

Я стояв на вулиці, дивився на банк і бачив самі лише уламки. Повільно, переступаючи через скло, металеві рами й цеглу, я зайшов туди крізь велику дірку, де колись було вікно.

Нарешті я побачив там якогось чоловіка й покликав його. То був Анджело. Він стрибав по залі, чи по тому, що від неї залишилось, і вигукував:

— Божевілля якесь! І ніде ніяких грошей! Божевілля... І ніде ніяких грошей!

Автоцистерна стояла навскіс у касовій залі, як велетенська бомба, що не вибухнула. Я опустився на вивалену з стіни бетонну балку. Анджело сів біля мене.

— Якесь божевілля, Карле,— знову сказав він.— І ніде ніяких грошей.

Я тільки думав: чому не приїздить поліція, пожежники? Вони ж давно мали б прийти, адже минула ціла вічність. Але всюди було тихо. Курява повільно осідала додолу. Біль мене відпустив, лише руки й ноги були наче мертві.

Скільки триває вічність?

Я сидів, мов паралізований, хоч і не відчував уже болю, слухав, як Анджело бідкався і лаявся водночас, а потім позад мене хтось сказав:

— Он він сидить.

Ніби крізь густий туман, я побачив поліцая і глухо мовив йому:

— Негайно викличте пожежників. Автоцистерна навантажена. Рідкий кисень. Може вибухнути.

Те, що робилося далі, ніби не стосувалося мене. Поліція звільнила вулицю, звеліла повідчиняти всі вікна в навколишніх будинках. Я лишився коло машини. Анджело теж не відходив від мене.

Потім приїхали два гусеничні трактори, зчеплені докупі, й витягли автоцистерну з банку. Тягли вони її повільно, по сантиметрові, бо вулиця в цьому місці була найкрутіша. Мені сказали, щоб я сів за кермо й помагав виводити машину, скеровував її в потрібному напрямку. Я, зціпивши зуби, заліз у кабінку, але зразу ж зойкнув з болю. Тоді Анджело витяг мене звідти, сів на моє місце і за іграшки зробив усе, що треба.

Хоч як я запевняв, що не мав у роті ні краплі алкоголю, поліцаї примусили мене подихати в трубку. Скільки я не дихав, трубочка не змінила кольору, та все ж поліцаї дивились на мене скептично, а один сказав:

— Вам ще раз пощастило.

Минуло дві години, поки автоцистерна знов опинилась на вулиці. Водії тракторів квапилися, хотіли додому, а тому дотягли машину тільки до того місця, від якого Анджело міг її вже вести сам. Я згадав дитячу процесію на нашій вулиці, потім подумав, що передача з олімпіади вже, мабуть, скінчилася.

Цистерна була майже не пошкоджена, тільки подекуди трохи погнулася. Лише клапан скривився, але й він працював. Отже, я сподівався, що розвантажити машину буде не важко.

Поліція зателефонувала на завод у Дортмунд і повідомила мене, що скоро сюди приїде сам директор.

Ми розвантажились перед амбулаторією лікарні. Потім, коли поліція складала протокол, я пробував переконати її, що сам не знаю, як усе сталося.

Анджело знов не розумів по-німецькому.

Я розповів про свою спину, про раптовий біль, і поліцей, що вів протокол, сказав:

— Чоловіче, хіба ж можна з таким хребтом сідати за кермо?.. Інший почав мене втішати.

— Не журіться, за все заплатить страхова компанія, та й ридван ваш цілий. Нате, випийте гіркенької, це не алкоголь, це ліки.

Вони вернули мені права. Я чекав на сходах амбулаторії, поки приїхали Бош з Кюном. Бош майже не дивився на мене, лише кілька разів пильно оглянув з усіх боків машину і аж тоді спитав мене:

— Усе гаразд?

— Цистерна тільки подряпана, — відповів я. — Здерлося трохи лаку й погнувся клапан. Це ми можемо самі полагодити, у своїй майстерні.

Бош кивнув головою, потім поговорив з поліцей, які складали протокол, а розмовляючи, весь час позирав на Анджело, так, наче згадував, де він міг його бачити.

Кюн узяв мене під руку, відвів убік і сказав:

— Не хвилюйтеся, Майвальд, ми все владнаємо. Нікому нічого не розказуйте, а насамперед тим жевжикам із страхової компанії, вони обов'язково прикотяться в понеділок або у вівторок. Ми все владнаємо. Головне, що машині нічого не сталося і ви лишилися цілі. Ви живі, і все обійдеться.

Бош, який приглядався до Анджело, спитав мене:

— Цей чоловік має шоферські права другого класу?

— Так, — відповів я, — він раніше водив вантажну машину в одного будівельного підрядчика, а тепер працює в Геша. Його звати Анджело Пінола.

Бош голосно, так, щоб чув Анджело, сказав Кюнові:

— Непоганий хлопець. Поговоріть із ним, здається, він нам підійшов би. Може, ми перетягнемо його до себе... Але цистерна лишиться тут, завтра я пришлю когось по неї.

Вони взяли нас до себе в машину. Ми з Анджело сиділи ззаду, Кюн — за кермом, а Бош поряд з ним. До самого Дортмунда ми не перемовилися жодним словом. Анджело знов дивився у вікно, наче там було щось цікаве.

Мені довелося ще зайти до Кюна в кабінет. Анджело почекав на сходах, Кюн натякнув йому, що хоче поговорити зі мною віч-на-віч. Він налив мені чарку горілки.

— Спершу випийте. Все інше владнається. З доктором Бошем ми вже все з'ясували, він зовсім не такий, як ви думаєте, з ним можна домовитись.. Майвальд, у понеділок або у вівторок з'являться ті типи з страхової компанії. То страшні нахаби, хоч ми їм щороку викладаємо кругленьку суму на стіл... Ну, та ви й самі знаєте, не раз уже мали з ними справу. Що я вам хотів сказати, пане Майвальд... Не ускладнюймо справи. Вони будуть допитувати вас... Ну от... Вам, звичайно, ніколи не забороняли сідати за кермо, ніколи... Якщо ви так скажете, то врятуєте не тільки нас, а й себе самого... Ви розумієте мене?

— О господи,— мовив я,— чого вже мені боятися. Я ж, можна сказати, вже не працюю на заводі.

— Все ще можна переглянути, пане Майвальд. Доктор Бош якраз перед цим сказав мені, що вашу справу треба ще раз обміркувати й поговорити з відповідальними людьми в Дюссельдорфі. Нічого ще остаточно не вирішено, розумієте... Звичайно, ви теж нам повинні трохи допомогти... Ви ж розумієте.

— Ні, не розумію,— сказав я і вийшов.

Анджело відвів мене додому.

— Добре було б, Карле, якби мене взяли шофером до Масмана,— мовив він. — Тоді б я кинув ту брудну роботу в Геша, міг би водити автоцистерни, більше заробляв би, вчився б німецької... Добре було б завжди їздити.

— Так, Анджело, для тебе починається щаслива пора. Ходімо до мене, може, дружина приготувала щось смачне.

Анджеліка сказала, відчиняючи двері:

— Та й пізно ж ти! Слава богу, що вернувся. Все було гаразд?

Анджеліка зварила густий квасоляний суп з бараниною. Вона сиділа біля нас у кухні й дивилася, як ми їмо. Анджело наминав так, наче тиждень нічого не їв.

— На нашій вулиці сьогодні, мабуть, ще була якась прикра подія, бо люди такі сердиті й похмурі...— Вона розповіла, що процесію дітей організували комуністи, і знов додала:— Люди, мабуть, сердиті, що їх пошили в дурні. Всі ж думали, що процесію організували вихователки садка. Слава богу, що наша Карін не причетна до цього.

Поки вона схвильовано розповідала про це, Анджело опустив ложку і навіть забув про їжу. Тоді знов заходився їсти і раптом голосно засміявся.

— А тут нема з чого сміятися, Анджело,— обурилась моя дружина. — Звичайно, людям прикро, що їх пошили в дурні.

— Та хіба не однаково, хто організував процесію дітей? — вигукнув Анджело.— Головне, що організовано її з доброю метою!

— Для тебе, в Італії, може, й однаково, Анджело, а для нас тут — ні,— мовила Анжеліка.

Анджело підвівся.

— Їжа була смачна,— сказав він,— але ви, німці, дурні... зовсім дурні.

Він кинув мені на стіл ключа від машини і вийшов з кімнати.

— І ще й доводиться терпіти таке! — вигукнула вслід йому Анжеліка.

Я мав би бути задоволений.

Я мав би бути задоволений, що Польшюллер подав у суд на фірму Масмана, звинувачуючи її в порушенні цивільного кодексу, а саме 823 параграфу про загальні права громадян; якщо ж його позов буде відхилений, він має намір звинуватити її в порушенні конституції: тим, що фірма встановила підслухувальний пристрій, маскуючи його під селектор, а потім записувала й підшивала в справи підслухані розмови, вона порушувала права людини, гарантовані конституцією. Польшюллер не раз провадив зі мною довгі розмови про це у вітальні своєї вілли на зеленому боці. Він докладно, інколи цілими годинами обговорював зі мною цю проблему, так, наче я теж

був юрист. Я дивувався, що він витрачає на мене стільки часу. Його юридична термінологія збивала мене з пантелику, я мало розумів з того, що він говорив. Він сказав мені, що на підготовку показового процесу потрібно багато часу і що про кошти я можу не турбуватися. Я тільки мовчки слухав його.

Я мав би бути задоволений. Та коли я виходив від нього і бачив наші будинки на чорному боці, то від мого задоволення не лишалось й сліду.

Я мав би радіти.

Я мав би радіти, що ніякими пошуками не вдалося з'ясувати, звідки взялися листівки: хто їх виготовляв і хто розповсюджував. Були тільки здогади, більше нічого. Ішли чутки про політичних інспіраторів, підозрювали навіть профспілкових діячів, що були не згодні з позицією своєї верхівки. Фірма Масмана і акціонерне товариство підприємств хімічної промисловості звинуватили невідомих у наклепі й поширюванні злісних пліток: мовляв, їхнім підприємствам завдано моральних збитків. Ніхто не підозрював італійців, ніхто не підозрював Рогензака, принаймні так мені здавалося, бо я нічого більше не чув про нього від того ранку, як забрав листівки і підвіз його з друкарні додому.

Я мав би радіти. Але не радів.

Я мав би пишатися собою.

Я мав би пишатися собою, що відхилив сумнівну угоду, яку мені пропонували Бош із Кюном, а саме: не признаватися представникам страхової компанії про те, що мені було заборонено сидіти за кермом. Якби я пристав на їхню пропозицію, то, мабуть, вернув би собі роботу на заводі. Але того понеділка, після нещасного випадку у Вуперталі, коли троє представників страхової компанії розпитували мене про все, я просто сказав щирю правду. Розповів, як дійшло до аварії і чому Кюн із Штратманом умовили мене їхати. Я не послухав ані Кюна, ані Боша, які квапливо обіцяли мені перед дверима кабінету, де сиділи представники страхової компанії, забути минуле, якщо я говоритиму так, як їм треба, і навіть поставити мене десятиником з першого березня сімдесять третього року. Я просто відштовхнув їх і зайшов до кабінету. Я сказав усе. Сказав також, що Бош і Кюн намовляли мене не говорити всієї правди, обіцяли за те скасувати наказ про моє звільнення. Я більше не хотів брехати, ані задля себе, ані задля інших. Це брехня роками тримала нас під страхом на заводі й поглиблювала нашу залежність від інших. Хоч я знав, що тепер тридцять листопада сімдесять другого року напевне вже буде моїм останнім днем у фірмі Масмана, я розповів усе, що знав, і що пережив.

Я мав би пишатися собою.

Але я не пишався собою і своїм рішенням викрити брехню і перекручення фактів, я був невдоволений, що вдавав із себе героя і вийшов із тієї сутички сумнівним переможцем. Переможцем над ким? Коли я після розмови з представниками страхової компанії вернувся в майстерню, то почував себе так, наче сам себе знищив. Ні, я не був переможцем. Мені було млосно й кололо під грудьми.

Я не пишався собою.

Мене непокоїло те, що я так і не дізнався, хто заплатив за листівки і дав папір, тривожило, що Польшмюллер узявся вести процес

без гонорару, бо я тепер знав, що безкорисливих людей на світі немає. Коли під час останньої розмови з Польмюллером я ще раз спитав його про це, він сказав:

— Гонорар? Ну що ви, пане Майвальд. Я маю досить грошей. А крім того, я ці кошти можу вирахувати з податку.

Це непокоїло мене.

Але ще більше непокоїло мене те, що Польмюллер, як я випадково довідався, був адвокатом промислових концернів, і його батько також жив з гонорарів від промислових концернів. Може, Польмюллер хоче вдарити цим процесом тільки фірму Масмана, тобто не промислових верховод, не босів у Дюссельдорфі, а профспілку та її діячів у Ганновері? Чи вів би він цей процес, якби профспілка не стала господарем фірми Масмана?

Хоч як дивно, мене менше тривожило моє власне майбутнє, ніж ці події, в яких я ніяк не міг знайти внутрішнього зв'язку. Коли я розповів Карін про свої турботи і свої сумніви, вона сказала:

— Тут я тобі теж не можу допомогти, тату.

Я порушив справу, яка була мені не під силу.

Все це не сходило мені з думки, коли я крокував вулицями в першому ряду дивовижної процесії, подібної до якої не було ще в історії нашого міста. Було четверте листопада, робоча субота, коли працюють усі крамниці. Я ніс табличку з написом: «Делегація фірми Масмана».

Місто було повне людей. В усьому відчувалися майбутні вибори, і майже всі на заводі усвідомлювали, що ці вибори через два тижні стануть вирішальними для нас, робітників. Усюди висіли плакати. На багатьох плакатах Штраусові були домальовані Гітлерові вуса, а Барцелеві до уст приліплена смужка паперу з написом: «Я вибираю Брандта». Карін, що вперше йшла на вибори, сказала:

— Тату, мені стає страшно, коли я бачу Штрауса, розумієш, страшно.

Я йшов у довгій процесії по місту і, поглядаючи на порозвішувані скрізь виборчі плакати, думав: що буде через два тижні? Може, до влади прийде Штраус і підслухувальні пристрої стануть правилом на підприємствах? Так, Карін мала рацію, було чого боятися.

Але найбільше непокоїв мене невисокий, огрядний лисий чоловік, що раптом з'явився поряд зі мною. Рогензак ішов без таблички, він навіть не кивнув мені головою і повадився так, наче бачив мене вперше в житті.

Цієї суботи після обіду на Новому ринку зібралися десять тисяч чоловік і потім довгою колоною, по шість у ряді, рушили містом, мовчки, не скандуючи лозунгів, без чорних або червоних прапорів. Тільки в передніх рядах демонстранти несли таблички з написами: «Делегація фірми Геша», «Делегація об'єднання броварень», «Делегація шахти Штейна», «Делегація шахти Гнейсенау», «Делегація кооперації», «Делегація фірми Кленне», «Делегація фірми Юхо»... Прийшли делегації від сімдесяти найбільших підприємств, сімдесят чоловік несло таблички, а за ними йшло десять тисяч демонстрантів, серед них багато жінок.

Я був єдиний від своєї фірми, навіть Франца мені не вдалося намовити взяти участь у демонстрації. Він тільки похитав головою.

— Ні, Карле, досить, що тебе вже виганяють на вулицю. Але тобі легше, в тебе жінка працює. І дочка пішла на свій хліб. А в мене малі діти. Зрозумій мене.

Процесія несла багато транспарантів, але тільки з одним написом: «Ми проти шпигування за нашими поглядами й настроями». Рогензак ішов поряд зі мною, наче це він очолював демонстрацію, а коли ми звернули з Борнштрассе на Малінкротштрассе, він раптом заспівав:

Сміло, товаришу, в ногу...

Але далі не пішов. На нього зашикали, випхали його наперед, потім убік і врешті турнули на тротуар. Коли він упав, хтось крикнув позад нього:

— Геть червоних!

Я довго не міг з'ясувати, хто ж організував цю демонстрацію. Коли я довідався з газет, що її готують і що відділ громадського порядку дав дозвіл на неї, хоч і після деякого вагання, тому що цієї суботи мали працювати крамниці і він боявся хаосу на вулицях, я почав розпитувати про неї своїх колег на заводі. Але ніхто нічого не знав. В мене раптом прокинулася надія, що профспілка нарешті перестала боятися сама себе.

Проте все було інакше.

До мене доходило дедалі більше чуток, що робітники багатьох великих підприємств після операції з листівками почали вимагати від своїх робітничих рад і довірених осіб конкретних дій, а коли профспілкові організації відмовились почати якусь громадську кампанію, жменька довірених осіб і членів робітничих рад з різних підприємств вирішили самі організувати демонстрацію. Вони утворили комітет, повідомили про це робітників на своїх підприємствах і кілька разів у газеті закликали всіх приєднатися до маршу протесту.

На моєму заводі про це ніхто не згадував і словом, хоч Кольман повинен був вивісити на дошці ухвалу комітету. Коли я починав з колегами мову про майбутню демонстрацію, вони зразу ж тікали від мене. Карін намалювала мені табличку, я прибив до неї держака у Вельбертовій майстерні.

Мені аж полегшало, що Рогензака вже не було поряд зі мною. Хоч я й злякався, коли його так брутально штовхнули на тротуар, проте не прийшов йому на допомогу. Я знов побачив його аж на Шутцентштрассе, як ми верталися назад до Нового ринку. Він стояв перед бензоколонкою на тротуарі, і коли ми порівнялися з броварнею, раптом знов опинився поряд зі мною, наче з-під землі виріс.

Інші демонстранти, здавалось, не помітили його.

Проходячи містом, ми роздавали перехожим ті самі листівки. Поліцаї на мотоциклах їхали попереду, спиняли рух, коли ми звертали на нову вулицю, відсторонювали вбік машини, щоб дати нам дорогу, спиняли трамваї.

Я мав би радіти.

Я мав би радіти, що тисячі людей вийшли на вулицю, добровільно, з власної ініціативи, не задля більшої платні, не задля вищих розцінок, не задля кращих умов праці і не за наказом чи за рекомендацією своїх профспілок, а самі, проти волі профспілкових верхів. Я мав би радіти, що тисячі людей обстоювали справу, яка їм

не давала ні більше грошей, ні якихось інших матеріальних вигід, а ще тисячі інших, що вийшли в місто в своїх справах, змушені слухати нас, дивитися на нас.

Але я не радів.

Я йшов у першому ряду, ніби машинально, ніби хтось накрутив мене й пустив їти проти моєї волі. Я мав би радіти, що ці люди вийшли на демонстрацію завдяки мені, хоч ніхто й не знав про це.

Я боявся.

Я боявся цієї величезної процесії, що, мов черв'як, повзла вулицями міста. Мене знов посів якийсь дивний страх. На кінцевому мітингу перед ратушею на Новому ринку промовці з нашвидкуруч збитого помосту закликали боротися проти шпигування та інших поліційних методів на німецьких підприємствах.

Я був стомлений і вже мало що розумів з їхніх промов. Я стояв, спершись на держак своєї таблички. Навколо мене вирувало людське море, що сягало аж до Ганзаштрассе, до Міського театру й до Валу. Асфальт був ще мокрий, незадовго перед тим санітарна служба змивала сміття після тижневого базару. Нарешті мітинг скінчився, і юрба почала розходитись. Я вже стомився і ходити, й стояти. Я чва-лав Старим ринком, несучи під пахвою табличку. На площі перед церквою св. Райнольда хтось раптом схопив мене за плече. Переді мною стояв Рогензак. Я глянув на нього. Хотів щось сказати, але не спромігся й на слово, тільки стояв, як дурний, і лупав очима.

— Ну, Майвальд, ти задоволений? — спитав він.

Мені зробилося аж моторошно. А він стояв, низенький, огрядний, з крапельками поту на лисині, і всміхався до мене.

— Ну, Майвальд, ти задоволений? — знов спитав він.

Мені хотілося відштовхнути його, але я тільки видушив із себе:

— Дай мені спокій.

Я обернувся й пішов через площу. Рогензак засміявся.

Аж у «Цеховому заїзді», біля прилавка, серед знайомих облич мені полегшало. Я буквально відчував, як страх виходить з мене. Вітбройке цокнувся зі мною і спитав:

— Прийдеш у понеділок, Карле?

— А що буде в понеділок?

— Суд. Підемо слухати. Судитимуть того клятого турка, Му-стафу.

Шеллер кивнув головою, наче все те його нітрохи не стосувалося.

Вітбройке обернувся лицем до зали й сказав:

— Так, так, це ми тоді втрьох знайшли Ренату... У лісі... І тепер будемо свідками.

Я подзвонив Анжеліці:

— Може, прийдете з Карін до «Цехового заїзду»? З'їмо циганський шніцель.

Вона погодилась і через півгодини з'явилася в пивниці, але без Карін.

— Карін не може,— відповіла вона на мій запитливий погляд.— У неї гості.

Анжеліка знов збентежено вклонялася всім, а все ж таки мені здавалося, що вона вже не почувала себе тут такою чужою і не

сприймала так вороже відвідувачів пивниці. Згодом вона завела мову навіть з Мартіном, що прийшов у пивницю і став між нами коло прилавка. Анжеліка сиділа на ослінчику.

Може, треба частіше брати її сюди, подумав я.

За довгим дубовим столом у кутку, де звичайно збиралися члени стрілецького гуртка, сиділи чоловіки в чорних костюмах.

— Бурмайстер помер,— сказав мені господар.— Хто б подумав, що його так скоро звалить. А ми всі гадали, що він тільки багато балакає про свою хворобу.

Дружина Бурмайстра, даючи в газету оголошення про чоловікову смерть, написала в ньому, щоб усі, хто збирається купити вінки на похорон, краще переказали гроші на якусь благодійну справу. З'явився Анджело з Францом і закричав мені з порога:

— Карле, я всіх частую!.. Я маю нову роботу. Тепер я шофер!

Мартін підштовхнув мене в бік і сказав:

— Ну, Карле, пивниця — найкраще місце для угод. Давай доведемо діло до кінця: будеш ти в мене працювати чи ні? Останній раз пропоную.

— Мартіне, немає сенсу пропонувати, ти ж сам знаєш. Три дні за кермом, і мене знов скрутить.

— А тобі зовсім не треба буде їздити. Я вже балакав з своїм старим, тобі треба тільки погодитись. Ти будеш замість мене наглядати за броварнею.

— А ти? — спитав я.

— Я заміню старого. Гайді виходить заміж і після різдва виїздить від нас. Старий хоче тепер тільки подорожувати, потрусити на решті своїми грошима. Про мене, хай трусить. Ще краще, не буде кому мені голову морочити.

Анжеліка нерішуче кивнула головою. Вона запивала свій шніцель пивом.

— Не знаю, — мовив я.

— Нічого тобі довго роздумувати. Мені потрібна надійна людина. А ти надійна людина. І мій старий так каже. Ми вже не один рік знайомі. Давай руку.

— Не знаю, — знов сказав я.

За прилавком на стіні я прочитав новий напис: «Кожен хоче пити, та ніхто не хоче помирати».

— Я скажу тобі завтра, Мартіне, хай ще ніч подумаю.

— Добре, Карле, завтра після обіду я заскочу до тебе. Господарю! Налий усім, я частую!

Я мав би бути задоволений.

Але я не був задоволений.

*З німецької переклав
Євген ПОПОВИЧ*

ЦОЛА ДРАГОЙЧЕВА

СІМ РОКІВ У ПЕКЛІ

СПОГАДИ

Великодня служба з «Інтернаціоналом»

Великий четвер. Урочиста відправа в Софійській центральній в'язниці ось-ось закінчиться, й це нас непокоїть: ми ще й досі не встигли обмінятися листами. Я зиркаю на Кунку, Маню, Аделу й Славку — вони теж збентежені. Збентежені й не знають, що робити. Дотепер ми майже завжди користались із подібної нагоди, хоча й тут нас поставили нарізно з чоловіками, й за суворим в'язничним статутом будь-які контакти виключені. Наглядачі пильнують, але для конспіраторів, як наш брат, неважко перехитрити їх. Ми однаково обмінюємось листами, не даремно ж отак старанно вдаємо побожних прочан, обмінюємося з товаришами привітанням, усмішкою чи бодай хоч мовчки глянемо одне на одного, живі й здорові...

Усмішкам перешкодити ніхто не може, але з листами й досі не шастить. Наглядачів сьогодні несподівано багато, певно, весь в'язничний персонал, і ми майже на дотик відчуваємо їхні погляди: вони невсипно стежать за кожним нашим рухом, ловлять кожне мовлене пошепки слово. Сновигають, півголосом лаються, застережливо гарчать і наглядачі, й інші тюремні службовці, й поліцаї звичайні та перевдягнені. А біля виходу юрмляться, певно, про всяк випадок, солдати при повнім озброєнні.

Причина відома — візит його преосвященства митрополита Стефана.

Власне, ці відвідини владики не були бозна-якою несподіванкою ні для в'язничного начальства, ні для нас. Хоч нам ніхто про нього й не казав, але адміністрація готувалася так поспішно й гарячково й попередження «псводитися бездоганно» було таке красномовне, що ми сподівались у гості коли й не самої царської величності, то принаймні кстрогось із найвищих сановників. І раптом — митрополит!

Слід сказати, що поява чорноризника нас трохи розчарувала, адже ми готувалися до політичної демонстрації. Ясна річ, митрополит Стефан теж не дрібна птаха, в церковній ієрархії країни він те саме, що й цар в ієрархії політичній: особа номер один. І все-таки тепер не церква наш найперший ворог, хоча вона й не приховує своєї зненависті до нас і не минає нагоди піддати анафемі «стоглаву більшовицьку гідру».

Разом з тим нас дивувало: чого це він згадав про в'язницю? Що йому треба від запеклих ворогів режиму й від чийого ймення діє митрополит — од імені христової церкви чи ж од благословенної ним кривавої Згоди?..

А втім, я забула познайсити читача з місцем, де відбувається врочиста відправа. Ми не в маленькій церковці на в'язничному подвір'ї. На сьогоднішній службі начальство воліє бачити всіх своїх мешканців, а церква стільки люду не ввїбрала б. Тому для екстреної потреби пристосовано велике «колесо» головної споруди. Тут саме центр, до якого віялом сходяться крила решти споруд, колодязь, завширшки дванадцять і завглибшки двадцять метрів. Ліпшого місця для великодньої літургії й не знайдеш; «колесо» віддає зажило похмурої слави — не один і не два небораки, доведені катуванням до межі людської витримки, а також приречені до страти кидалися сторч головою з галерей найвищого поверху... Мабуть, вони не мали іншого вибору. В'язням ласкаво дозволено слухати відправу з трьох нижніх галерей; найнижчу зайняли ми, жінки; серед групи карних злочинців стоять й двоє наших; поряд із нами — якийсь музичний ансамбль, бо після служби мався бути концерт; поверхом вище: вся решта чоловіків — укупі карні й політичні; на третю галерею зведено смертників, як і належить, закутих у кайдани з ланцюгом через плече.

(Такого ще не бачено в жодній в'язниці: великодня служба й розваги для смертників... Ми в тюрмі — чи в церкві або концертному залі? Як це все пояснити? Може, то новий тактичний хід Андрея Ляпчева, котрий змінив одвертого тирана, щоб повернути в очах Європи безнадійно втрачений престиж Згоди? Поживемо — побачимо...)

Нас, розгашованих на першій терасі, обдаровано особливим привілеєм: в одній з ніш «колеса» влаштовано щось подібне до церковного вітара з кількома іконами й усіма найнеобхіднішими для богослужіння атрибутами. Й не тільки це: збоку, трохи виступивши наперед, стоїть у чорному шовксовому підряснику із золотим розп'яттям на шиї сам митрополит і прихильно слухає відправу нашого священника. Поряд ретельно хрестяться дві дами з вищого світу: діячки столичного християнсько-добродійного товариства, організатори цих урочистостей. Кажуть, після служби вони роздаватимуть паску та

крашанки. Виряджені, мов для балу, панії раз у раз презириються, і нам видно, що вони ледве тамують відразу. Важкий ядучий сморід, моторошний гомін величезного приміщення, виснажені сірі обличчя й гарячкові погляди в'язнів — по-варварському грубе для їхніх делікатних почуттів, але... нічого не вдієш: милосердя до ближнього над усе...

— Отче наш, іже еси на небесі, да святиться ім'я твоє...

Незмінна молитва, священник розмахує кадилом, і це знак, що відправа доходить до кінця. Він зводить угору примружені вічі й в урочистому речитативі вимолює господне благословіння й пресвятій царській величності, й милостивому та богобоязкому урядові, й гуманним силам державного ладу, й православному воїнству, й усім грішним рабам і рабням...

Прокляття! Кунка тупцяє, прикро стуливши губи. Невже ні за що мусимо зносити цю релігійну інквізицію? В жмені в неї таємний лист, і вона повинна будь-що передати його: кому завгодно, хто зможе підійти ближче; передати й під виглядом випадкового потиску рук одержати відповідь. Це вже випробувано — в разі небезпеки Кунка легко збудеться листа чи в крайньому разі — ковтне. До того ж він шифрований і написаний симпатичним чорнилом.

А листа передати неодмінно треба: я його писала звечора, в ньому звіт про жіночу групу й важливі новини, принесені з волі новою «мешканкою». Обов'язок трьох інших дівчат — Славки, Мані й Адели — прикривати Кунку.

Звичайно, цей спосіб листування не назвеш занадто надійним і ефективним; крім нього, є ще декілька. Насамперед — одяг, який Христо Михайлов час від часу передає мені для прання: ми ховаємо своє листування в швах та підрубках. А матеріали значно об'ємніші — директиви партійного керівництва, всілякі доповіді й газети одержуємо в брусках господарського мила, в хлібинах, у варених яйцях тощо. Інколи користуємося послугами й молодій наглядачки, яка нишком симпатизує нам, а також ключниці Дуни: це вона принесла одразу ж після мого прибуття до Софійської в'язниці переданого Николюю Желязковим листа від партійного керівництва, пляшечку чорнила для тайнопису й хімічний проявник. Зворушливу готовність допомагати нам виявляють і деякі кримінальники — головним чином ті, що працюють у пекарні. Нерідко записки чи підпільну літературу з чоловічого відділення перекидають у віконце в'язничної друкарні, де теж є наші люди; при нагоді домовляємося про побачення й у лікарні.

Скінчивши відправу, священник шанобливо поступається миропозазаному владиці. Невже слухатимемо й митрополитове слово?

— Благочестиві християни, брати й сестри... — Добре поставлений голос його преосвященства виповнює колодязь, привертаючи увагу всіх трьох терас. — Воскресіння господне сповнює світ екстазом пречистої віри, а наші душі насолодою смирення...

Ця несподівана проповідь виявилася дуже доречною: тепер чи зможемо надолужити втрачений час...

Наші хлопці заворушились і поволі підступають ближче, тягнучи за собою й решту в'язнів. Цей, мовби стихійний рух смиренних богомольців, заколисує пильність. Митрополитові здалося, що своїм проникливим словом він зумів зворушити грішні душі, й коли на

в'язнів із гарчанням, немов дресировані пси, сунуть невсипущі наглядачі, він спиняє їх владно піднятою рукою.

Вже немає окремих груп, чоловіки змішалися з жінками, й це полегшує Кунці її завдання: тепер для неї нічого не варто передати мого листа, трьом дівчатам навіть прикривати Кунку не треба. Ті двоє наших чоловіків, що потрапили на нижню терасу, теж устигли сховатись у натовпі, й це ще більше полегшує наше завдання.

Ось до Кунки непомітно наближається один з них — Еміл Марков: кремезний, мускулястий молодий чоловік з мужнім, гарним і натхненним обличчям. Він підступає й відступає, неблимно вступившись у владу, ніби на світі нічого нема понад слово боже... Але це триває якесь мить — і він тут-таки непомітно відходить.

Я з ним особисто не знайсма, але чула від Кунки та Мані. Еміла на слідстві катували чи не найжорстокіш, але комсомольський ватажок виявив залізну витримку. Коли ж сили почали зраджувати, не завагався й на хвилю.

Він — теж «авіатор»: так ми називали товаришів, які під час слідства в органах Громадської безпеки вдавались до самогубства й кидалися з найвищих поверхів. «Авіаторами» були також Доктор Юрій (Георгій Іванов) і молодший за нього партійний діяч Трайчо Костов, нинішній парторг чоловічого відділення й представник ЦК. Цим трьом пощастило: Еміл зачепився за телеграфні дроти, Трайчо Костов упав на дерев'яний дах невеличкої прибудови, а Доктор Юрій — на купу сміття... Так ото й уціліли всі троє, та зберегли й згадку про свій карколомний політ: Еміл — травму в хребті й тепер ходить зігнутий у попереку; Трайчо Костов одужав, але кістка на правій нозі зрослася криво, й він помітно накульгує; Доктор Юрій же весь у шрамах.

— Мир вам, сестри та браття... — лунає голос митрополита, — хай спогад про той пекельний великий четвер літа господнього тисяча дев'ятсот двадцять п'ятого повіки несе анафему всім диявольським душам і розкаяння заблудлим... Хай той безумний акт кличе до смирення всякого, хто спокуситься підняти руку на царську волю, на закон і державу. Вгамуймо душі свої... Життя надто коротке, щоб витрачати його на ненависть і ворогувати між собою... Подаймо ж одне одному руку й заживім у згоді, в мирі й любові...

Обличчя товаришів хмарніють, і ми презираємося. Так ось для чого все це! Он у чому сенс цього спектаклю! Виходить, його святійшество прибув у столичну в'язницю, щоб нагадати нам про квітневий замах позаминого року, щоб знову проклясти й закликати до смирення політичних ворсів режиму? Добру ж обрали нагоду, нічого не скажеш. Христова церква й режим, вірні один одному союзники, знову переходять у наступ проти «темних осквернителів божого храму», проти порушників державного ладу. В цьому союзі всяк воює своєю зброєю: режим Згоди переозброївся лисячими прийомами Андрея Ляпчева — «лагідністю, добром», а церква — благодійним словом...

Слово митрополита скінчилось, а ми й досі не знаємо, як реагувати на його несподіваний виклик. Дехто з-поміж карних уже кидаються цілувати біло-рожеву пешену руку його святійшества. Наше обурення переростає в гнів. Ні, не слід залишати без відповіді чорноризника! Я бачу, так само думає й Кунка, й Маня, й Славка, й

Адела. Далі замовчувати провокацій не можна — ми й так надто багато зазнали від цього. Ми повинні змусити й божого пастира, й дирекцію дотримувати «правил гри»! В боргу не лишимося, хай собі затамлять. Ми добре знаємо своїх гнобителів, і столичного митрополита — теж, аби плекати щодо нього якісь ілюзії й сприймати його за арбітра в розбурханих соціальних конфліктах. Адже це він свого часу виправдав убивць Велчо Іванова, а три дні по тому, на похороні фашиста Николи Милева, що не уникнув народного гніву, привселюдно прокляв «червоних терористів»; це Стефан, глава національної церкви, в дні квітневого терору віддав анафемі «огидних терористів, богохульників і порушників державного ладу», лишившись глухим і сліпим до жахливої трагедії тисяч і тисяч антифашистів, усього багатостраждального народу... Митрополит використав свій сан не для того, щоб проголошувати возвишені цілі чи пом'якшити розбурхані пристрасті. Навпаки, вся дотеперішня поведінка разом із цим зухвалим викликом є достатньою підставою для протесту, й ми зобов'язані дати рішучу відсіч зарозумілому лицемірові в шовковій рясі...

Та начальник в'язниці випереджає нас. Там, де щойно стояв сановитий чорноризник, уже розташувався ансамбль: хор і невеличкий струнний оркестр сліпих. Схвильовані зустріччю з людьми «підземного світу», незрячі музики досі мовчки стояли в кутку, напружено дослухаючись дивних, не звичних для їхнього вуха шумів зловісної фортеці.

Так само припишк і їхній диригент. Чекаючи своєї черги, він зняквовіло повертає голову, і я раптом аж здригаюсь: адже цей чоловік мені знайомий, та ще й близько! Це сліпий скрипаль з наших країв, лагідний хлопець, палко закоханий у музику, Петр Костов, двоюрідний брат Стефана. Навчаючись гри на скрипці та фортеп'яно в Білослатинському клубі, він довгі місяці мешкав у нас і ділив з нами хліб-сіль. Потім його сліди пропали, й ось тепер, у в'язниці, нашим стежкам судилося схреститись знов.

Але ще одна несподіванка... За хвилину до початку концерту тюремники вводять декількох наших: певно, лише тепер виявили їхню відсутність і силоміць повиягали з камер. Першим іде Трайчо Костов, про якого я вже згадувала. Хоча й «заочно», я знаю його дуже добре. Це середній на зріст і фізично кволий інтелігент із високим рівним чолом, яке виказує в ньому людину думки й дії. Розумні, спостережливі очі світяться з-за товстих, у кілька діоптрій, скелець окулярів. До революційного руху він прилучився порівняно пізно, десь року дев'яност двадцятого, проте завдяки неабияким організаторським здібностям його швидко висувають на керівні посади. До середини двадцять третього він уже член ЦК комсомолу та секретар столичного комітету. Офіцер запасу Трайчо Костов брав активну участь у підготовці Вересневого повстання як командир кулеметного загону в Софії. Після поразки він — делегат Вітошської конференції, на повну силу включається в підготовку нового збройного повстання. Пізньої осені 1924 року потрапив до рук поліції, вже в ролі керуючого справами Центрального Комітету партії й редактора-організатора нелегальної «Робітничої газети». Не важко уя-

вити собі, що було б, якби Трайчо Костов виявився малодушним... Але революційний гарт борець допоміг йому витримати всі жахи поліцейського пекла... Після тортур та спроби самогубства став перед судом так само твердий і непохитний. У в'язниці він — наш парт-орг і водночас представник Центрального Комітету.

Мине з десяток років, і я матиму щасливу нагоду, як член ЦК Болгарської Робітничої партії, працювати пліч-о-пліч із Трайчо Костовим, всебічно познайомлюся з цим визначним діячем, зблизька спостерігатиму його блискуче обдарування й розум, захоплюватимусь його непересічними якостями людини й революціонера, завдяки яким його ймення стане серед найсвітліших імен партії...

Поблизу від Трайчо Костова йде Никола Желязков-Нагел, «славнозвісний Х» — один з головних діячів Військового Центру, з яким аж до його арешту в лютому 1925 року я мала досить часті контакти. Никола майже не змінився, хіба дужче схуд. Він і тут виконує функції зв'язківця. Від нього я отримала листа, що ним мене після переведення до Софійської в'язниці призначено парторгом жіночого відділення.

Поряд з Нагелом бачу Тодора Павлова, високого й стрункого чоловіка з майже геть сивою головою й чолом мудреця. Новий член Центрального Комітету, один з найпопулярніших партійних ораторів і пропагандистів марксистських ідей, войовничий революціонер-філософ і естетик, чий авторитет змушені визнавати навіть вороги.

Усі вдягнені в сумні коричнево-сірі смугасті роби, як і решта в'язнів, однак ми легко розпізнаємо їх, та й вони частенько поглядають у наш бік. Я непомітно махаю їм рукою, й вони всміхаються.

Начальник в'язниці боїться тривалої паузи й нервово квапить диригента. Хористи й скрипалі, звернувши на свого маестро мертві очі, миттю виконують усе довкола музикою. Гнів і ненависть, що вибухли були після слів святого отця, грудням застрягли нам у горлі. Нам несила зашкодити людям, що прийшли до нас із відкритою душею. Народні пісні, хоро та ручениці¹. Десятеро скрипалів акомпанують чистим злагодженим голосам. Коли б тільки не цей лункий резонанс величезного приміщення з роззявленими горлянками коридорів на кожному поверсі й спіраллю терас... «Колесо», мов чутливий камертон, резонує від найслабшого звуку... Та попри все на світі ми відчуваємо справжнє задоволення: знайомі мелодії на якусь мить повертають нас до рідного краю, до любих серцю пісень, до близьких людей і волі. Знудьговані за чистими чарами мистецтва, ми слухаємо, побожно прикипівши. Мабуть, ці скромні артисти ще ніколи не виступали перед такою вдячною публікою.

Великоднє свято триває, вправно дириговане начальством, чинне й добropорядне. Лунає національний гімн й одразу ж після нього — «Боже, царю всіх царів, нашого царя храни!»... Це, певно, заключний номер так ретельно підготованої програми, проте його молитовно-пісенний рефрен для нас — як нсва цинічна провокація. Ніщо вже не владне стримати нашого гніву.

Я знову дивлюся на товаришів — що робити далі? Йі цієї ж миті верхня тераса вибухає незграйним, але могутнім хором:

¹ Хоро, ручениця — групові народні танки.

*Повстаньте, гнані і голодні,
Робітники усіх країн!*

Звідти ж чути грім, який раптом заглушає всі звуки: то «смертники» гуртом скинули з пліч на бетонну підлогу свої залізні ланцюги.

*...як у вулкановій безодні,
в серцях у нас клекоче гнів...*

Важко й змалювати несподіваний фінал великоднього свята. Достославний чорноризник і дами, що його супроводять, начальник і вся в'язнична адміністрація, десятки наглядачів і ключників, поліцаїв і солдатів, котрі досі чатували біля входу,— стоять, повитріщавши очі, не годні вимовити й слова. Коли б вибухнула бомба, стався землетрус або ж обвалилася стеля,— навряд чи їх би це так приголомшило, як наш спів.

Ми співаємо на повні груди, співаємо з натхненням, якого, певно, ще не зазнавали досі, співаємо й грюкаємо по бетону дерев'яними налімаами в такт пролетарському гімнові, співаємо ми, політичні, з усіх терас «колеса», а з нами й багато кримінальних злочинців. Час від часу «смертники» скидають на підлогу свої залізні пута, й тоді лункий гуркіт гарматним рефреном здійсмається до стелі. Величезне приміщення в'язниці вібрує, мов розгойданий дзвін.

*Не ждїть рятунку ні від кого —
ні від богів, ні від царів!
Позбудьтєся ярма тяжкого,
сама сім'я пролетарів!..*

Незрячі співаки мовчать, а скрипалі, пополотнівши, пригортають інструменти до грудей. Ні в чому не винних людей огортає й тривога, й водночас глибока шана до нашої пісні. Для них це не тільки зухвалий виклик, що спалахнув у в'язничних мурах, не простий собі марш, а сплеск невгамовної крові, бунт полонених, але не скорених душ.

А далі?

Далі читачі й самі можуть уявити кінець того «свята» — він майже завжди однаковий. Не дочекавшись,— бодай із чемності,— поки височайші гості підуть, начальник в'язниці диким, пронизливим голосом вигукує команду. З усіх боків нас, мов справжні бандити, обсідають ключники, наглядачі, поліцаї й солдати. Град ударів ногами, кулаччям і прикладами, ціла злива лайки та погроз... Навіть для таких людей, як ми, що зазнали всіх жахів поліцейського пекла, сутичка надзвичайно жорстока. Несправджені надії викликали в адміністрації шалену лютю. Сумним виявився для катів кінець горжества, що так гладенько починалось у великий четвер літа божого тисяча дев'ятсот двадцять сьомого. Кредо Ляпчева «лагідністю, добром» розсипалося на друзки, бо то була тактика вовків до лагідних овечок; за єдино «добрих ворогів» згодовський демагог мав мертвих та поставлених навколішки.

Однак, щоб була вичерпною картина цієї, власне, аж надто звичайної для в'язниць події, слід додати, що наступні тридцять днів, у тому числі й пресвятий великодень, ми зустріли в карцерах. Ясна річ, після належної богоугодної обробки, яка тривала до ранку великої п'ятниці за участю всіх найвидатніших катів Централки.

Тридцять днів у підземеллі, без повітря, світла й руху, на самому хлібі та воді — це достатній час, щоб вивчити скалічену людину, до того ж краще, ніж коли б з'їсти з нею пуд солі. Кунка, Славка, Маня й Адела, мої посестри, додавали мені сил долати в собі втому, геть відганяти терзання й розпач, щоб не тільки зберегти в душі людську гідність, але й пронести через роки свою віру,— для цього й справді потрібні були сили, багато сил.

Кунка Апостолова... Я чувала про неї ще в Пловдиві. Це була одна з чотирьох дівчат, які постали перед судом поруч із тридцятьма ватажками столичного комсомолу. В час підготовки до нового збройного повстання, як член Софійського міськкому, Кунка керувала Першим індустріальним районом. Політичну освіту й класовий гарт вона дістала в Ючбунарському районі столиці, де народилася й ще гімназисткою мала щастя слухати широко відомих партійних керівників — Георгія Димитрова, Велчо Іванова, Тодора Павлова, Марка Фрідмана, Димитра Константинова. Нелегальну діяльність почала з присяги, яку приймали ми всі; це було в домі Георгія Димитрова. За надійне маскування їй правила висока фірма Дирекції по статистичі, де вона тоді служила, проте ще надійнішим прикриттям була сама її зовнішність: маленька, худенька дівчина з кістлявими плечима... Перед судом, однак, ця дівчинка перетворилася на бійця й теж дістала дванадцять з половиною років ув'язнення. Та Кунка вважає, що народилася у сорочці, й певною мірою слушно: військовий прокурор вимагав найвищої кари всім учасникам «комсомольського процесу». Десь-то на його б і вийшло, коли б не Тодор Павлов. Пристрасний трибун виявився неперевершеним захисником: точний в аналізах, залізний логік в аргументації, він незаперечними доказами вщент розбив прокурорську тезу й змусив суд виголосити порівняно м'який вирок...

І хтозна, чи судді згодом не розкаялися за таку поблажливість: вислухавши рішення з посміхом, юнаки та дівчата несподівано заспівали «Інтернаціонал». Солдати з конвою били їх чобітьми й прикладами, та пісні перервати не змогли.

Отака-то наша Кунка: зовні буденна й не примітна, вона вже в першій сутичці з ворогом якось природно виходить уперед, де найризикованіше й небезпечніше. Такою я уявляла її завжди — бойова й по-чоловічому тверда та непохитна. Така вона й зараз у виснажливих і безперервних сутичках, такою лишиться й до кінця. Згодом вона вийде на волю, проте за рік чи два знову потрапить у в'язницю, як кадровий боець партії.

Про її мужність знають усі, та не всім відомо, якою ніжною може бути Кунка. Вона щиро любить маленького Чавдара, спільного сина нашої камери, й він відповідає їй цілковитою взаємністю. Завтра Кунка, виходячи на волю, наполягатиме забрати й малюка, щоб ріс і виховувався так, як інші діти. Вона прагнутиме повернути малолітньому в'язневі всі заборонені дари життя, й уся велика Кунчина родина прийме і Чавдара за свого: й брати, й старша сестра, й батько та мати, й невістки.

Чи ж дивно, що мій син і досі, по стількох роках, любить Кунку як другу матір?

Маня Енчева... Коли я думаю про Кунку, поруч незмінно виникає й колоритний образ Мані. Вони багато чим схожі між собою:

наймолодше покоління революціонерів. До в'язниці Кунка потрапила просто з гімназії, Маня ж не встигла навіть закінчити школи. Обидві належать до керівництва столичної комсомольської організації, обидві навдивовижу стійко тримались і на судовому процесі, й ще раніше, під час поліцейського слідства — жорстокого, важкого й безкінечного, — коли людина воліє краще вмерти; обидві сприйняли судовий вирок як революційну відзнаку, що піднесла їх і в очах колективу, й у власних очах; дівчата мужньо зносять і нелегкі будні, й майже безперервний карцер, не втрачаючи духу, незворушні й самовпевнені, й ці їхні риси просто обеззброюють тюремників...

Проте вони й різняться між собою: для свого віку Маня висока й досить тілиста, на по-чоловічому енергійнім вольовім обличчі світиться двоє великих темних очей... Аж дивно, як це людське обличчя вміє так-ото змінюватись: вороги бачать лише його непохитну твердість і зневагу, а для нас воно м'яке, по-дитячому шире й тепле... Донька революціонера, що рано пішов із життя, й матері-трудівниці, Маня пишається своїми батьками й братом, який емігрував до Країни Рад, нудьгує за комсомольським середовищем. У неї, як у кожної ще надто молодій й до того ж рішучої людини, трохи рубцювата вдача: ті рубці життя лише легенько притупить, не зумівши згладити їх і вирівняти; така ж по-хлоп'ячому розмашиста, ніби маршова, хода; таке й мислення — нетерпляче-квапливе, для якого немає компромісів. Та й уся вона — мов птах у високому леті. Маня має чи бодай намагається мати власну думку з усіх проблем, що їх ми тут вивчаємо колективно або самотуж. На відміну від багатьох інших, вона непохитно категорична, коли ж їй бракує аргументів — просто припиняє диспут, не розгортаючи, однак, білого прапора...

Маня — неперевершений майстер переховувати нелегальні матеріали. Вона змайструвала в підвалі чудовий сховок: у темному кутку під сходами, що ведуть до карцера, якраз навпроти приміщення, де тюремники скидають бракований одяг та речі живих і мертвих в'язнів, Маня вийняла декілька цеглин, видовбала широку лунку й знову вправно замурувала стіну. Тепер ми переховуємо тут партійні документи й підручники, газети й усю заборонену літературу.

Славка Терзіянова... Згадуючи її, відчуваю приплив ніжності. То перше почуття, яке Славка мимохіть збуджує в кожному серці. Вона така гарна й витончена, що здатна своєю вродою обеззброїти й найдикишого грубіяна; сама її присутність вносить атмосферу такту й культури в будь-яке середовище; її тонкий розум ще дужче підкреслює Славчину шляхетність. Розмовляє стримано, лагідно, без галасу, але й без плаксивості... Портрет буде не повним, коли не додати й отієї істотної риси, що зликовує в гармонійне ціле всю її особу: віра в комуністичні ідеали. Віра без хизування й метушливості. Її ще одне, вельми істотне: тверда вдача. Ні, я не суперечу сама собі: витонченість, природжена делікатність і такт у неї ґрунтуються на майже неймовірній твердості характеру. Кажу без перебільшення, хоча то — неодмінна риса кожного революціонера; ті, хто знає Славку тих років і її важку долю, легко зрозуміють мене.

Вона останньою прибула в наше товариство й першою вийде на волю. Хвилі каламутного погрому якось оминули її, хоча Славка була технічним співробітником і зв'язківцем між ЦК партії та Вій-

ськовим Центром, безпосередньо допомагала Тодорові Димитрову друкувати й розповсюджувати нелегальні матеріали, зберігала вдома таємні документи та зброю, переховувала партійних функціонерів, одержувала таємну пошту з-за кордону, їздила кур'єром у різні кінці країни, була й у нашій області, де мало не провалилася й лише щасливий випадок урятував Славку від загибелі. Справжня біографія цієї хороброї жінки починається, однак, після Квітневого замаху 1925 року, коли багатьох найдосвідченіших діячів партії було перебито чи заарештовано. Центральний Комітет доручив Славці виключно складне завдання: відновити підпільний канал через кордон: єдиний спосіб урятувати людей, яким загрожувала смертельна небезпека... Протягом цілого року — найстрашнішого з останніх років — молода конспіраторка несла на своїх тендітних плечах неймовірно важкий тягар...

Але восени 1926-го Славка таки натрапила на мерзотника... Арешт і слідство. Потім вирок: десять років ув'язнення. Для жінки без священного полум'я в серці то стало б краєм, як іній для квітки. Та Славка й тут лишилася сама собою: тверда й ніжна. Вона прагне повернути нам бодай крихту того людського тепла, що його в нас відібрали. Й часто їй це вдається... Не раз увечері, коли гасне світло й ми заводимо тихі, нескінченні розмови про все, що було й не було, про минуле й майбутнє, про товаришів, про вісті з широкого світу, поезію та любов, я забуваю про час і простір. Справді, яке ж то диво — така людина поряд!

Адела Николова... Найстарша, найжиттєрадісніша, ба мабуть, і найлюдяніша серед нас. Вона єдина тут поділяє долю комуністів, не будучи сама комуністкою. Крім того, Адела — іноземка, французенка, й належить до еліти. Надзвичайно вродлива й інтелігентна, вона б справила враження в будь-якому середовищі. Яскрава Аделина вроді впадає в очі відразу, й ти з першої ж миті стаєш бранцем її чарів. Обличчя цієї жінки ніби створене для усмішки — воно ніколи не хмариться. Чавдар любить усіх нас, але захоплюється лише Аделою.

Про неї я теж почула ще на волі. Ім'я її з'явилося в урядовій пресі після замаху в кафедральному соборі «Свята Неділя» — поряд із популярним іменем Фрідмана. «Головний терорист Болгарії та його переховувачі зловлені!» — тріумфувала преса, згадуючи Аделу Николову, Івана Перчемлієва, подружжя Марії та Євгена Леже.

Тоді я втратила була майже всі свої зв'язки з обласним штабом, і ці імена нічого не промовляли мені. Може, то псевдоніми знайомих товаришів? Імена Адели та інших «переховувачів» уже не сходили зі шпальт, і лише коли розпочався процес над Фрідманом, дещо прояснилося. Імена виявилися справжніми, але факти свідчили, що переховували підпільників тільки Адела Николова й Іван Перчемлієв, діяч Землеробської Спілки, близький соратник Димитра Гранчарова, Христо Косовського та Николая Петріні.

Відразу ж після страти Фрідмана військовий суд вирішив і долю його переховувачів: три нових смертних вироки. Аделі Николовій, Іванові Перчемлієву, Євгенові Леже. Перчемлієва страчено, Адела ж залишилась у камері «смертників», щоночі сподіваючись ката. Але після протестів європейської громадськості смертну кару їй замінено довічним ув'язненням.

Коли ж я опинилася в жіночому відділенні Софійської центральної в'язниці, першою, хто привернув мою увагу, була Адела. Її не тільки чарівною вродою, але й чимось іншим. Волоссям, геть сивим волоссям. Мене мов облекло. Хроніка болгарських в'язниць вельми багата на людські трагедії. Я знала й інших чоловіків і жінок, іще замолоду посивілих од жорстоких тортур і в чеканні кулі. Я на мить уявила собі, яким розкішним повинно було бути Аделине волосся, — лискуче, золотаво-бурштинове й густе, перед кошмаром першої після вироку ночі... Сиве, аж біле волосся, мов тривожний дисонанс у квітучій вроді, страшне свідчення людської жорстокості. Лише той, хто пережив подібне, сто разів умираючи в пеклі й сто разів воскресав знову, спроможний збагнути Аделу. Тим-то вона мені й така близька: однакова доля зближує й ріднить.

— І ти не спиш, любя? — якось прошепотіла вона до мене, нараз прокинувшись. — Знову снилася перша ніч... Снилось, мовби лежу, втупившись у стелю камери... Тільки слухаю й крижанію від найменшого шуму в коридорі: невже по мене?... Зціплюю зуби, щоб бути твердою й зустріти свій кінець без істерії... Мон дье, невже я до смерті не збудуся цих кошмарів?..

Горда духом Адела нікого не підпускала до своїх страждань, але в такі ночі вони побороювали її, і жінка шукала дружнього плеча.

— Дивлюся на вас і часом заздрю, — стиха, щоб не збудити маленького Чавдара, який спить біля мене, промовляє Адела. — Ви щасливі, справді щасливі й багаті, таких я ніколи не зустрічала раніше. Я мала все, щоб мені було добре, щоб не ризикувати... А потім збагнула: справжнє життя протікає десь осторонь, а річище мого існування порожнє й сухе... Озираючись довкола й побачила стільки страждань — наче сліпий, що раптом прозрів. І я злякалася... «Чи є ж той бог? — спитала я тоді себе. — Чому він не зупинить руку вбивць? Сільки людей, невинних і шляхетних, погинуло, скільки сліз і крові!..»

...Поворот у її житті настав восени дев'ятсот двадцять четвертого року, коли Іван Перчемлієв, друг її померлого чоловіка, попросив аполітичну, але гуманну жінку тимчасово прихистити в своєму домі переслідувану людину. То був Димитр Гранчаров, видатний діяч БЗНС², слідами якого згодомські власті пустили вбивць. Адела не вагалася жодного дня, як не завагалася по чоловіковій смерті віддати все своє майно й увесь свій час притулку для сиріт. Гранчаров перебував у неї кілька місяців, разом з Христо і Петріні, керуючи лівим крилом БЗНС. Тут вони зустрічалися і з керівниками партії та її Військової Організації — Іваном Маневим, Яко Доросієвим, Косто Янковим і його найближчими помічниками Іваном Минковим і Фрідманом... Їхні зустрічі були надзвичайно важливі: обговорювано проблеми бойової єдності дій між робітниками та селянами, накреслювано безпосередні плани збройного повстання. Місце виявилось цілком надійне: господиня належала до прошарку софійської буржуазії, будинок її містився в багатому кварталі, на тихій вулиці Парансов...

У кінці березня двадцять п'ятого року, після провалу штабу ЦК, коли Яко Доросієв вистрілив собі в скроню, а поранений Фрідман

² БЗНС — Болгарська Землеробська Народна Спілка.

з останніх сил вибиравсь із ворожої пастки, Адела взяла на свої плечі новий хрест: переховувала й лікувала в своєму домі ще одного конспіратора...

Наша дружба з Аделою й у в'язниці, й по тому надавала мені сил. Її невичерпний оптимізм і веселий сміх, філософське сприймання життя і чистий дотепний гумор, із яким вона дивилася на світ і людей, — усе це допомагало вижити. Я вдячна Аделі й за турботи про мого Чавдара. Вона, мати вже повнолітнього сина, мала, безперечно, більше досвіду: вчила мене вдягати маля, годувати, бавити й заколисувати, коли ж дитина нездужала, французенка перетворювалась на лікаря. Завдяки їй я теж трохи поправила своє здоров'я. Адела була не тільки по-материнському дбайлива до всіх: пройшовши всю війну сестрою милосердя, вона володіла неабияким запасом медичних знань, у в'язниці ж то — скарб неоціненний.

Як плаває риба

Листівки з Відня

Свобода, свобода...

Чавдар уже виходить на волю. Маю на увазі не ті щоденні куці прогулянки в мініатюрному дворіку, як було досі: він виходить із в'язниці, під вільне небо, до вільних людей... Я поступилася. Товаришки довго й настійно переконували мене: дитині щонайшвидше треба змінити тюремний клімат, коли я хочу бачити її здоровою тілом і душею. Я сперечалася, беззастережно відкидала й думку розлучитись із Чавдаром, нічого бо в світі немає понад материнську ласку. Завагалась тільки тоді, як очі мені відкрило саме життя. Я раптом збагнула, що духовний світ у цих мурах так і лишиться для дитини однобоким і хибним. Звичайно, — думала я, — й тут, і всюди мати — то найнадійніший захист для маленької, ще безпорадної людинки; та хіба ж моя любов усім своїм теплом, силою й жертвністю здатна замінити теплоту сонця? Чи ж може материна пісня замінити, скажімо, пташиний щебет, мелодію вітру, перешіптування трав? І чи замінять мамині казки чарівну казку неосяжного світу?..

Таке спало мені на думку одного липневого дня, коли хлоп'ятко, невправно нижучи слова, несподівано спитало: «Мамо, а як плаває рибка?» Спитало по тому, як я — вже вкотре — розповіла йому відому дітям усього світу казочку. Ми були самі, решта жінок скористалася правом на пообідню прогулянку, й Чавдар, умошуючись до сну, зажадав товариства своїх улюблених героїв. Не вперше слухав хлопчик ті давні вигадки про золоту рибку й старого злидаря, та лише сьогодні, за незбагненими законами дитячої логіки, знайомі слова породили в його свідомості думку: «А як же рибки плавають?..»

Отоді-то я й перестала вагатись і вирішила: дитина мусить покинути в'язницю.

Звичайно, це була тільки остання краплина, підстав для такого рішення я вже мала задосить. Тут, у Централці, я відразу збагнула, що після вогню опинилась у полум'ї.

Софійська в'язниця, де політичні й кримінальні перебувають укупі, становить справжній смітник, куди буржуазне суспільство вигрібає свої людські покидьки. В цьому розумінні пловдивська в'язниця, звичайно, теж не становить винятку. Але тут, у найбільшому місті країни, типові риси капіталістичної системи проявляються в неймовірно брутальному вигляді — обставина, що неминуче відбивається й на в'язниці. Я побачила бридотний образ «підземного світу», той «зворотний бік» життя, який лишається непізнаним для більшості людей. Тут одбувають короткі чи довічні вироки найрізноманітніші злочинці — крадії й запеклі рецидивісти, лицарі шантажу, контрабанди та вбивства, — люди різного віку, фаху й соціального стану, вихідці переважно з бідних прошарків. Одні з них — жертви жорстокого суспільства, інші — громадської байдужості, треті — вічних злиднів та безземелля. Більшість неписьменна й політично сліпа — ці не усвідомлюють істинних причин лиха й гірко нарікають на своє спотворене життя. Перед власним сумлінням вони не вважають себе злочинцями й рано чи пізно, вийшовши на волю, повернуться додому. А ми вже від сьогодні наполегливо робимо все, щоб уберегти їх від розпусти, просвітити й розбудити в них класову свідомість, аби завтра, в широкому світі вони не стали байдужими свідками соціальних драм або ж їхніми жертвами.

У моїй особі адміністрація Централки дістала новий вдячний об'єкт для репресій: група потай намовлених рецидивісток чинить мені, а ще гірше — Чавдарові — всілякі капості: виливає чи забруднює воду, яку я гріла йому для купання, псує кашку, відрізує гудзики на дитячій одежці або ж намагається заразити дитину венеричною хворобою... Мене пройняв жах, коли я це помітила, й відтоді ми стали на чати: пильнували, як тільки могли, в камері чистоту, дезинфікували спиртом ручки дверей, регулярно кип'ятили одяг, хустки й пелюшки, прасували їх і робили все, щоб одгородити дитину й самих себе від можливої пошесті... Проте злий геній винахідливий; чи могла ж я бути певна, що ми все бачимо? До того ж і користуємось одним і тим самим умивальником, спільним туалетом і пральнею...

Ці капості, звичайно, лише додаток до нестерпного режиму з усіма його сувороми заборонами й пригніченням, голодом і злиднями, катуванням і майже нескінченним карцером за найменшу провину, особливо після політичних демонстрацій. Відтоді, як мене перевели сюди, я висиділа в карцері, либонь, більше часу, ніж поза ним, і перспективи на майбутнє були не кращі...

Слід додати й ще одне: я випадково дізналася, що уряд підготував указ про помилування політичних і карних ув'язнених матерів з маленькими дітьми. Ініціатором був головний секретар міністерства юстиції, мій колишній однокласник. Цей непроханий добродичинець відав про часті петиції народу з нашого краю, що вимагали амністії для своїх чотирьох земляків, і вирішив зажити собі дешевої політичної слави.

Помилування! Я ні за яку ціну не могла прийняти подібної «ласки». Гріхи дарують злочинцям: отже, якщо хочеш помилування, то мусиш визнати й моральне право фашистського суду та справедливості його вироків, а тим самим розписатись у власній провині, поставивши хрест на всьому, за що боровся й борешся, згнатьбити

своє ім'я й знамено революції, якій належиш. Крім того, помилуваний і за межі в'язниці несе пляму свого вироку: позбавлений громадянських прав, звідусюди гнаний, приречений на голод і безробіття, він водночас зобов'язаний платити встановлений судом штраф (у мене цей штраф був майже фантастичний — п'ятсот тисяч левів, яких я не могла б сплатити до самої смерті). Прохати помилування — це однаково, що вчинити над собою акт політичного самогубства, дезертирувати з поля битви, зрадити ідею; прохати помилування — це визнати існуючий політичний лад. А ми не визнаємо монархо-фашистський режим, отже, його законів, судилиш і вироків — теж, через те не благаємо помилування, ані погоджуємося на нього. Єдино гідний шлях до свободи — політична амністія, й ми невідступно боремося за неї, підтримувані чесною громадськістю країни та прогресивними людьми всієї Європи...

І все-таки мене трохи непокоїть: якщо той указ набере чинності, я на загальних підставах опинюся серед «ощасливлених» фашистським милосердям, у компанії капітулянтів. Од цієї ганьби може врятувати лиш одне: Чавдар не мусить жити зі мною в камері...

Так я поступилася наполяганням товаришок. А Кунка вже давно пропонувала: «Чавдар житиме в нас удома. Його доглядатимуть мама Недка й Таня...»

Мама Недка — це її мати, а Таня — старша сестра. Я вже бачила їх обох і знаю, як зворушливо піклуються вони й про Кунку, і про всіх нас: попри нестатки в сім'ї, вони часто приносять нам цілі кошики й пакунки їжі, рятуючи від голоду.

Так одного ранку з офіційної ласки адміністрації Чавдар переступив поріг куті в'язничної брами.

Першого разу він лишався на волі недовго, день чи два, й Кунчина сестра несподівано повернула його — заплаканого й змарнілого. Припавши мені до грудей, він довго й розпачливо голосив... За тиждень історія повторилася. З тихого, ласкавого хлоп'яти Чавдар зненацька перетворився на примхливе дитя, й це налякало мене. Він став одлюдкуватий, утратив апетит, потім добрий сон, а згодом у нього безпричинно підскочила температура... Лікувала я його підручними засобами, але відчувала — причина в іншому: після свого першого плавання в безмежний океан життя маленький мореплавець зазнав катастрофи...

Ось він знову поряд, і ми самі: товаришки прогулюються на подвір'ї, хапаючи свіже повітря, дитя поринуло в сон, а я користуюся з вільної хвилини, щоб надолужити німецьку. Це третя мова, яку я вивчаю тут. Перша — есперанто — порівняно легка для тих, хто володіє французькою (правильно чи ні, але до есперанто я ставлюся без особливого бажання й вивчаю лише для розваги); німецька, однак, зовсім відмінна й фонетично, й морфологією, й синтаксисом і вимагає від усіх нас неабияких зусиль. Есперанто, а якоюсь мірою й французька, — то частина традиційної навчально-освітньої програми, за німецьку ж мову ми взялися самі, без рекомендацій партійного керівництва. Заняття почалися іще до амністії Кунки, коли

в'язнична пошта несподівано принесла мені книжку німецькою мовою. Відправником був якийсь німець, не відомий мені, зворотна адреса — Берлін, а книжка — «Цемент» — так само незнайомого автора Федора Гладкова. Я взяла її знічев'я, хоч вона й не викликала в мене жодної цікавості. Прізвище літератора нічого не промовляло, бо письменник слов'янського походження на Заході — не така вже й дивина, особливо після революції, назва ж будівельного матеріалу в заголовку швидше нагадувала монографію про виробництво й застосування цементу...

Звичайно, непорозуміння згодом розвіялось³, а байдужість поступилася раптовій цікавості. Радянська книжка! Несподіваний дарунок не тільки змінив ритм нашого повсякдення, а й розворушив нам душі. Якщо не рахувати «Матір», «На дні» та інших творів Горького, що їх ми читали ще в роки свого соціального визрівання, то «Цемент» був для нас першою радянською книжкою. Нелегко відтворити хвилювання, яке всіх охопило. Радість, але водночас і прикрощі, бо скарби цього твору лишалися зачаровані...

Ми в розпачі дивились на сторінки, помережані незрозумілими словами, хоча й усвідомлювали, що саме незнайома мова проклала книжці шлях через щільну цензурну мережу. Й тоді хтось, чи то Кунка, чи допіру переведена з пловдивської в'язниці Рада Тодорова, запропонувала єдино можливе: перекласти книжку самим! Як? Природно ж, — вивчивши мову.

Напевно, це рішення здасться читачеві неймовірним зухвальством. І справді, пізніше, коли ми забрели в нетрі надзвичайно важкої мови, то й самі в тому пересвідчились, але відступати не мали куди, рішення було прийнято одностайно, й німецька мова «факультативно» ввійшла в нашу освітню програму. Ми читали «Цемент» із допомогою словника та підручника, й наша камера поступово виповнилася новими героями — зворушливо чистими, натхненними будівниками й самовідданими оборонцями молодії Радянської республіки.

Другою мовою, яку ми тут вивчаємо, є французька. Точніше кажучи, ми її вдосконалюємо, бо студіювали в гімназіях або інститутах. Із задоволенням допомагає нам Адела, несподівано для самої себе перетворившись на професора філології. Маємо невеличку бібліотеку художньої літератури, головним чином, твори Гюго, Флобера, Доде, Роллана, Франса... Читаємо їх в оригіналі й часто, до того ж вельми запально дискутуємо, переважно з проблем «Жана Крістофа». Ці книжки, як і «Цемент», надіслано мені незнайомими людьми з Парижа, Праги, Відня та Берліна⁴. Одна ж болгарська повість має особливе призначення: її рекомендував Никола Желязков-Нагел, і вона править мені за ключ при шифруванні й розшифруванні листів; система шифру та сама, якою я свого часу користувалась і для листування з Військовим Центром.

Вивчаємо й стенографію, проте я змушена припинити ці корисні уроки: спершу вправи поліцейських слідчих, а потім і ядуча волога крижаних карцерів призвели до того, що суглоби в мене на руках

³ Слід уточнити: розвіялися непорозуміння лише щодо змісту книги. Ім'я ж відправника її, «Георга Гаммера», я взнала пізніше: Георгій Дмитров. Про це він сам сказав у Берліні 1932 року. Книгу було відправлено мені за його вказівкою.

⁴ Читач, напевно, здогадується: справжнім відправником книжок, посилок із харчами, а інколи й грошей, був МОДР (Міжнародна організація допомоги революціонерам), створений 1922 року Комінтерном.

до самих ліктів болісно набрякли, й тепер я не можу навіть писати олівцем.

Щоб довершити картину наших буднів, слід згадати й марксистсько-ленінську теорію, яку ми вивчаємо старанно й наполегливо: діалектичний, історичний матеріалізм, політекономію, історію ВКП(б), знайомимося з успіхами й проблемами соціалізму в СРСР, з діяльністю й документами Комінтерну... За існуючих умов, при крайній мізерії допоміжної літератури навчальний курс усе ж відзначається неабияким тематичним обсягом і глибиною.

Я не маю наміру докладно розповідати про наші заняття — їх досить висвітлювано в мемуарах ряду революційних діячів; лише хочеться підкреслити, що, спрямовуючи нашу освіту, партійне керівництво намагалося перетворити в'язниці на справжню політичну академію, яка б могла всебічно підготувати революційні кадри до нових класових боїв...⁵

А тим часом бої за межами в'язниці спалахнули знову. Короткочасний шок після розгрому в двадцять п'ятому році був подоланий і взято курс на нове збройне повстання. Тимчасово відступивши перед шаленим натиском реакції, партія зберегла кадри, незачеплені погромом, і заходилась терпляче відновлювати поріділі лави. Партія не вмерла — навпаки: подібно до міфічного птаха Фенікса, вона й цього разу вийшла з вогню відроджена, збагачена мудрістю усвідомлених помилок, зміцнивши в бурях свої крила, загостривши зір, згуртувавши нових натхненних бійців.

Годі з чимось порівняти хвилювання, яке викликала в нас кожна звістка про нові класові сутички. Отже ж, раділи ми, партія зіп'ялась на ноги; справа наша живе і, хоч ми й програли першу битву, боротьба триває, й остаточна перемога буде за нами... Навіть зневірені підводили голови, розпач поступався місцем новій насназі, тепер ми здатні були долати всі на світі випробування. Хоча й закуті в кайдани, ми почували себе в лавах діючої армії, а в'язницю сприймали як сектор загального фронту.

Перша радісна звістка надійшла до нас у листопаді-грудні 1926 року, коли був утворений Трудовий блок. Напередодні общинних виборів нелегальна Комуністична партія почала скрізь організовувати комітети з «позапартійних робітників».

Це був прояв здорового реалізму. В столиці теж виник загальнономіський Трудовий комітет із представників позапартійного робітництва, лівих землеробців і щойно народженої Соціалістичної федерації. Політична платформа — цілковита й беззастережна амністія, скасування ЗЗД⁶, поліпшення життя пролетаріату, трудового селянства й ремісників, відновлення знехтуваних прав і свобод. За цими гаслами неважко було вгадати руку партії. Так, вона вже намащувала пульс життя, корабель поплив правильним курсом...

Надзвичайною подією, що по-справжньому надихнула в'язнів, стала звістка від лютого 1927 року про утворення Робітничої партії

⁵ Слід відзначити, це рішення було блискуче реалізоване скрізь. Крім Софійської центральної, на кипучі партійні університети були перетворені всі в'язниці країни: в Плевені, Старій Загорі, Сливені, Варні, Враці, Керджалі, Бургасі, Пловдиві, Відині тощо, де сотні й тисячі політв'язнів кількох поколінь дістали глибоку теоретичну підготовку.

⁶ ЗЗД — закон про захист держави.

(РП). Картина соціальної боротьби різко змінилась, на відкриту політичну арену виходила легальна формація нещадно переслідуваної законами партії комуністів.

Чи знає Ляпчев, новоспечений лідер Згоди, чи знає палац, питали ми себе з подивом, — хто стоїть за тими «позапартійними» комітетами? Невже реакція вирішила простягти пролетаріатові руку, для «класового примирення»? Але ж то — цілковитий абсурд!

Факт офіційного визнання РП справді здавався парадоксом, але тільки на перший погляд. Згода лишалася так само далекою від примирення з трудовим народом, як і в дні масової різанини. Сьогодні вона поступалась, але зробила це далеко не з доброї ласки. Її вимушений крок обумовлено життям. Укотре пересвідчившись, яке глибоке коріння в революції, й збагнувши, що його не знищиш ні декретом, ані силою, режим спробував загнати класове нуртування в бетонне річище законів і в цей спосіб утихомирити. Реакція втішалась ілюзіями, ніби зможе передбачити, послабити й звести нанівець вулканічні струси, які загрожували катастрофою «соціальної рівновазі».

Але, дозволивши РП, уряд зовсім не мав наміру споглядати чи заохочувати її діяльність. Навпаки, вже перший вияв активності нової пролетарської партії наразився на багнети: членів центрального керівництва раз у раз піддавали арештам, збори поліція часто розганяла, друкований орган — «Работническо дело» — конфісковувала... Та, попри всі перешкоди, на відкриту політичну арену виходила життєздатна організація, бойова й непримиренна.

А ми, звичайно ж, раділи, й кожне число газети «Работническо дело», що таємно проникало й у в'язницю, було приводом для нових і нових хвилювань. Віднині й до кінця наступного десятиріччя партія очолюватиме боротьбу трудящих за їхні життєві інтереси, керуватиме страйковим рухом, змагатиметься на обцинних і парламентських виборах, сприятиме зміцненню Єдиного антифашистського фронту, гартуватиме й згуртовуватиме нові революційні кадри...

Де з ким із тієї генерації ми вже встигли й познайомитися: наляканий швидким зростанням РП, уряд раз по раз влаштовує судові процеси над її діячами, багатьох кидає за ґрати або й розправляється з керівниками партії без суду й слідства, намагаючись розладнати її ряди.

Назавжди закарбувався в моїй пам'яті червень 1931 року, та всенародна буря, що змела ненависний режим. Незважаючи на шалений терор, беззаконня та фальсифікації, Згода, розхитана фракційною боротьбою, зазнала несподіваної поразки. Гору на парламентських виборах здобув «Народний блок» — коаліція опозиційних буржуазних та дрібнобуржуазних партій. До нового парламенту РП зуміла надіслати тридцять одного депутата: небачений успіх!

Пізніше історики назвуть цю визначну подію «пробоїною в фашистській диктатурі». Ця пробоїна, перша після Вересневого повстання, відкриває нову сторінку в політичному житті Болгарії. Ваговита й сама собою, вона дала поштовх класовій боротьбі, й за рік уся трудова Софія справляла чи не найвизначнішу в своїй історії перемогу: вперше муніципальна рада столиці капіталістичної держави перейшла до рук «червоних».

Звичайно, «Народний блок» мало чим одрізнявся від свого попередника: наслідки виборів було тут же анульовано, «червону» обштинну раду розігнано й усунуто з парламенту депутатів од РП. «Блок» сам розтоптав свої передвиборні гасла й скинув маску. І далі тривали жорстокі поліцейські репресії та вбивства революційних діячів. Загинув од кулі ката секретар ЦК Сашо Кофарджієв, настала черга ще одного секретаря — Петко Напетова...

Цей брутальний натиск виказував політичне безсилля реакції, та інших засобів у своїм арсеналі вона вже не мала. Революційна хвиля невтримно здіймалась: країну стрясали робітничі страйки, гомонів гноблений земельним голодом і податками селянин, обурювалися збіднілі ремісники, підводили голову дрібні державні службовці, втрачав терпець увесь народ, а «Блок» іще сподівався досягти успіху тією самою зброєю, що принесла його попередникам ганебний провал...

Так, могутні класові бої за мурами розгортались, і ми дедалі виразніше відчували себе не бранцями, а бійцями.

Над нарами, де спить Чавдар, маленька дерев'яна поличка. То наш неоціненний скарб: книжки. Інші, що без грифу «дозволяю», — лежать унизу, в сховку біля карцера, лише окремі з них, найпотрібніші сьогодні, розіпхано в потаємних куточках камери.

Поряд з книжками — наша «картинна галерея». Це репродукції, чорно-білі й кольорові, окремі або ж у серіях і комплектах формату поштової листівки: шедеври живопису, графіки й скульптури. Гойя й Кете Кольвіц, російські пейзажисти Левітан, Айвазовський і Шишкін, італієць Джованні Сегантіні, французи Дега, Ренуар, Пікассо, Роден, генії Ренесансу Тіціан, Рафаель, Леонардо да Вінчі... Добірка не має претензій на повний мистецький курс, але для наших умов досить багата: ми невимовно щасливі, що маємо бодай такий дотик із світом прекрасного.

З багатьма цими творами я вперше познайомилася ще в скромному салончику Софійської художньої академії, де Антон Митов прокрічував нам свій «магічний ліхтар», оригінали деяких побачу тільки пізніше, в лєнінградськїм Ермітажі або в Третьяковській галереї, але, мушу визнати, ніколи мистецтво не давало мені такого вдоволення й високої насолоди, як тоді: у в'язниці, де ти позбавлений усього, ставши об'єктом наймерзенніших знущань і звірячої злоби, де перед очима в тебе самі лише пороки та бруд людського буття, де намагаються вмертвити спочатку твою душу, а потім і тіло, — кожен промінець з великого світу мистецтва є по суті променем надії, променем віри та життя; й цей промінь, раз торкнувшись душі, оживлює її, повертає їй чисті імпульси радощів, підтримує волю жити, а отже — боротися...

Щоправда, не самим тільки мистецтвом тішать мене ці листівки. На кожній з них одне ім'я: Стефан. То він надсилає нам репродукції: «Привіт із Відня!» або: «Привіт із широкого світу!» Часом на звороті кілька оригінальних рядків бісерним почерком, які виказують довершений художній смак.

Інколи Стефан надсилає й листівки з кольоровими пейзажами: відомі європейські курорти, розчепурені столиці, екзотичні краєвиди, архітектурні пам'ятки, антика. На багатьох грайливий підпис: «Обирайте маршрут — доступ вільний!»

І ми обираємо.

Випростуємо ковдри, розкладаємо листівки, й починається дискусія — де провести літо? Вибір і справді багатий: Лазурний берег, Канни, Монте-Карло й Ніцца, Венеція й Неаполь, острів Капрі й узбережжя Бретані, долина Луари, льодовики Швейцарських Альп... Вибираємо досхочу — адже доступ вільний! — ще й вередуємо, сперечаємося за принади моря й переваги гірського клімату — так, ніби валізи вже напаковані й закордонні паспорти лежать у кишенях...

Цю гру, яка нас вельми тішить, ми чомусь прозвали «змаганням на вовчій галявині». Влаштуємо-її кожного разу, щойно почнемо впадати в депресію: подібно до магічних ліків, гра нас розворушує й бадьорить.

Але «змагання на вовчій галявині» найчастіше починаються тоді, коли надходить чергова посилка від Стефана з новими краєвидами, новим привітанням із Відня й новим запрошенням до подорожей.

Стефан, звичайно, пише й листи. Роки вже минули (й ще поминуть), а вони незмінно надходять і надходитимуть двічі на тиждень. Незбагненним лишається тільки, як це в'язнична адміністрація й досі не зазіхнула на них, хоча нам дозволено по одному листу щомісяця; віддають їх навіть тоді, коли я потрапляю до карцера: тільки й того, що не зразу, а по закінченні покарання. Але то дарма, хоч інколи, доки я сиджу на «хлібі та воді», листів у камері назбирується добра купа. Цілий скрб — нагорода за пережите.

А дивуватися й справді є з чого: тюремники — й раптом отак порушують сувору інструкцію, до того ж на користь в'язня... І ще дивніше, що пошту свою, хоч і розпечатану, я одержую з особистого дозволу начальникового заступника. Відверто кажучи, ця людина досить різниться від свого безпосереднього шефа, якого в нас прозвали Сатаною: з підлеглими поводить стримано, з в'язнями теж, навіть де в чому нам потурає, до служби й кар'єри байдужий... Та чи достатньо всього цього? Може, листи, позбавлені дріб'язковості, зітхань і дешевого сентименту, пройняті почуттям найчистішої дружби, раптом збудили цікавість тюремника, й він вирішив зблизька зазирнути в інтимний світ двох «запеклих і пропащих» комуністів? А може, в ньому прокинувся інтерес до нових авторів, ідей і течій повоєнної європейської літератури й театру, чи привабили описи віденських картинних галерей, архітектурних ансамблів, музеїв, королівських палаців, якими нас водить Стефан так вправно, мов закоханий у свою професію гід? Або ж увагу його привертає глибока Стефанова обізнаність із соціальними проблемами, вичерпні аналізи й прогнози політичного розвитку Європи, на сході якої щораз вище здіймається зоря новонародженої Радянської держави? А бува, цього високопоставленого чиновника просто схилювали думки й почуття людини з іншого світу, й він, скорений блиском ясного, глибокого розуму, припишк перед незбагненною щирістю людського серця, яке пульсує невідвладною рокам любов'ю? Хтозна...

Травень 1930-го. Йду на побачення з мамою й Чавдаром.

Він підріс. Я б мувила почувати себе щасливою — мерзотники не змогли вбити його. Маю всі підстави радіти, а не радію: хіба ж може бути щасливою мати далеко від своєї малолітньої дитини? Болісні видалися перші дні розлуки з Чавдаром: уночі, мордована безсонням, я почувалася невимовно самотньою, й минуло багато часу, доки віднайшла в собі сили втамувати гострий біль. Життя, цей нещадний учитель, навчило мене того корисного мистецтва; я навіть почала переконувати себе, що треба радіти, коли щаслива дитина: можу ж бо бачити її бодай раз на тиждень!..

Ми, дорослі, маємо якусь там зброю для психічного самозахисту, беззахисну ж душу дитини такі потрясіння вражають глибоко. Розлука підірвала здоров'я Чавдара: його посіла меланхолія, тоді він захворів на дизентерію й одразу ж по тому зліг від тропічної малярії... В найтендітнішому віці подібні захворювання часто бувають фатальними. Таня, Кунка та їхня мама ледве виходили його. Знайшлися і лікарі, які співчували нам. Коли по тривалому часі Чавдар з'явився на коротке побачення до мене, це була зовсім інша дитина: прозоро-бліда, виснажена й зів'яла.

Врешті Чавдар таки подолав психічну травму, зміцнів і вигнався, мов пагін під сонцем. Змінивсь навіть удачею (чи, може, то розбуяли досі пригнічувані риси його природи), став грайливо-веселий, балакуний і життєрадісний, виказував музичний слух. Таня, тепер легальна діячка Робітничої партії, часто брала його з собою в Центральний будинок профспілок, де розгорталося бурхливе масово-політичне життя. Там, оточений любов'ю й увагою, малюк відчувається гарно. Дорослі вчать його революційних віршів, а потім, прийшовши на побачення, він декламує їх мені й дзвінким голосом співає пісень, найчастіше — популярний марш: «Раз, два, три, комсомольці ми!..»

Співає Чавдар щиро, й наша маленька аудиторія аж заходиться щастям: немовби то чарівна пташка впорхнула до камери й принесла нам вітання великого світу. Публіки в камері значно поменшало. Старих лишилось тільки двоє — я і Рада Тодорова, решта вже на волі. Натомість перед кількома місяцями з'явилася Светла, сестра Тодора Павлова. Вона й розповіла нам про боротьбу, що з новою силою спалахнула за мурами. Аделу Николову звільнено: допоміг якийсь впливовий друг її померлого чоловіка, а також діячі прогресивної французької громадськості. Адела домоглась амністії, бо на жебрацьке помилування вона була принципово не згодна.

Та хоч у жіночому відділенні Софійської в'язниці й лишилося всього кілька політичних бранок, порожнім воно ніколи не гуляло до самої Перемоги. Боротьба не втихала, й за кожним її припливом похмура фортеця ковтала нових і нових полонянок. Після чергового процесу до нас кинуто цілу групу діячів партії й комсомолу, з ними й сестер Топенчарових — Веру та Любу. Це надзвичайно симпатичні дівчата, вродливі, освічені й добросерді. Люба, старша, — вже досвідчена революціонерка, наречена Трайчо Костова. Пліч-о-пліч із ним вона несе й самовіддано нестиме до кінця важкий хрест партійної відповідальності. Невдовзі обидві сестри здобудуть амністію, і Люба — через Відень і Берлін — опиниться в Країні Рад, де вже на неї чекає її друг.

Мама... Вона стоїть за сіткою тиха й вимучена... Невже це моя мама? Шість років я не чула її, не бачила. Шість повних років минули з того неймовірно далекого червневого дня дев'ятсот двадцять четвертого року, коли від Вели з Шумена надійшов коротенький лист: «Приїзди, є місце вчительки в дитячих таборах відпочинку». Мене щойно звільнили з-під арешту, я допіру видужала й звелася на ноги, та всидіти дома не могла, хоч і не знала, для чого Вела кличе мене в Шумен, лише здогадувалась. І я поїхала, нічого не сказавши мамі, — не хотіла марно хвилювати її. Та своїм материнським чуттям мама збагнула, що ця розлука триватиме не день і не два; мама дуже добре знала адресатку, аби сподіватися, ніби в час, коли сурмлять до бою, Вела Пискова клопотатиметься якимись там шкільними справами...

Відтоді минуло аж шість років, і цілих шість років я не бачила мами. Тільки Гена з Військового центру знала, де я, добре знала й мою підпільну адресу, й партійні клички, але й вона мусила дотримувати непорушних законів конспірації. А потім, після арешту, маму до мене вже не пускали: охорона в смертників досить ревна.

Шість років... Багато це — чи мало? Коли дивитись на маму — то цілий вік: вона худа й захлягла, мов безплотна тінь. Конвульсійно вчепившись у дротяне мереживо сітки в кімнаті для побачень, мама щось каже, але я не чую, не можу навіть вирізнити її голосу: я теж її щось відповідаю, мовляв, усе гаразд і почуваюся добре, тоді починаю й сама розпитувати про дім і домашніх, але знову нічого не чую й не слухаю. Все зрозуміло й так, усе написано в неї на виду, невпізнанно зміненому, марному й напнутому пергаментом висхлої шкіри. Очі її такі ж сині, як і колись, але в них немов застигла скорбота цілого світу; руки загрубли, стали жилаві й вузлуваті, й не тільки від гіркої праці, а й од людської впертості. Та й уся вона кістлява і згорблена, мов напіввисхла гілка старого дерева, з якого життя висотало всі сили, а чорний колір лише доповнює це враження: чорна хустка, яка ввібрала сиве волосся, блаженське чорне пальто, чорний поділ сукні під ним, чорні черевики й панчохи... По кому жалоба, мамо? Адже доля поки що милувала нас. Щоправда, життя розкидало й розметало вусібіч колись веселу Драгойчеву зграйку, проте ж усі ми й досі цілі і ніхто не збочив із обраного шляху. Чи, може, то жалоба вічних розлук?..

Я голублю маму очима й щосили зіплюю зуби, щоб не вибухнув зойком клубок жалю, який застряг мені в горлянці. Таким безмежним смутком віє від мами, й хочеться сказати їй щось незвичайне й радісне, я і справді вимовляю якісь слова, що мали б її підбадьорити, запалити в пригаслих очах забутий вогник, стерти з обличчя тавро страждань. Але немає слів, владних обдурити серце матері, — вона все розуміє... Вогонь в очах у неї схолов, та не брилять у них і сльози, тільки гордість лишилася в зіницях, зворушлива гордість слабкої жінки, яка допомагає їй стояти прямо... До побачення, люба моя, до побачення, я все б віддала, аби припасти до грудей твоїх, але між нами сітка, холодна дротяна мережа...

Разом з мамою виряджають і малого.

Я прощаюся з ним не до наступного тижня, як було досі, й мені

потрібна нині твердість духу, щоб знести цю неблаганну мить. Розлука на довгі роки... Хто може сказати — на скільки років? Хто це знає? Може, на п'ять, може, на десять років, а може, й назавжди...

Днями його повезуть. Шлях довгий і небезпечний, шлях у «Велику землю», як тут ми називаємо Країну Рад, що стала другою батьківщиною для сотень вигнанців. Іде Люба Топенчарова, й у фальшивому паспорті в неї Чавдар — її син. Белград, Відень, Берлін, Варшава, Москва — так проляже дорога, коли все складеться гаразд, якщо таємний міжнародний канал МОДР'у не порушено. Так сказав Христо Михайлов — наш новий парторг, бо таке рішення Центрального Комітету. Люба іде до Москви кур'єром, а Чавдар — щоб рости й виховуватись на волі.

Для мене це нестерпна мука: чи побачимося ж знов? Але я й щаслива — Країна Рад стане ласковою матір'ю і моєму синові.

Серпень 1932 року. Сливенська в'язниця.

Амністія! Надійшла, врешті, й моя черга...

Останню групу політв'язнів нашого відділення було звільнено ще кілька місяців тому, мене ж списки чомусь уперто замовчували. Як це пояснити? Адже ж амністія була чи не найвагомішим козирем у передвиборній програмі «Народного блоку» рік тому! Здобувши перемогу над Згодою, «Блок» мусив бодай про людське око дотримуватися щедрих і так широко розрекламованих обіцянок.

Мусив... Але ж вершник уже сів на коня, й тепер його ніщо не обходило. Обіцянка про амністію, як і майже вся його політична платформа «оновлення» теж зазнала часткових коректив... Хоч в уряду не було жодних підстав виключати мене зі списків амністованих, про мене весь час наче забували. Для чого? Може, сподівалися, що хвороби зроблять те, чого досі не щастило поліції?

Проте я не змирися й не відступила. Писала протести, слала гнівні листи в офіційні інстанції, воювала. Справжня битва на мій захист розгорілася й по той бік мурів — мене підтримала й партія, й МОДР, і вся чесна громадськість країни; до парламенту їздили делегації, надходили протести, на уряд посипалися телеграми з настійною вимогою безумовної амністії для всіх... Але відповіді, які я часом одержувала «згори», були плутані, ухильні й невиразні; так само поведився й місцевий прокурор, патологічно злісний комуністожер, мовляв, я не підлягаю законові про амністію: поведжуся недисципліновано, крім того, маю й «надстрокове продовження вироку» за «підбурювання» до страйків і демонстрацій...

Такі «подяки» за «недозволені вчинки» я отримувала регулярно — але ж разом з іншими «підбурювачами», які вже на волі. До Сливенської в'язниці мене перевели теж укупі з багатьма: з Централки нас порозвозили в різні міста за серію голодних страйків — ми вимагали повної й безумовної амністії.

Якось удосвіта мене забрали й етапом повезли до Сливена. Тюремники ретельно перетрусили кожен рубець мого немудрого майна, «картинну галерею», листівки з краєвидами та Стефанові листи оголосили непотребом і спалили, а нашу маленьку колекцію

книжок французькою й німецькою мовами конфіскували, хоч на них і стояв начальницький гриф «дозволяю»...

На нове місце мене привезли в самісінький розпал заворушення: сливенські політв'язні воювали проти нестерпного режиму, звірячих побоїв та безкарних убивств. Кілька десятків товаришок і товаришів уже відбували сорокап'ятиденне покарання в підземних цементових карцерах, інших було переведено в «одиночки», декого позбавлено листування, побачень і прогулянок. Бастілія — як усі називали цю жахливу в'язницю — здригалась від людських страждань і боротьби...

Мені не доводилося раніше бути в Сливені, віконця ж тутешньої Бастії були занадто вузькі, щоб осягти поглядом красу балканського краєвиду. Але я знала це славне місто, міцну пролетарську фортецю, знала з розповідей і легенд її рабів і рабинь коло ткацьких верстатів і відчувала до них глибоку сестринську любов. У цьому краї вперше пролунали бунтівничі пісні Чинтулова, тут Хаджі Димитр і його гайдуки підняли перші знамена перед боєм, а потім верховинський вітер шарпав їхні сорочки на чорних шибеницях; під віковими буками Бузлуджі Димитр Благоев дав розгін нашому великому рухові, а Кирков-Майстор і його молодий вихованець Георгій Димитров організовували страйки, йдучи на чолі вуличних демонстрацій. Історія вже занесла на свої скрижалі імена багатьох синів і дочок цього краю. Але найсуворіші випробування для нього ще були попереду, і сливенський пролетаріат сміливо йшов їм назустріч, піднявши заборолі, свідомий своєї місії...

Я відчувала й ту його боездатність, і готовність боротися за кожного бійця свого класу. Відчувала на собі. Адже це фактично сливенці врятували мене від неминучої смерті: дізнавшись про мій важкий стан, тутешні жінки добрали способу, щоб передати мені в камеру бджолиного меду, молока, яєць; не без їхньої допомоги мене покладено й до в'язничної лікарні. І ще протягом довгих-довгих місяців по тому вони піклувалися про мене, аж поки, врешті, звели на ноги. І знову ж за клопотанням сливенського депутата Себі Димитрова парламентська група Робітничої партії порушила перед урядом питання про мою амністію...

Хіба ж дивно після всього, що це верховинське місто житиме в моєму серці завжди?

Свобода, свобода! Така довгосподівана й любя, я насилу діждася її. Та діждавшись, раптом отерпла від страху. Підступна думка не давала мені спокою: чи світ, поки ми гинули по в'язницях, не втік од нас далеко, в далечінь неосяжних галактик? І чи ми, виснажені в стражданнях бранці, ще прислужимося людям?..

З болгарської переклав
Андрій ЛИСЕНКО

ДВА ВЕЛИКІ ПОЕТИ

Лі Бо і Ду Фу... Читач, хай навіть і не дуже обізнаний з культурою Китаю, знає ці імена. Коли йде мова про китайську поезію, їх називають першими. Чимало геніїв народила вона за три тисячі років, та, мабуть, нема серед них славетніших і популярніших за Лі Бо та Ду Фу. Їхня спадщина давно вже належить не лише китайському читачеві — численні переклади зробили їхні вірші набутокм світової літератури, поставили їх в один ряд з Данте і Петраркою, Фірдоусі й Нізамі, Пушкіним і Лермонтовим, Шевченком і Лесею Українкою.

Лі Бо народився дванадцять століть тому, в 701 році. Давно вже був зруйнований древній Рим, в Італії панували напівдикі племена лангобардів; Візантію, що хилилась до занепаду, тиснули варвари; ще не досяг найбільшого свого розквіту арабський халіфат... На якийсь час могутньою державою світу стала китайська імперія, об'єднана під владою нової Танської династії (VII—IX ст. ст.).

Було зміцнено кордони, що доти постійно терпіли від наїздів кочовиків, проведено реформи. Імператорська столиця Чан'ань потопала в розкошах і багатстві,

що їх давав нещадний визиск десятків мільйонів селян... А проте під позірним добробутом, заснованим на гнобленні народу, визрівали зерна майбутнього занепаду імперії — перший удар грому розлігся вже в останні роки життя Лі Бо; це був великий закат 755 року.

Ім'я Лі Бо за життя його (а ще більше — після смерті) було повите легендами. В народі Лі Бо мали за небожителя — генія Вранішньої зірки на ім'я «Досконало чистий», посланого на землю спокутувати якісь гріхи, і тому «Досконало чистий» стало другим поетовим ім'ям. Більш поважні джерела повідомляють, що поетова родина оселилася в провінції Сичуань, коли хлопчикові минуло п'ять років; дехто вважає, що Лі Бо взагалі не був китайцем, посилаючись на його дивовижне знання «варварських» мов та на подиву гідну незалежність його поезії від традиційних догм.

Як би там не було, вже сучасники Лі Бо бачили в ньому нересічну особистість, людину, не схожу на інших. Доля була прихильна до поета: вона дала йому хист, визнання сучасників, родину, багатство, високе становище

при дворі. Лі Бо жив у гармонії з самим собою, і з легкістю, що дивувала сучасників, відмовлявся від усього, що обмежувало його духовні поривання. Спілкування з друзями — людьми високої душі, яких він сам собі добирав; вино, на яке дивилися як на засіб тимчасового звільнення від земних пут і марноти буття; замилування природою, яке одночасно являло собою й повернення людини до першоджерел; єднання з таємничим дао¹; нарешті — поезія, найвищий прояв цього начала і рушія всесвіту — от що заповнювало життя Лі Бо. І не дивно, що навіть поетова смерть постала перед його сучасниками у незвичайній подібі.

Пливучи човном по озеру, коли обриси берегів сховані тьмою, а навколо — у небі та у воді — линуть самі зірки, поет відчув неземну, космічну свободу. Він захотів дотягтися рукою до місяця, що сяяв зовсім поруч, за бортом, — і втопився. За іншою легендою, під час цієї прогулянки він знісся на небо в супроводі сонму безсмертних. Обидві ці легенди дуже характерні: перша змальовує ставлення поета до світу, друга — ставлення людей до Лі Бо.

Про конкретні факти життя Лі Бо ми дізнаємося з «Життєписів», складених істориками. Лі Бо не навчався в державній школі з її конфуціанською схоластикою — освіту він здобув удома. Незважаючи на це, згодом його вважали найосвіченішою людиною епохи. Вірші почав писати з десяти років. Однак у вісімнадцять років, коли, за поняттями того часу, людині слід було думати про державні іспити і службу, Лі Бо несподівано покинув свою домівку і оселився в

горах з наставником — даосом. Це був вибір: поет віддав перевагу не чиновницькій кар'єрі з суворими догмами конфуціанства, а вченню даосизму з його відходом від світу. Треба сказати, що даосизм відігравав тоді у Китаї прогресивну роль: його заклик до «природності» і «недіяння» був запереченням насильства над людською природою і, передусім, гноблення з боку феодальної держави. Для багатьох поетів він служив ніби протиотрутою від безжального раціоналізму конфуціанства, однак мало хто з них наважувався покинути світ зла й несправедливості (а він був тільки такий!), як це зробив Лі Бо.

А проте не в поетовій натурі було назавжди піти від людей. Проживши кілька років у горах Міншань і пізнавши себе, він вирушає пізнавати світ. Відмовившись од запропонованої посади чиновника, Лі Бо багато подорожує. В двадцять сім років він оселяється в провінції Хубей, одружується з онукою колишнього імператорського міністра, заводить дітей, але, як і раніше, лишається вічним мандрівником. Якийсь час він живе з друзями в горах Шаньдуну, де вони втішаються природою, музикою, вином і поезією. В 742 році Лі Бо, слава якого досягла імператорського двору, запрошують до столиці. Але й тут поет не дорожить ні прихильністю імператора, ні високими чинами. Поводиться він незалежно, нехтує умовностями, і врешті-решт його відпускають.

Поет знаходив радість у простоту, природному житті, і, мабуть, тому він був близький до простих людей, серед яких мандрував. З ними ділив свою вбогу їжу, з ними вів бесіди на дорогах та по заїздах. І лишилися легенди про те, як Лі Бо захищав бідний люд від користолюбців-чиновників, як ніхто не смів чи-

¹ Дао — вічне, незмінне начало, основа всіх речей і явищ природи в давньокитайській філософії.

нити утисків, коли країною ходив Лі Бо...

Поезії Лі Бо властиві тонкий ліризм, простота, людяність, досконалість форми, вільний політ фантазії. Але все це — похідне. Первинною була природність і розкутість, звернення до суті речей, віднайдення самого себе. Лі Бо називають «вулканом поезії», але це — лише одна з метафор, якою можна вшанувати його гений.

Інакшою була поезія Ду Фу, інакшу й долю він мав. Горе, війни і злидні переслідували його все життя.

Ду Фу походив із збіднілого старовинного роду, серед предків його відомі два великих поетичних імені. Сам він почав писати вірші ще раніше, ніж Лі Бо, — в сім років. Однак виховання його йшло в традиційному конфуціанському дусі. Якщо даосизм твердив, що людство своїми зусиллями може лише порушити природну рівновагу і погіршити даний йому від народження світ, то раціоналістичне конфуціанство клало наголос саме на цілеспрямованій людській діяльності (що правда, передовсім, у сфері суспільних відносин). Мине багато часу, перш ніж Ду Фу зневіриться в офіційному ідеалі своєї епохи. А цей ідеал твердив, що гігантська бюрократична машина держави функціонує для блага народу і обов'язок громадянина — брати активну участь в її роботі. Ду Фу щиро вірив, що чесна людина, поступивши на службу, може принести людям користь, поліпшити життя. У 735 році він пробує скласти свій перший державний іспит на посаду — а дістає її рівно через двадцять років, уже розгубивши юнацькі ілюзії. Незабаром він утратив і це — 755 року вибухнув заколот Ань Лу-шаня, що сповістив про початок «смутних часів».

Між цими датами лежать два десятиріччя невдач і розчарувань, тривалих блукань і марних спроб посісти якесь суспільне становище, матеріальних труднощів та страждань рідних. Проте є тут і півтора року нічим не потьмареного щастя, проведені з великим Лі Бо та його друзями. Зустрілися вони в 744 році, коли молодий Ду Фу ще повен спраги діяльності, і поезія сильних почуттів знаходить у нього особливий відгук. Ду Фу в захваті від генія свого старшого друга — і він радісно йде за ним у мандри. Після того як Ду Фу, охоплений бажанням служити державі, все ж вирушив до столиці, вони вже більше не зустрічалися. Але тепле почуття до Лі Бо поет зберіг назавжди і не раз висловлював його у своїх віршах.

Проживши десять років у столиці, Ду Фу зблизька спостерігає розклад двірської знаті і піднесення фаворитів. Поета вражає щоденне моральне падіння тих, хто покликаний піклуватися про народ. Саме в цей період мужніє його талант викривача, поет звертається і до соціальної тематики.

Однак найважчі випробування були ще попереду. Військо заколотників та орди кочовиків вдираються до столиці — і відтоді Ду Фу не раз ітима в натовпі втікачів, вісім місяців проведе в полоні, буде надовго розлучений з родиною. (Цей період відбито у вірші «Тужу за Чентао»). Силою обставин близько року (757—758) проведе він на посаді «цензора» — людини, зобов'язаної стежити за дотриманням законності і давати поради самому імператору. А втім, це був лише епізод, який остаточно переконав його в марності подібних зусиль. 759 року Ду Фу відмовляється від служби, зневірившись в ідеалі освіченого монарха та його слуг, що дбають про народ. На

березі ріки будує він хатину, щоб знайти спокій у сільській глушині. І справді, поет ніби оживає, натхнений мудрою простотою природи. Але спокій триває недовго: знову турботи, переїзд до міста, служба в канцелярії, постійні злигодні.

Під кінець життя поет мешкає в човні, не маючи іншого пристановища. На рис він заробляє готуванням ліків, які мало чим допомагають йому самому. До малярії та ревматизму долучаються діабет, глухота, йому відбирає одну руку, пливти він може тільки за течією. Іноді хто-небудь присилає вина та м'яса, але рідко, дуже рідко. В 770 році Ду Фу вмирає серед злиднів і самоти — за чутками, вмирає з голоду. У рідних теж нема грошей, і поховальний обряд здійснюють лише через сорок три роки...

Безрадїсна доля визначила характер творчості Ду Фу. Як ніхто інший до нього в Китаї, він втілює у слові страждання простого народу, бо й сам зазнав голоду, злиднів, хвороб. Але, страждаючи, він не втрачав чуття прекрасного, вмів захоплюватись красою світу.

Середньовічна китайська поезія прекрасна, але прекрасна особливою красою. Вона відбиває художнє світосприймання людей, віддалених від нас у просторі і в часі. Людина середньовічного Китаю бачила світ інакше, ніж ми, інакше, ніж її сучасник у Європі. Але справа не лише в тому, що християни Заходу доповнювали земний світ раєм, пеклом і чистилищем, а китаєць-буддист вірив, що по смерті на нього чекає безліч перетворень, із низки яких можна вирватись лише силою духу і пізнання. Ні, навіть земний світ сприймався ними по-різному. Причинно-наслідкові зв'язки в ньому видава-

лись китайцеві не такими жорстокими, світ здавався йому більш дискретним, а зв'язки його — радше асоціативними, резонансними. Адже недаремно в Китаї логіка не оформлювалась як наука, а законність виглядала, як на європейця, дуже дивно. Дискретність проявлялась і в поезії, де кожен рядок вірша — свого роду поетичний квант. У вірші нема ні переносів, ні граматичних узгоджень рядків — їхнє поєднання частіше виникає за рахунок паралелізму та асоціації. Часто незалежні й окремі частини рядка поділені цезурою.

Друга особливість впливає із засобів самої мови, яка теж виражає певне сприйняття світу. В середньовічній китайській мові, як правило, відсутні категорії особи, числа і часу — про них можна лише здогадуватися з контексту. Одне й те саме слово, без усяких формантів, може виступати і як іменник, і як дієслово, і як прикметник. В поетичній мові така невизначеність посилюється, бо поети воліють уникати навіть займенників, що хоч якось уточнюють ситуацію. Вірш внаслідок цієї та деяких інших причин дає якнайширший простір для тлумачень. «Сенс не вичерпується написаним» — така була заповідь теоретиків китайської поезії. Іноді якась одна деталь тягне за собою цілу низку образів...

Вірші Лі Бо і Ду Фу теж не завжди легко сприйняти, надто ж людині, не знайомій з Китаєм тієї епохи. Сучасному читачеві це завдання полегшують примітки, роз'яснення й коментарі. А пізнання прекрасного світу класичної китайської поезії, позначеної незмінною гармонією думки й почуття, винагороджують його за докладені зусилля.

Ігор ЛИСЕВИЧ

Москва.

Думи тихої ночі

Перед ліжком біле місячне світло,
Ніби іній на землі.

Підводжу голову, на ясний місяць дивлюся...
похилив голову, думаю про вітчизну.

Ніяк не одержу вина

Яшмовий глечик висить на синьому шовковому шнурі,
чого це не квапиться продавець вина?

Квіти в горах посміхаються мені,
тримаю келих, як вуздечку!

Ввечері п'ю під вікном, що виходить на схід,
іволга знов сіла на циновку,
і весняний вітер — мій гість.

Сьогодні нам усім добре разом.

На межі дарую дівчині...

Швидкі скакуни мчать по квітах;
звисає нагайка, пряме віяло... колісниця як п'ятиколірна
хмара...

дівчина сміється, розсуваючи завіси з перлин,
показує рукою на далекий червоний замок, це її дім.

• • •
Входжу в річку, грає осіння вода...
люблю свіжість цих лілій...
зриваю квіти, граюсь перлинами на пелюстках,
хвилюється заводь...

дивна ця година... громадаються шовкові хмари...

хотів би подарувати це все тому, хто за далеким
небокраєм;
з тим, про кого думаю, нам не зустрінись більше...
в горі й надії дивлюся туди... північний вітер в обличчя.

Дев'ятий день

У цей день хмари гарні,
зелена річка, осінні горби...

нахиляю глечик, наливаю текучої зорі,
зриваю хризантеми... вони вкрили весь простір...
зимові холодні квіти...

Землі далекі, старе каміння і сосни старі...
вітер росте... струни й сопілки чисті.
Крадькома дивлюся в келих — там веселе обличчя,
сміюся, самотній — над тим, що в келисі, нахиляюсь...

Гублю шапку, хмеліють гори і місяць;
заспівав... усе так, ніби згадав про друга.

Проводжаю друга

Темно-сині гори впоперек Північної стіни...
до Східної підходять білі води...
це місце розлук.

Гіркий полин летить за десять тисяч лі,
подорожній — ніби летюча хмарина.

Падає сонце — творить в людині щось дивне,
помах руки... ти покидаєш цей край.

Сумне іржання розлучених коней...

Живі — то мандрівники, що минають,
лише мертві повертаються до джерел...

Земля і небо — єдиний їхній притулок,
хиляться у скорботі над порохом тисячоліть.

Місячний заєць намарне тре в ступі трунок безсмертя,
і дерево, з-за якого сходило сонце, вже давно спопеліло.
Білі кістки мовчать...
Темно-синій сосні не впізнати весни...

Та коли від початку й до скону — лише зітхання і стогін,
хто ж затулитися зможе тими не вічними квітами,
що пливуть по воді?..

Дивлюсь на країні Південні гори, присвячую вченому, що відійшов од світу в фіолетовий палац

Вийшов за ворота, бачу Південні гори,
дивлюсь на вершини, думки не знають меж...

Марні слова про досконалість кольорів,
темно-блакитний і колір пір'їн зимородка перед очима
весь день.

З'являються іноді білі хмари,
на небесному обрії самі розгортають свої сувої...

В серці так само —
здаюсь на плин глибоких образів;
як стати відлюдником, погасити сліди,
знайти притулок на відтязі від світу вершині?

З вином у руці питаю про місяць

У темному небі місяць — доки йому ходити?
Сьогодні лишив я келих, щоб запитати про це.
Неможливо людині ясний місяць торкнути рукою,
та все ж він ходить шляхами людини...

Білий, ніби летюче дзеркало,
що висить над криваво-червоним палацом.

Розчиняється зелений дим, виникає прозоро-чисте світіння,
тільки бачу — насувається темінь з моря...

Відати б, чи згине в хмарах це сяйво?

Білий заєць тре в ступі трунок безсмертя,
знов обертає осінь на весну.

Хто це поряд з сумним притулком Чан-е?

Теперішні люди не знають місяця старих часів,
проте теперішній місяць світив колись давнім.

Давні люди, теперішні люди — ніби текуча вода,
всі вони дивились колись на місяць.
Завжди було так і буде так завжди.

Хотілося б тільки, щоб, коли звучать пісні й ти сидиш
навпроти вина,
місячне світло якнайдовше відбивалося в золотому келисі.

Місячного світла не змести,
не виповісти печалі подорожнього,
нефритова роса лягла на осінній одяг,
мерехтливі світлячки літають у траві.

Сонце і місяць врешті-решт розтопляться,
небо і земля засохнуть і зів'януть.

Плямиста цикада плаче на темній сосні —
як їй побачити старість оцього дерева?
Золото й цинобру хіба сплутаєш із звичайними речами?
хіба зла людина зможе торкнутись потаємного?..

Ти не безсмертний,
гірко тобі передчасно покинути світ!
Випий вина й заховайся в яшмовий глечик...

Проводжаю Чжао Юнь-цина

Білого нефриту келих вина,
зелені тополі... час — третій місяць...
скільки днів ще лишилось весняному вітру?

На скронях у кожного вже шовкова павутина...

тримаючи в руках свічку, лиш пити вино,
метати острогу без затримки,

ніби зустріли мисливців на річці Вейшуй,
ніби можемо стати виховниками імператорів і царів!

Шановному вчителю, що відійшов од світу в пошуках гармонії

Натовп прямовисних вершин синіми лезами
торкається неба,
безмежний простір не пам'ятає своїх літ,
жене хмару в пошуках дао.

Прихилившись до дерева, прислухаються до потоку...
безпомічні квіти, спить темний віл,
сосни високі... стоїть білий лелека.

Приходять слова,
гасне річка кольору заходу сонця.
Самотньо спускаюсь до холодного диму.

Висока вежа входить у темне небо,
в підніжжі замок з білої яшми —
ясний місяць бачить його і хоче впасти додола,
протягти чистий, прозорий промінь до вікна;

довга туманна ніч... дівчина...
мережаний одяг проріс осіннім інеєм,
вона грає на ніжній лютні,
торкаючи струни, співає «Шовковиці на межі»,
які стрімкі й прозорі звуки!

Вітер звивається, підхоплюючи міст, опертий на пустку,
перехожі зупиняються не в змозі йти далі;

кружляють нічні птахи, злетівши з дерев,
скінчилася сумна пісня,
та мелодія ще ранить.

Зустріти б людину, рідну серцю,
і полетіти разом, як пара темно-червоних птахів-нерозлучників.

*З китайської переклали
Ігор ЛИСЕВИЧ та Валерій ІЛЛЯ*

ДУ ФУ

Вісім осінніх асоціацій

I

Яшмові роси ранять листя кленових дерев, весь ліс опадає і гасне..
Гори Ушань, ущелина Магів... дух наповнює смутком праліс.
Хвилі посеред ріки здіймаються аж під небо,
над заставою вітряні хмари видовжують тіні, що лежать на землі..
Кущі хризантем вдруге цвітуть... сльози іншого дня..
Самотній човен на причалі... серце рідних садів.
Зимовий одяг всюди просить взятися за ножиці.
Високі стіни фортеці Білого Володаря... поспішають з вечірніми
плитами...

II

Самотня фортеця Куйфу... сонце заходить навкіс.
Кожен вечір під Північним Ковшем дивлюсь на сяйво столиці.
Слухаю мавп, справді плачу після третього їхнього крику.
Марно гінцем вирушаю з плотом восьмого місяця..
В розписній палаті пахучі кадильніці... відвернувшись,
падаю лицем на узголів'я.
Дзвіниця на горі, висвітлений білим парапет... у мороці печальна,
очеретяна сопілка.
Глянь на скелі в плющі та гліциніях — місяць
вже освітлює на міліні цвіт тростини й міскантів.

III

Тисяча родин... гірські укріплення... тихе вранішнє світло..
День при дні у вежі над рікою сиджу серед блакиті й того, що,
ледь помітне.
Рибалки на ночівлі гойдаються в човнах...

Прозора осінь... молоді ластівки літають і літають...
Куан Хен складав доповіді, його заслуги й слава незначні.
Лю Сян передавав канони, з його душею розійшлися.
Мої ровесники, молоді люди — переважно високого роду.
На п'яти пагорбах в Уліні легка їхня одіж, коні добірні.

IV

Чув — у Чан'ані ніби грають у шахи¹...
події світу за сто років... не подолати скорботи.
Садиби й палаци принців змінюють господарів.
Цивільна і військова одіж та головні убори відмінні від одежі
старих часів.
Просто на північ у гірських фортецях гримлять металеві
барабани.
У поході на захід — колісниці й коні з військовими наказами.
Риби й дракони зачались на дні... осіння вода холодна...
Рідна країна... мирне життя... про вас мої думи.

V

Високі ворота Пенлай, обернені до Південних гір...
Бронзове стебло, що приймає росу, між Небесною Рікою
й дощами...
Дивлюсь на Захід, перламутрове озеро... сходить Мати—цариця
Заходу.
Зі Сходу йде фіолетовий дим, заповнює прикордонну фортецю
Ханьгуань.
Хмари зміщуються, павині хвости розчиняють палацове віяло...
Сонце оточує луску дракона... пізнаю лице Премудрого.
Лежу самотньо над Прозорою рікою, тривожусь, що літа
вечоріють.
А скільки разів біля Синьої Ланки² осоромлювався
на вранішній переключці...

VI

Долина ущелини Цзюйтан, голова затоки на Звивистій Річці...
На десять тисяч лі вітер і дим еднаються з білою осінню...
Подвійна галерея від башти Вінчик Квітки пронизана Високим
Духом.
Лотосовий сад... входжу в прикордонний смуток за далеким...
Перлинні завіски, прикрашені стовпи оточують жовтих чапель.
Шовкові віжки, шогли з слонової кістки підносять угору білих
чайок.

Повертаю голову — нещасне місце пісень і танців!
Центр землі Цинь, одвічна провінція імператорів та царів.

VII

Води озера Куньмин... звияти Ханьського часу...
Знамена і прапорці Войовничого імператора перед очима.

¹ Ідеться про дворські інтриги.

² Назва однієї з брам палацу.

Ткаля, ткацький верстат і шовк... марний нічний місяць...
Луску і панцир кам'яного кита ворушить осінній вітер.
Хвилі несуть водяний рис... тоне в хмарному морозі.
Роса холодить житло лотоса, і опадає пурпур пилку.
В прикордонній фортеці до краю небес лиш одна пташина
дорога...
Ріки й озера заповнили всю землю... один старий рибалка...

VIII

Кунью, Юйсу звиваються поряд,
Північний схил вершини «Фіолетові башти сходять у неспокійне
озеро»....
Пахучий рис, що лишився недоодзьобаний, папужині зерна...
Блакитна павлонія... гілка феніксів, де вони ночували в старі
часи.
Вродливі люди збирали щось зелене, навесні один одного питали...
Безсмертні друзі в одному човні... тільки пізно ввечері
переселялись в інші місця...
Яскравий пензель колись торкався Духу і образів.
Сива голова нині дивиться вдалину, скорботно схиляється.

Весняного дня

здаю Лі Бо

О, Бо, що не має в поезії суперників,
подібний до вітру в просторах, з нетутешніми думками!..

Його вірші прозоріші й чистіші, ніж у губернатора Юя,
могутніші й вільніші, ніж у полководця Бао!

Весняне дерево на північ од річки Вей,
Хмаро при заході сонця на схід від Янцзи!..

Коли ж поведемо знову з тобою дивну розмову
Про поезію за келихом вина?

Блукаю

на краю неба

На краю неба старий чоловік — ніяк повернутись не може,
при заході сонця плаче на сході над Великою Рікою...

В Лун'ю і Хеюань не засіяні ниви,
гунські вершники, тибетські воїни увійшли в Ба і Шу!

Хвилі потопу ховають небо, вітер вириває дерева...

Попереду летять журавлі, позаду — дикі лебеді;
удев'яте надсилаю з ними листи в Лоян,
десять років не маю звістки від рідних людей.

Позбуваюся спогадів

Сумно дивлюсь на іній і росу —
в зимовім місті розцвітають холодні хризантеми...

небесний вітер свавільно ламає тополі,
сльози подорожнього капають на очеретяну сопілку...

води спокійні, стрункі тіні високих веж...
сутінки в горах... заходить сонце над прикордонною фортецею...

приходить ніч, щезли птахи,
їхні крики ранять запізненого крука...

Оплакую Ченьтао

Лютої зими — сини добрих сімей з десяти округ...
кров їхня стала водою в озері Ченьтао...

Порожні дикі степи, чисте небо, звуків битви не чути...
сорок тисяч відданих воїнів згинуло в один день!

Зграї варварів з'явились, окропивши стріли кров'ю,
п'ють вино в столиці, співають варварських пісень.

Городяни, звернувши обличчя до півночі, плачуть...
день і ніч виглядають, чи не йде урядове військо...

Падає сніг

На війні плаче багато відлітаючих душ померлих...
Смутно стогнуть старі люди...

Переплутані хмари схилились над блідим заходом сонця,
густий сніг кружляє на вітрі.

Залишений гарбузовий глечик, немає в чарці зеленого вина...

Грубка... вогонь, здається, ще червоніє.

З багатьох провінцій не приходять звістки,
в печалі сиджу над листом... даремне...

Самотній лелека

Самотній лелека не напоїть дзьоба,
летить, кричить, голос нагадує ключ.
Хто пожаліє цю самотню суцільну тінь?
Розгубилися в десятках тисяч важких хмар...
Погляд зривається — і ніби щось бачить...
Смутку багато — і ніби чує...
Польові круки — не продовжують нитки думок,
а теж кричать і метушаться безладною зграєю...

Прощання бездомної людини

Тихо і порожньо по роках Небесного Скарбу,
Сади, хатини — полин і лобода.
В моєму селищі було сто родин —
безладний час — всі пішли на схід чи на захід.
Про живих нема звістки,
мертві стали прахом і глиною.
Я нещасний чоловік, постраждав у війську,
повернувся, прийшов, шукаю слідів колишнього...
Давно йду, бачу сухі криниці...
Сонце чахне, жорстокий дух.
Трапляються лисиці й борсуки, злісно на мене брешуть.
Де сусіди з чотирьох сторін?
Лишлось двоє старих вдів.
Птах на ночівлі любить свою гілку.
Як розлучитися з нею, позбутись притулку?
Всю весну самотньо носив на плечі сапу,
сонце сідало — повертався і поливав поле.
Повітовий начальник дізнався, що я прибув,
наказав мені бити в великі й малі барабани.
Хоч у своїй провінції служу,
гляну навколо — нікому простягти руку,
далеко вирушу — врешті заблукаю в дорозі.
Родину й рідне село змило дощенту,
довго чи не довго ще — все одно.
Весь час тужу за хворою матір'ю —
п'ять років звивалась вона як ручай!
Народила мене — та сили їй не додалося...
У смертну годину двічі скрикнула гірко...
Народилась людина... й розлучається з батьківщиною
бездомною...
Ось воно — бути черню!..

З китайської перекладали
Ігор ЛИСЕВИЧ та Валентина ОТРОЩЕНКО

МАРІО П'ЮЗО

ХРЕЩЕНИЙ БАТЬКО

РОМАН

Розділ 14

Уже в дванадцять років дон був справжнім чоловіком. Невисокий, темноволосий, стрункий юнак жив на Сіцилії в селі Корлеоне, що мало дивовижно мавританський вигляд. Від народження він мав ім'я Віто Андоліні, та коли незнайомі люди, вбивши його батька, з'явилися, щоб порішити й сина, мати відрядила юнака в Америку до своїх друзів. На новому місці Віто змінив своє прізвище на Корлеоне, щоб зберегти бодай якийсь зв'язок з рідним селом. Це був один з небагатьох сентиментальних вчинків у його житті.

На Сіцилії мафія на початку сторіччя була другим урядом, куди сильнішим за офіційну владу, що правила з Рима. Батько Віто Корлеоне посварився з односельцем, і той попросив посередництва у мафії. Батько відмовився підкоритись і в прилюдній суперечці вбив місцевого ватажка мафії. За тиждень його самого знайшли мертвим, усе тіло було подірявлене пострілами з рушниці. А ще через місяць після похорону озброєні члени мафії прийшли розпитуватися про хлопця, про Віто. Вони вирішили, що він дуже близький до повноліття і може в найближчі роки спробувати помститися за свого батька. Дванадцятирічного Віто сховали у родичів, а потім на пароплаві по-тайки вирядили до Америки. Він перетнув океан разом з родиною Аббандандо, син якої Дженко згодом став його консільйорі.

Продовження. Початок див. «Всесвіт» №№ 10, 11.

Молодий Віто почав працювати в продуктовій крамниці Аббандандо у Нью-Йорку на Дев'ятій авеню. Коли йому вийшло вісімнадцять років, він одружився з дівчиною-італійкою, яка щойно прибула з Сіцилії. Їй було лише шістнадцять, але вона виявилася вправною куховаркою і доброю господинею. Вони найняли помешкання на Десятій авеню поблизу Тридцять п'ятої вулиці, лише за кілька кварталів від крамниці, де служив Віто. Минуло два роки, і в них народилася перша дитина — Сантіно; всі друзі звали його не інакше як Сонні.

Неподалік від них жив дебелий, грізного вигляду італієць на прізвище Фануччі, що ходив у дорогих світлих костюмах і м'якому капелюсі кремового кольору. Подейкували, що він мав зв'язок з «Чорною рукою» — бандою шахраїв, які вимагали гроші від родин і власників крамничок, погрожуючи фізичним насильством. Та оскільки більшість мешканців цього кутка самі були не від того, щоб удатися до насильства, то погрози Фануччі впливали лише на старих людей, у яких не було синів, щоб їх захистили. Дехто з крамарів платив йому дещицю відчипного. Фануччі збирав данину й зі своїх колег-злочинців та людей, що незаконно поширювали італійську лотерею або провадили вдома азартні ігри. Крамниця Аббандандо також виплачувала йому якийсь дріб'язок, незважаючи на протести молодого Дженко — той заявив батькові, що вкоротить руки цьому Фануччі. Батько сказав йому: «Не зв'язуйся». Віто Корлеоне байдуже спостерігав усе це.

Одного разу троє хлопців заскочили Фануччі й розпанахали йому шию від вуха до вуха; правда, його не зарізали на смерть, але перелякали неабияк і спустили чимало крові. Віто бачив, як Фануччі тікав від них, як точилася кров з дугуватого порізу на його шії. Він запам'ятав назавжди, як Фануччі, втікаючи, тримав свого кремового капелюха під підборіддям і збирав у нього кров. Так ніби йому не хотілося забруднити костюм чи полишити за собою ганебний кривавий слід.

Але напад виявився для Фануччі прихованим даром господнім. Хлопці не були вбивцями, вони просто були сміливі молодики, що вирішили провчити його і відбити охоту до здирства. Однак Фануччі довів, що сам він — таки вбивця. Минуло кілька тижнів, і хлопця, який різонував його ножем, знайшли пристреленого, а родини двох інших нападників сплатили Фануччі відчипного, аби він відмовився від помсти. Після цього випадку данина збільшилась, і Фануччі призначив собі ще й пай у азартних іграх по всій околиці. Але Віто Корлеоне не мав до цього ніякого діла. І він невдовзі забув про цей випадок.

Під час першої світової війни, коли відчутно зменшилось постачання імпортової маслинової олії, Фануччі набув собі пай у крамниці Аббандандо, постачаючи її не лише олією, але й імпортованою італійською ковбасою-саламі, шинкою та сирами. А потім він приділив до крамниці свого небожа, і Віто Корлеоне опинився без роботи.

На той час народився й другий син, Фредеріко, отже, Віто Корлеоне мав удома вже чотири роти. Досі він був спокійним, надто врівноваженим молодим чоловіком, що тримав свої думки при собі. Син власника продуктової крамниці, молодий Дженко Аббандандо, був його найближчим приятелем, і вони обидва здивувалися, коли у Віто вирвався докір другові за вчинок його батька. Дженко засарівся від сорому і пообіцяв, що Віто не доведеться турбуватися про їжу. Що він, Дженко, тягатиме харчі з батькової крамниці й постачатиме

товариша. Одначе Віто рішуче відхилив цю пропозицію, як надто ганебну — адже син мав би красти в батька.

Молодий Віто, проте, затаїв холодну лють на страхітливого Фануччі. Не виказуючи тієї люті, він очікував на слушну нагоду. Кілька місяців працював на залізниці, а потім скінчилася війна, роботи стало менше, і Віто мав лише кілька днів поденної роботи на місяць. До того ж більшість десятників були ірландці або американці, й вони обзивали робітників послідущими словами, які Віто завжди вислухував з кам'яним обличчям, начебто не розуміючи, хоча знав англійську мову вже добре, тільки говорив з відчутним акцентом.

Якось Віто вечеряв вдома з родиною, коли знадвору хтось постукав у вікно, що виходило в тісне, як колодязь, подвір'я між близько поставленими будинками. Віто відхилив завіску і на свій подив побачив одного з молодих сусідів, Пітера Клеменцу; той далеко висунувся з вікна на протилежному боці колодязя й простягав йому якийсь білий пакунок.

— Гей, земляче, переховай це для мене, поки я не заберу. Ну-бо, хутчій.

Віто машинально перехилився через порожнечу колодязя і взяв пакунок. Обличчя Клеменцине було серйозне і напружене. Він попав у якусь халепу, й Віто інстинктивно прийшов йому на допомогу. Коли ж на кухні розгорнув пакунок, то побачив п'ять намащених пістолетів, що залишили масні плями на білій шматині. Віто поклав їх у стінну шафу в спальні. Він довідався, що Клеменцу забрала поліція. Не інакше, як полісмени вже ломилися в двері, коли він передав свої пістолети у вікно.

Віто ніколи нікому не прохопився й словом, а його перелякана дружина не важилася навіть розтулити рота, боячись, щоб і її чоловік не потрапив до в'язниці. Через два дні Клеменца знову з'явився на їхньому кутку і між іншим спитав у Віто:

— Чи мій крам ще цілий?

Віто кивнув головою. Він не любив багато говорити. Привівши добродушного широковидого Клеменцу до себе в помешкання, налив йому склянку вина, а сам подався видобувати пакунок з настінної шафи у спальні.

Клеменца пив вино, стежачи за Віто.

— Ти розгортав?

Віто заперечливо хитнув головою, не міняючи байдужого виразу обличчя.

— Я не цікавлюсь тим, що мене не стосується.

Решту цього вечора пили вино разом. Вони добре пасували один до одного: Клеменца був неабиякий оповідач, а Віто Корлеоне терпеливий слухач. Між ними зав'язалося приятельство.

Якось перегодом Клеменца запитав дружину Віто Корлеоне, чи не хотіла б вона мати гарний килим на підлогу в вітальні. Він узяв з собою Віто, щоб той допоміг перенести килим.

Клеменца провів Віто до житлового будинку з двома мармуровими колонами і білим мармуровим ганком. Він відімкнув двері ключем і провів його до кімнати, оббитої плюшем. Потім скомандував:

— Іди до тієї стіни, допоможеш згорнути килим.

Це був багатющий червоний вовняний килим. Щедрість Клеменци просто-таки вразила Віто Корлеоне. Разом вони згорнули килим,

Клеменца взявся за один кінець, а Віто за другий. Підняли його і понесли до дверей.

У цю мить задзвонив дзвінок на дверях. Клеменца миттю кинув килим, метнувся до вікна й легенько відхилив фіранку. Крізь вікно він побачив щось таке, що видобув пістолета з внутрішньої кишені піджака. Лише тепер спантеличений Віто Корлеоне второпав, що вони, власне, викрадали килим з чиєїсь квартири.

Дзвінок задзвонив ще раз. Віто підійшов до Клеменци, щоб виглянути й собі у вікно. Коло дверей стояв полісмен у формі. Вони бачили, як полісмен востаннє натиснув на гудзик від дзвіночка, а потім знизав плечима, зійшов по мармурових сходах униз і пішов вулицею. Клеменца з полегкістю зітхнув.

— Ну, берись.

Він узявся за свій кінець килима, а Віто — за свій. Мабуть, полісмен ще й не встиг зайти за ріг, як вони вже виходили важкими дубовими дверима на вулицю, тягнучи між собою величезного килима. А ще через півгодини вони вже обрізали килим за розмірами квартири Віто Корлеоне. У них ще й залишилося досить для спальні. Клеменца був фахівець своєї справи і з кишень широкого, як з чужого плеча, піджака (вже й тоді він любив ходити у просторому одязі, хоча й не був ще такий гладкий) видобув усе знаряддя, потрібне для розкроювання килима.

Час минав, а життя не легшало. Родина Корлеоне не могла вгамувати голод гарним килимом. Роботи не було, жінка й діти мусили голодувати. Віто взяв кілька пакунків з харчами від свого товариша Дженко, поки обмірковував, що діяти. Аж ось до нього підійшли Клеменца й Тессіо — теж молодий урвиголова з їхнього кутка. Він їм подобався, і вони знали, що Віто опинився в скрутному становищі. Отже, йому запропонували пристати до їхньої ватаги, що спеціалізувалася на викраданні машин, вантажених шовковими сукнями біля фабрики на Тридцять першій вулиці. Ризику не було ніякого. Шофери, живі розумні люди, вгледівши пістолет, умить виплигували на тротуар, а нападники тим часом відводили машину і розвантажували на складі у одного зі своїх друзів. Частина товару згодом продавалася італійському гуртовому торговцеві, частину розпродавали в італійських кварталах — на Артур-авеню в Бронксі, на Малберрі-стріт і на дільниці Челсі на Манхеттені — все скуповували бідні італійські родини, що тільки й дивилися, де б що купити дешевше, а їхні донечки й мріяти не могли про таке гарне вбрання. Віто був потрібний Клеменці й Тессіо як водій, вони знали, що в крамниці Аббандандо він їздив машиною по товар. У 1919 році кваліфіковані водії ще цінувалися.

Добре розміркувавши, Віто Корлеоне пристав на їхню пропозицію. Найпереконливішим аргументом була перспектива отримати тисячу доларів за участь у цій операції. Однак компаньйони вразили його своєю похапливістю, плануванням навмання, безглуздим збутом нагробованого. Як на його смак, їхня манера була надто недбала. Проте він вважав їх добрими хлопцями: тілістий Клеменца викликав певну повагу, а худорлявий похмурий Тессіо надавав упевненості.

Все пройшло як по маслу. На свій превеликий подив, Віто Корлеоне нітрохи не хвилювався в ту мить, коли двоє його товаришів, вихопивши пістолети, змусили водія залишити машину з шовком. На

нього справив сильне враження також спокій Клеменци й Тессіо. В них не відчувалося напруження, навпаки, вони жартували з водієм і обіцяли, якщо він буде добрим хлопцем, прислати кілька суконь його дружині. Оскільки Віто вважав безглуздом самому продавати свою частку товару і тому все збув через перекупника, він заробив лише сімсот доларів. Але в 1919 році це були великі гроші.

Другого дня на вулиці його зупинив Фануччі, вдягнений у костюм кремового кольору, з білим капелюхом на голові. У нього був грізний вигляд, до того ж він нічого не робив, щоб приховати дугуватий шрам, який білим півколом тягся від вуха до вуха. Фануччі мав густі темні брови і вульгарні риси обличчя, які, проте, коли він усміхався, прибирали дивно симпатичного виразу. Він говорив з добре відчутним сіцилійським акцентом.

— А-а, хлопчику, — привітав він Віто, — люди кажуть, що ти забагатів. Ти й двоє твоїх приятелів. А тобі не здається, що ви ставитеся до мене неповажно, га? Адже це моя діляниця, і ви мали б мені змастити дзьоба.

Останні слова він сказав приказкою мафії по-сіцилійському: «*Fari vagnari a pizzu*». «*Pizzu*» означає дзьоб будь-якої маленької пташки, скажімо, канарки. Сама ж фраза передавала вимогу частини здобичі.

За звичкою Віто Корлеоне не відповів. Він одразу ж зрозумів, до чого той хилить, проте чекав ясно висловленої вимоги.

Фануччі всміхнувся, показуючи золоті зуби й розтягуючи шрам. Він витер піку хустинкою й розстебнув піджак, ніби щоб охолонути, а насправді, щоб показати пістолета, якого він носив за поясом своїх вигідно широких штанів. Потому зітхнув і прорік:

— П'ятсот доларів, і я ладен забути образу. Ви ще зелені і не тямите, як слід виявляти повагу до таких людей, як я. — Віто всміхнувся до Фануччі. Хоча він був ще молодий і зелений, та в його посмішці вже було щось настільки страшне, що Фануччі якусь мить вагався, перше ніж вести далі. — А як ні, то до тебе навідається поліція, а на твою жінку й дітей чекатимуть ганьба і злидні. Звісно, якщо мої відомості про ваш виторг неточні, я можу ледь-ледь умочити дзьоба. Але не менше трьохсот. І не пробуйте одурити мене.

І ось, нарешті, заговорив Віто Корлеоне. Рівним розсудливим голосом, без ознак гніву. Він говорив увічливо, от як би мусив говорити молодий чоловік з старшою людиною, такою поважною, як Фануччі. Він сказав:

— Хлопці ще не віддали мені моєї частки. Я мушу переговорити з ними.

Це заспокоїло Фануччі.

— Скажи своїм друзям: я чекаю, що вони також змастять мені дзьоба. І не бійся сказати їм про це, — додав він підбадьорливо. — Ми з Клеменцією добре знаємо один одного, він розуміє такі речі. Краще прислухайся до нього. Він має більше досвіду в таких справах.

Віто низав плечима. Він намагався прибрати розгубленого вигляду.

— Авжеж, ти знаєш, я зелений у цих справах. Дякую за те, що ти напутив мене як хрещений батько.

Це справило потрібне враження.

— Ти розумний хлопчина, — Фануччі затис у своїх волохатих руках долоню Віто. — Так і годиться — молоді мусять шанувати

старших. Наступного разу, не чекаючи, сам підходь до мене, га? Може, і я чимось придумаюся.

Минуло чимало років, перш ніж Віто Корлеоне збагнув, що вимушено його поводитися в тому випадку з такою бездоганною тактовністю. Адже його батька мафія порішила на Сіцилії саме за гарчаківість. Але в ту мить він відчував лише крижану лють на цього здирника, що задумав відняти у нього гроші, задля яких Віто ризикував своїм життям і свободою. Віто не боявся. Ладен був уважати Фануччі божевільним. Він знав, що огрядний Клеменца радше віддасть життя, аніж один цент з своєї пайки. Адже Клеменца, не вагаючись, намірявся вбити полісмена лише для того, щоб поцупити килим. А стрункий Тессіо взагалі мав вигляд безжальної гадюки.

Але цього вечора в квартирі Клеменци через повітряний колодязь від власних вікон Віто Корлеоне отримав ще один урок у науці, яку він лише починав опановувати. Клеменца вибухнув прокльонами, Тессіо насупився, а потім обидва почали гадати, чи не міг би Фануччі задовольнитися двома сотнями доларів. Тессіо казав, що міг би. Але Клеменца не поділяв його оптимізму.

— Е ні, цей шрамуватий виродок напевне пронюхав від того гуртовика, що скупив у нас одягу, скільки ми заробили на цьому ділі. Фануччі й цента не скине з трьохсот доларів. Доведеться платити все сповна.

Віто неабияк здивувався, але завбачливо не виказав своїх почуттів.

— А чому ми мусимо йому платити? Що він може зробити з нами, адже нас троє? Ми сильніші за нього. У нас є зброя. Чому маємо віддавати йому зароблені гроші?

Клеменца нетерпеливо пояснив:

— У Фануччі є приятелі. Це справжні бандюги. Він має зв'язки й з поліцією. Аякже, він хотів би, щоб ми розповіли йому про свої наміри, а він виказав би нас поліції і мав би за це їхню вдячність. Поліція відповіла б йому послугою за послугу. Це його манера. А крім того, він має дозвіл від самого Маранцалли на операції в нашому районі.

Газети часто писали про Маранцаллу як про гангстера, котрий нібито є ватажком злочинної банди, яка заробляла шантажем, гральними підприємствами і збройними грабунками.

Клеменца налив вина власного виробу. Його дружина поставила на стіл тарілку з ковбасою-саламі, олівами і батоном хліба, взяла свій стілець і вийшла посидіти з подругами перед будинком. Ця молода італійка всього кілька років як приїхала до Америки і ще не розуміла по-англійському.

Віто Корлеоне сидів з товаришами й пив вино. Ще ніколи йому не доводилося так ворушити своїм розумом, як оце зараз. Його самого дивувала чіткість власних думок. Він пригадав усе, що йому було відомо про Фануччі. Пригадався той день, коли цьому чоловікові черкнули ножом по шиї і він тікав вулицями, тримаючи свого капелюха під підборіддям і збираючи в нього кров. Пригадав убивство хлопця, що різнув його, і те, якою ціною відкупилися від смерті двоє інших. І раптом йому спало на думку, що у Фануччі немає впливових зв'язків, не може бути. Їх не може бути у людини, що інформує поліцію. Не може бути у людини, яка дозволяє відкупитися від помсти. Справжній ватажок мафії знищив би всіх нападни-

ків. Ні. Фануччі просто поталанило вбити одного з них, але він знав, що не заскочить двох інших, бо вони вже готові до нападу і не дадуться зненацька. Отож він дозволив їм відкупитися. Просто його особисте нахабство і фізична сила дозволяли йому збирати данину з власників крамничок та з азартних грачів по квартирах. Але Віто Корлеоне знав принаймні одне таке гральне кубло, де не платили Фануччі, господареві нічого не ставалося.

Отже, Фануччі діяв сам. Або ж для виконання окремих доручень наймав гангстерів за гроші. І це нашттовхнуло Віто Корлеоне ще на одну ухвалу. Щодо напрямку, в якому має піти його життя.

Саме цей випадок переконав його в тому, що у кожної людини є своє єдине призначення. Але того вечора він міг би виплатити Фануччі данину і знову стати робітником продуктової крамниці або ж навіть з роками завести власну. Але доля вирішила, що він має стати «доном» і послала йому Фануччі, щоб настановити на рокований йому шлях. Коли спорожнили пляшку вина, Віто обережно запропонував Клеменці й Тессіо:

— Якщо хочете, дайте мені кожен по двісті доларів, а я розплачуся з Фануччі. Я умовлю його, він візьме гроші. Полиште все на мене. Вам ні про що не доведеться турбуватися.

Спочатку Клеменца глянув на нього з підозрою. Віто холодно додав, звертаючись до нього:

— Я ще ніколи не брехав своїм товаришам. Поговоріть завтра самі з Фануччі. Хай він запитає вас про гроші. Але не платіть йому ні цента. І не встрявайте в суперечки з ним. Скажіть, що вам треба дістати гроші і що ви все передасте йому через мене. Дайте зрозуміти, що ви згодні виплатити повністю суму, яку він установив. Не торгуйтеся. Це вже буде моя справа — домовитися з ним. Нащо драгувати його, якщо він справді такий небезпечний, як ви кажете.

На тому й постановили. Другого дня Клеменца переговорив з Фануччі, щоб переконатися, що Віто не вигадав усієї цієї історії з грошима. Пересвідчившись, Клеменца прийшов до Віто на квартиру і віддав йому двісті доларів. Він зміряв поглядом Віто Корлеоне і сказав:

— Фануччі мені заявив, що про менше як триста він і слухати не хоче. Як ти хочеш його схилити на двісті?

Віто Корлеоне поважно відказав:

— Хай це вже тебе не обходить. Тільки запам'ятай, що я роблю тобі послугу.

Тессіо прийшов пізніше. Він був стриманіший за Клеменцу, гостріший, кмітливіший, але не такий завзятий. Він відчував, що тут щось не так, щось не гаразд, і був трохи стурбований. Порадив Віто:

— Ти будь обережний з цим виродком з «Чорної руки», він хитрий, як сутанник. Хочеш, я буду свідком, коли ти передаватимеш йому гроші?

Корлеоне заперечливо похитав головою. Він навіть не схотів відповісти. Просто наказав Тессіо:

— Передай Фануччі, що я сплachu йому гроші отут, у мене вдома, сьогодні ввечері, хай приходять о дев'ятій. Доведеться пригостити його склянкою вина і схилити на меншу суму.

Тессіо похитав головою.

— Не думаю, щоб у тебе щось вийшло. Фануччі ніколи не відступається від свого.

— Я з ним усе як слід обмізкую, — відповів Віто Корлеоне. З роками ця фраза мала стати легендарною, ніби деркотіння гримучої змії перед смертельним укусом. Коли він став «доном» і пропонував своїм опонентам сісти та обмізкувати справу, вони розуміли, що це остання можливість уникнути кровопролиття й убивства.

Віто Корлеоне наказав дружині вивести обох синів, Сонні й Фредо, після вечери на вулицю і ні в якому разі не впускати їх до хати, доки він не скаже їй, що можна. Вона мала сидіти на сторожі біля входу до помешкання. У нього, мовляв, одне приватне діло з Фануччі, і їх не можна перебивати. Побачивши страх на її обличчі, він розсердився. Але сказав їй лагідно:

— Невже ти думаєш, що вийшла заміж за дурня?

Вона не відповіла. Не відповіла тому, що боялася — не Фануччі, а власного чоловіка. Він змінювався у неї на очах, перетворювався на людину, від якої струменить небезпечна, загрозлива сила. Він завжди був спокійний і неговіркий, завжди був лагідний і розсудливий, — досить дивні риси в молодому сіцілійцеві. Але тепер він скидав маску непримітної особи, бо вже вирішив піти за своїм призначенням. Віто почав пізно, вже в двадцять п'ять, але це був знаменитий початок.

Віто Корлеоне вирішив убити Фануччі. Це дасть йому зайвих сімсот доларів. Адже триста доларів він мав сам заплатити шантажистові з «Чорної руки», та ще по двісті доларів дали йому Тессіо й Клеменца. Якщо він не вб'є Фануччі, йому доведеться заплатити цьому гангстерові сімсот доларів дзвінкою готівкою. Життя Фануччі не мало для Віто такої великої ціни. Він не збирався викидати сімсот доларів і дарувати життя тому бандюзі. Якби Фануччі треба було сімсот доларів на операцію, щоб урятувати життя, Віто не дав би йому їх. Віто нічим не був зобов'язаний перед ним, вони не родичі, годі казати, що він не відчував ніякої приязні до цього виродка. Чому це він мав віддавати Фануччі сімсот доларів?

А оскільки той хоче забрати від нього сімсот доларів силоміць, то чом би не продірявити його? Світ обійдеться без цієї людини.

Звісно, були й деякі сумніви. Адже Фануччі міг справді мати впливових друзів, котрі б забажали помститися. Та й сам собою він теж небезпечна людина, його не так просто порішити. Є ще й поліція та електричний стілець. Але Віто Корлеоне жив під смертним вироком з хвилини вбивства його батька. Дванадцятирічним хлопчаком він утік від смерті й перетнув океан, потрапивши до невідомої країни, де прибрав собі нове ім'я. І роки спокійного спостереження переконали його, що він має більше глузду й сміливості, ніж інші люди, хоча в нього ще не було нагоди виявити ті якості.

І все ж таки він вагався, перше ніж зробити вирішальний крок до свого призначення. Він навіть запакував сімсот доларів в один згорток і для зручності поклав гроші у ліву кишеню штанів. До правої поклав пістолет, якого йому дав Клеменца перед нападом на машину з шовковими убраннями.

Фануччі прийшов рівно о дев'ятій. Віто Корлеоне виставив глек із саморобним вином, взятим у Клеменци.

Фануччі поклав свого білого капелюха на стіл поряд із глеком. Він розпустив широку краватку, в яскравих барвах якої губилися плями від томатного соку. Після гарячого літнього дня в кімнаті стояла задуха, газовий світильник ледь блимав. У квартирі було дуже тихо.

Але Віто Корлеоне аж морозило. Щоб показати, що він нічого не замишляє, Віто передав згорток банкнот і уважно стежив за Фануччі, коли той, перерахувавши, витяг великий шкіряний гаманець і запхав у нього гроші. Фануччі відсърбнув з своєї склянки і сказав з кам'яним виразом обличчя:

— Ти недодав мені ще дві сотні.

Віто Корлеоне відповів холодним розсудливим тоном:

— Я трохи витратився. Стільки часу ніде не працюю. Почекай кілька тижнів, я віддам.

Такий викрут міг удатись. Адже Фануччі урвав більшу частину суми, яку він заправив, і тепер міг почекати. Його навіть можна було б умовити, щоб подарував ту решту або почекав довше. Фануччі посміхнувся, прикладаючись до своєї склянки з вином, і зауважив:

— А ти не дурний, хлопче. Як це я не помічав тебе досі? Даремно тільки так смирно держишся. Я б міг підшукати тобі якусь роботу, і то досить вигідну.

Ввічливим кивком Віто Корлеоне виявив свою зацікавленість і з темного глека долив вина в склянку співрозмовника. Але Фануччі щось передумав, підвівся зі стільця й на прощання стис Віто руку.

— На добраніч, хлопче. Не ображаєшся, га? Якщо я зможу зробити тобі якусь послугу — свисни. Май на увазі, сьогодні ти зробив для себе велике діло.

Віто вичекав, доки Фануччі зійшов по східцях униз і вийшов з будинку. На вулиці ще було повно людей, які могли посвідчити, що він мирно залишив помешкання Корлеоне. Віто спостерігав крізь вікно. Він побачив, як Фануччі звернув за ріг у напрямку Одинадцятої авеню, і був певен, що той пішов до себе додому, можливо, щоб викласти здобич, перше ніж знов вийти на вулицю. А може, щоб залишити вдома пістолет. Віто Корлеоне вискочив з квартири й помчав прожогом по східцях угору, на дах, проскочив цілий квартал по дахах, а потім спустився вниз пожежною драбиною, що вела з горища у невеличкий порожній двір. Ногою прочинив задні двері й вийшов через парадний вхід на вулицю. Якраз у будинку навпроти наймав квартиру Фануччі.

Він дивився через скляні двері під'їзду, знаючи, що Фануччі з'явиться з боку Десятої авеню. Клеменца показав йому, де на пістолеті запобіжник, і Віто відвів його. Колись, ще малим хлопцем на Сіцілії, коли йому ледве минуло дев'ять років, він часто ходив на полювання разом з батьком і часто стріляв з важкої рушниці, яку називають «лупара». Якраз його вправність поводження з «лупарою» й призвела до того, що після загибелі батька вбивці винесли смертний вирок і синові.

Із затемненого під'їзду Віто побачив, як Фануччі білою плямою перейшов вулицю у напрямку до дверей. Віто відсахнувся, притиснувшись плечима до внутрішніх дверей, які вели на сходи. Пістолета він тримав напоготові. Його простягнена рука всього якісь два кроки не сягала вуличних дверей. Двері розчинилися всередину. Білий, широкоплечий, грізний Фануччі затулив собою прозір у дверях. Корлеоне вистрелив.

Відкриті двері частково випустили звук пострілу на вулицю, але й будинок наче аж струснуло. Фануччі вхопився за двері, намагаючись устояти рівно і силкуючись видобути пістолета. Він пообривав гудзики на піджаку й відкинув полу. Віто побачив його пістолет, а

разом з тим і червоні патьоки на білій сорочці, що стікали від черева вниз. Дуже старанно, так, ніби він стромляв голку у вену, Віто Корлеоне послав другу кулю в те червоне мереживо.

Фануччі впав на проході, заважаючи дверям зачинитися. У нього вихопився жаклиний, майже комічний зойк людини, яка відчуває неймовірний фізичний біль. Він кричав і кричав. Віто пригадував, що Фануччі скрикнув принаймні тричі, поки він підніс йому пістолета до спитілої скроні й вистрелив у голову. Не минуло й п'яти секунд, як Фануччі вже лежав мертвий у прочинених дверях.

Віто дуже обережно витяг великий гаманець із піджака вбитого й поклав собі за пазуху. А потім перейшов вулицю, зайшов у будинок навпроти, вийшов у маленький внутрішній двір і піднявся пожежною драбиною на дах. Звідти глянув ще раз на вулицю. Тіло Фануччі ще лежало в дверях, нікого іншого не було видно. Двоє вікон у будинку розчинилися, і з них вистромилися темні голови, так що він не міг розгледіти їхніх рис, то й вони, очевидно, не могли розгледіти його. І не стануть такі люди бігти в поліцію зі свідченням. Фануччі лежатиме до ранку, якщо на нього не натрапить черговий полісмен. Ніхто з мешканців будинку не захоче самохіть накликати на себе підозру поліції та ходити на допити.

Йому не було чого поспішати. Він дістався покрівлями до власного будинку, спустився по сходах униз, відімкнув двері квартири, зайшов і замкнувся. Витребушив гаманець убитого. Окрім семисот доларів, там був лише один п'ятидоларовий та кілька однодоларових папірців. Під підкладку була запхана стара п'ятидоларова золота монета — може, талісман на щастя. Якби Фануччі був багатим гангстером, він напевне не тягав би з собою весь свій скарб. Це також підтвердило деякі з припущень Віто.

Він знав, що треба спекатися гаманця й пістолета (знав також, що золоту п'ятидоларівку треба залишити в гаманці). Віто знов піднявся на дах, пройшов кілька будинків і жбурнув гаманець у повітряний колодязь. А потім витяг набой з пістолета і з усієї сили вдарив стволом об карниз покрівлі. Ствол не піддавався. Тоді він перехопив пістолет за нього і тріснув рукояткою об димар. Пістолет розпався на рукоятку й ствол. Віто жбурнув обидві частини в різні повітряні колодязі між будинками. Вони впали з височини п'яти поверхів без стуку: в колодязях уже назбиралися купи м'якого сміття, до завтра з вікон викинуть ще більше, і якщо він буде такий щасливий, ніщо не розкриється. Віто вернувся додому.

Він трохи дрижав від збудження, але цілком володів собою. Перевдягнувся і, побоюючись, що на одяг могла попасти кров, кинув його в балію, в якій жінка прала білизну. Узяв луг і великий темний брусок простого мила, намилив і протер одяг над раковиною на залізній пральній дошці. А потім вимив милом і лугом балію і раковину. В кутку в спальні побачив купку щойно випраної білизни і змішав з нею свої речі. А потім натяг свіжі штани й сорочку і вийшов, щоб приєднатися до дітей, дружини та сусідів, які сиділи перед будинком.

Всі ці запобіжні заходи виявилися непотрібними. Поліція, знайшовши ранком труп, не викликала Віто Корлеоне на допит. Його неабияк дивувало, що їй взагалі так ніколи й не став відомим візит Фануччі до нього в день убивства. Він розраховував на той факт, що Фануччі живий і здоровий вийшов з його помешкання, як на алібі.

Пізніше Віто дізнався, що поліція навіть рада була здихатися Фануччі і не дуже їй розшукувала вбивць. Вирішили, що Фануччі скарали інші гангстери, і тому допитали кількох відомих бандитів, за якими вже значилось по кілька кримінальних злочинів. А що Віто Корлеоне ще ні разу ні на чому не попадався, то до нього так черга й не дійшла.

Але якщо поліцію вдалося перехитрити, то з партнерами була інша річ. Піт Клеменца й Тессіо уникали зустрічі з ним цілий тиждень, навіть два тижні, а потім якось зайшли до нього. Вони поводитися з підкресленою повагою, Віто Корлеоне привітав їх, як звикле гостинно, налив вина. Першим лагідно заговорив Клеменца:

— Ніхто вже не збирає данину з крамарів на Дев'ятій авеню, ніхто не збирає й з грачів у нашому районі.

Віто Корлеоне пильно подивився на обох, але нічого не сказав у відповідь. Тоді порушив мовчання Тессіо:

— Ми могли б узяти на себе клієнтуру Фануччі, вони б нам платили.

Віто Корлеоне знизав плечима:

— А чому ви прийшли з цим до мене? Мене такі справи не цікавлять анітрохи.

Клеменца зареготав. Ще юнаком, ще до того, як він розкохав собі величезне черево, Клеменца вже сміявся сміхом гладкого чоловіка.

— Так-так, ну, а як із тим пістолетом, що я тобі дав для роботи з машинами? Коли він більше тобі не потрібен, ти б міг повернути його мені.

Віто Корлеоне повільно, неквапно видобув з кишені пачку асигнацій і відділив від неї п'ять десятидоларівок:

— Ось, плачу. Я викинув пістолета після того, як ми впоралися з тією машиною. — І він посміхнувся до обох.

Тоді Віто ще не знав впливу своєї посмішки. Від неї все всередині хололо, хоч у ній не було ніякої навмисної погрози. Він посміхався немовби до якогось власного жарту, відомого лише йому самому. Та усміхався він так лише тоді, коли пахло смертю і коли не йшлося про жарти, а його очі залишалися неусміхнені, і оскільки зовні він завжди був спокійною й розсудливою людиною, така несподівана демонстрація його справжньої натури навівала жах.

Клеменца відмовив:

— Мені не треба грошей.

Віто сховав гроші в кишеню. Він чекав. Вони добре розуміли один одного. І Клеменца, й Тессіо знали, що це він убив Фануччі, і хоч Віто ніколи не прохопився жодним словом, за кілька тижнів усі в їхній околиці вже знали про це. Всі тепер ставилися до Віто Корлеоне, як до «шановної людини». Проте він нічого не робив для того, щоб перебрати на себе данину, яку здирав Фануччі.

Сталось те, що мусило статися. Якось увечері його дружина привела з собою до хати сусідку, вдовичку. То була італійка з бездоганною славою. Вона тяжко працювала, щоб забезпечити своїх напівосиротілих дітей. Її шістнадцятирічний син приносив платню додому у заклеєному конверті, як заведено на батьківщині, в Італії, і вручав її матері, сімнадцятирічна донька-модистка робила так само. Вся родина вечорами за мізерну плату нашивала гудзики на паперові карт-

ки, на яких ті продаються. Жінку звали синьйора Коломбо. Дружина сказала Віто:

— Синьйора хоче попросити тебе про одну послугу. У неї клопіт.

Віто Корлеоне сподівався, що в нього проситимуть грошей і вже зібрався відлічити, скільки треба. Та виявилось, що йдеться про інше. Пані Коломбо мала песика, якого дуже любив її найменший син. Але до власника будинку почали надходити скарги, що собака ночами гавкає, і він наказав пані Коломбо збути пса. Вона вдала, що послухалася. Але власник довідався, що його обдурили, і наказав звільнити квартиру. На цей раз вона і справді пообіцяла спекатися собаки і зробила те, але розлючений хазяїн затявся на своєму, і тепер вона мала залишити квартиру по-доброму, або хазяїн покличе поліцію і їх викинуть на вулицю. А як же плакав її бідний хлопчик, коли вони віддали собачку родичам на Лонг-Айленд! І все це, виявляється, дарма — тепер їх викидають з квартири.

Віто Корлеоне запитав у неї ввічливо:

— А чому ви просите допомоги саме в мене?

Пані Коломбо кивнула на його дружину:

— Це вона порадила мені звернутися до тебе.

Віто здивувався. Його дружина ніколи не питала його про одяг, який він виправ того вечора, коли вбив Фануччі. Ніколи не питала, звідки беруться гроші, коли він був безробітний. Навіть тепер вона сиділа з незворушним обличчям. Віто запропонував пані Коломбо:

— Я можу дати вам грошей, щоб допомогти перебратися. Це вас задовольнить?

Жінка похитала головою й залилася сльозами.

— Та ж тут живуть усі мої подруги, всі дівчата, що з ними я виросла в Італії. Куди я подамся звідси, в місце, де ні з ким і словом перемовитися. Поговори з хазяїном, хай він дозволить мені залишитися тут.

— Тоді залишайтеся в вашій квартирі. Я поговорю з ним завтра вранці.

Дружина нагородила його посмішкою, на яку він не відповів, хоча йому й зробилося приємно. Пані Коломбо, здається, ще сумнівалась.

— Ти певен, що хазяїн згодиться?

— Синьйор Роберто? — своєю чергою здивувався Віто. — А як же, неодмінно. Він же незлий чоловік. Досить буде мені пояснити йому всю справу, і він зжалиться над вами. Не треба так побиватися. Бережіть здоров'я заради дітей.

Хазяїн, пан Роберто, щодня приходив оглядати свою власність — п'ять житлових будинків. Він був «падроне» — людина, що запродавала великим корпораціям робітників-італійців прямо з борту пароплава. І за свої прибутки один за одним придбав ці будинки. Освічений чоловік з Північної Італії, він не відчував нічого, крім презирства, до цих неписьменних робітників з Сіцилії та Неаполя, що кишіли мов паразити в його будинках, викидали сміття просто через вікна у повітряні колодязі й навіть пальцем не хотіли поворухнути, щоб захистити його власність від нищення тарганами й щурами. Ні, він не був лихою людиною — цей добрий чоловік своєї дружини й батько своїх дітей, але постійна турбота про капіталовкладення, прибутки, неминучі витрати, які доводилося робити йому, заможній людині, до того висотали його нерви, що він не виходив з роздратування. Коли

Віто Корлеоне зупинив його на хвилинку на вулиці, він уже говорив сердито. Але не брутально, боронь боже, бо будь-хто з цих сіцилійців залюбки штрикне тебе ножом, якщо його погладити проти шерсті; щоправда, цей молодик, що спинив його, здавалось, мав спокійну вдачу.

— Синьйоре Роберто, — сказав Віто, — подруга моєї жінки, нещасна вдова, отже, без чоловіка, котрий міг би заступитися за неї, розповіла, що з якоїсь там причини їй наказано вибратися з квартири у вашому будинку. Вона в розпачі. У неї ані грошей, ані друзів, крім хіба тих, що мешкають на нашому кутку. Я пообіцяв їй переговорити з вами, запевнив її, що ви щиросерда людина і той наказ був якимось непорозумінням. Вона вже збулася того пса, через якого почалася вся ця морока, тож чом би їй не дозволити зостатися на місці. Як італієць італійця я прошу вас про таку послугу.

Синьйор Роберто вивчав молодика, що стояв перед ним. Це був чоловік середнього зросту, але міцної статури, селянин, але не бандит, хоч і настільки нахабний, що зараховує себе до італійців.

— Я вже віддав квартиру іншій родині за більшу плату, — відказав він. — Не можу ж я тепер відмовити їм заради твоєї знайомої.

Віто Корлеоне ствердно кивнув головою, показуючи, що йому зрозуміле становище синьйора Роберто.

— А наскільки більше?

— На п'ять доларів.

Він збрехав. Квартира, що виходила до залізниці, з чотирьох темних кімнат винаймалася вдові за дванадцять доларів місячно, і йому не пощастило витягти більше з нових наймачів.

Віто Корлеоне витяг з кишені жмуток паперових асигнацій і відділив від нього три десятидоларівки.

— Ось вам та надвишка за півроку вперед. Тільки їй не треба про це казати, вона горда жінка. Через шість місяців зайдіть знову до мене. Але ви мали б дозволити їй тримати собачку.

— Отакої! — визірівся пан Роберто. — Ти хто такий, щоб мені вказувати? Гляди, щоб сам не опинився серед вулиці на своїй сіцилійській сідниці.

Віто Корлеоне здивовано підніс руки.

— Я лише прошу про послугу, та й годі. Ніхто не знає, коли він може потребувати друга, хіба ж не правда? Слухайте, беріть ці гроші як знак моєї прихильності й вирішуйте самі. Я зроду не наважуся перечити. — Він утиснув гроші в долоню пана Роберто. — Зробіть мені таку ласку, візьміть гроші й обдумайте все як слід. Якщо завтра вранці ви захочете вернути мені ці гроші, будьте такі ласкаві. Якщо вам уже так хочеться виселити цю жінку з вашого будинку, як я можу вам перешкодити? Зрештою, це ж ваша власність. А якщо вам набрид той песик, то я вас теж цілком розумію. Я сам не зношу їх. — Віто поплескав пана Роберто по плечу. — Зробіть мені таку послугу, га? А я вже про це не забуду. Розпитайтеся своїх знайомих у нашому кутку, і вони вам ствердять, що я вмію бути вдячним.

Але ж пан Роберто і без того почав розуміти. Ввечері він усе-таки розпитався про Віто Корлеоне і не став чекати до наступного ранку. Того ж таки вечора він постукав у двері квартири Корлеоне, вибачився, що завітав так пізно, і прийняв склянку вина від синьйора Корлеоне. Він запевнив Віто Корлеоне, що вся ця історія — фатальне

непорозуміння, що, безперечно, синьйора Коломбо може залишати-ся й надалі в своїй квартирі, ну й що там балакати, хай тримає собі свого песика. Всі оті її сусіди платять мізерну плату, так чого їм ще й скаржитися, коли бідне цуценя який раз гавкне від нудьги. Наприкінці він виклав на стіл тридцять доларів і закінчив якомога щиріше:

— Твоя доброта, твоя охота допомогти цій бідній удовиці засо-ромили мене, і я хотів би показати, що у мене також є ще християн-ське милосердя. Хай її плата і надалі залишається такою, як була.

Усі актори добре розіграли цю комедію. Віто доливав вина, пос-лав по тістечка, тис панові Роберто руку й вихваляв його чуйне серце. Пан Роберто зітхнув і заявив, що знайомство з таким чоловіком, як Віто Корлеоне, повернуло йому віру в людей. Врешті вони насилу-на-силу розпрощалися. Перепуджений пан Роберто, ще не вірячи в свій порятунок і відчуючи, що тіло від переляку й досі труситься як драгли, зупинив таксі, дістався додому в Бронкс, заліг у ліжку і три дні не потикав носа до своїх житлових будинків.

Тепер у своїй окрузі Віто Корлеоне був «шанованою людиною». Про нього пішла слава як про члена сіцилійської мафії. Якось один чоловік, що збирав у себе в умебльованому номері картярів, прий-шов до нього й самохіть зобов'язався сплачувати щотижня двадцять доларів «за дружбу». Він лише просив його раз або двічі на тиж-день навідуватися під час гри, щоб гравці зрозуміли, що вони пе-ребувають під його захистом.

Власники крамниць, які мали мороку з молодими злодюжками, також клопоталися про його заступництво. Віто погоджувався і отри-мував належну винагороду. Невдовзі у нього вже був величезний, як на ті часи і на ту місцевість, прибуток — сто доларів на тиждень. Ос-кільки Клеменца й Тессіо були його друзями й партнерами, він час-тину грошей віддавав їм, навіть без їхнього прохання. Згодом вирі-шив узятися разом з товаришем дитинства Дженко Аббандандо за імпорт маслинової олії. Дженко вів бізнес — імпортував олію з Італії, купуючи за відповідну ціну і зберігаючи на батьковому складі. Джен-ко мав належний досвід у цій частині справи. А Клеменца й Тессіо були продавцями. Вони навідувалися в кожную італійську продовольчу крамничку спочатку на Манхеттені, потім і в Брукліні, а згодом ще й у Бронксі і переконували власників, що варто закуповувати лише олію фірми «Дженко пура». (З притаманною йому скромністю Віто Кор-леоне відмовився наректи підприємство своїм ім'ям.) Зрозуміло, Віто мав бути на чолі цієї фірми, оскільки він постачав переважну частину капіталу. До нього також зверталися в надзвичайних випадках, коли розмови Клеменци й Тессіо з котрим-небудь крамарем ні до чого не призводили. Тоді Віто вдавався до свого неабиякого хисту переко-нувати.

Отже, протягом кількох наступних років Віто Корлеоне тішився життям невеликого бізнесмена, яке його повністю задовольняло, він присвячував увесь свій час зміцненню комерційного підприємства за умов динамічної господарської кон'юнктури. Віто був відданий чоло-вік і уважний батько, проте настільки заклопотаний, що не міг приді-ляти родині багато часу. В міру того, як олія «Дженко пура» пе-ретворювалася на найпопулярнішу в Америці італійську імпортовану маслинову олію, його організація розросталася мов на дріжджах. Як кожний спритний гуртовик він швидко побачив, що дуже вигідно

підкошувати конкурентів меншими цінами й відсікати їх від споживача, переконавши крамарів менше закуповувати їхнього товару. І як всякий добрий бізнесмен він прагнув монополії, вимушуючи конкурентів кинути це діло або злитися з його компанією. Він почав свій бізнес майже без фінансового забезпечення і, не вірячи в рекламу, покладався лише на усну домовленість. Та й олія його, якщо говорити правду, була нічим не краща від товару конкурентів; отже, він не міг вдаватися до звичайних легальних методів конкуренції. Доводилося покладатись на особистий вплив та на славу «шанованої людини».

Ще замолоду Віто Корлеоне став відомий своїм «умінням переконувати». Він ніколи не погрожував. Завжди вдавався до логіки, що була невідпорною. Завжди дбав про те, щоб і друга сторона також мала свою частку прибутку. Отже, ніхто не програвав. Звичайно, йому доводилось послуговуватися й відомими методами. Як усі обдаровані бізнесмени, він швидко збагнув, що вільна конкуренція — річ марнотратна, монополія ефективніша. Тому він постановив досягти монополії. На той час у Брукліні були й інші гуртові торговці маслинною олією — вперті, гарячкуваті люди, не схильні дослухатися до голосу розуму, вони відмовлялись визнавати Віто Корлеоне навіть після того, як він з щонайбільшою терпеливістю, детально пояснював їм, що й до чого. Віто Корлеоне змушений був у відчаї розвести руками й послати у Бруклін Тессію, щоб той окопався там і розв'язав цю проблему. Почали горіти склади, олію випускали з цистерн просто на вулиці. Один запальний самовпевнений міланець, що вірив у поліцію більше, ніж будь-який святий у Ісуса Христа, навіть пішов до влади скаржитися на своїх земляків-італійців, порушивши тисячолітній закон «омерти». Але ще до того, як цій справі змогли дати хід, той комерсант зник, і його вже більше ніхто ніколи не бачив. Він залишив по собі віддану жінку й трійко дітей, які, дякувати богам, вже всі були дорослі, здатні перебрати на себе батькове діло і порозумітися з компанією «Дженко пура».

Проте великими людьми не народжуються, ними стають, цю істину було стверджено ще раз у випадку з Віто Корлеоне. Коли запровадили сухий закон і заборонили торгівлю алкогольними напоями, Віто Корлеоне зробив остаточний крок від цілком звичайного, хіба лиш трохи жорстокого бізнесмена до великого «дона» кримінального світу. Це сталося не за один день і не за один рік, але на кінець часу чинності сухого закону і перед початком великої економічної кризи Віто Корлеоне перетворився на Хрещеного, на дону, на дону Корлеоне.

Почалося все досить банально. На той час у компанії «Дженко пура» вже було шість машин для розвозу олії. Через Клеменцу з Віто Корлеоне зв'язалися італійці-контрабандисти, так звані «халявники», що переправляли спирт і віскі з Канади. Їм потрібні були машини й люди, щоб розвозити свій товар по Нью-Йорку. Вони й підшукували людей — надійних, обережних, а як треба, то рішучих і відважних. Висловлювали готовність платити Віто Корлеоне за машини і за його людей. Плата була така фантастична, що Віто Корлеоне звів до мінімуму торгівлю олією й передав людей і машини майже повністю в розпорядження контрабандистів. Він не став зважати на ту обставину, що ці люди супроводили свою пропозицію гарно прихованою погрозою. Вже тоді Віто Корлеоне був настільки зріла люди-

на, що не сприймав погрозу як образу, не давав волю люті й не відмовлявся через це від прибуткової пропозиції. Він зважив їхню погрозу, вирішив, що вона не дуже переконлива, нові партнери відразу упали в його очі — адже вони виявилися настільки нерозумними, що вдалися до погроз без потреби. Такий висновок згодом ще не раз придався йому.

Корлеоне збагатився ще дужче. Але що найважливіше — він набував зв'язків й досвіду. І накопичував добрі вчинки, як банкір накопичує застави. Згодом стало зрозуміло, що Віто Корлеоне — не лише талант, але по-своєму геній.

Віто Корлеоне зробився опікуном італійських родин, що влаштували у себе в помешканнях невеликі «забігайлівки» й продавали віскі нежонатим робітникам по п'ятнадцять центів за чарку. Став хрещеним батьком найменшого сина пані Коломбо, коли того конфірмавали, і подарував йому гарненьку двадцятидоларову золоту монету. Тим часом, оскільки було неминуче, що його машини іноді затримувала поліція, Дженко Аббандандо найняв надійного юриста з впливовими зв'язками в департаменті поліції й серед адвокатури. Запровадили систему хабарів, і невдовзі організація Корлеоне вже мала чималий «аркуш» — список прізвищ офіційних осіб, яким платили щомісяця. Коли юрист захотів скоротити цей список, відчуваючи, що на його покриття необхідні чималі гроші, Віто Корлеоне заспокоїв його:

— Ні, ні, занеси всіх до списку, навіть якщо хтось із них зараз не може нічим допомогти нам. Я вірю в дружбу і хотів би першим виявляти її.

На той час, коли імперія Корлеоне придбала більше машин, подовшав і цей список. Зросла також кількість новобранців, які служили безпосередньо під командою Клеменці й Тессіо. Стало нелегко здійснювати контроль, і Віто Корлеоне виробив, нарешті, чітку структуру організації. Він надав Клеменці з Тессіо титул капореджіме, або ж капітанів, інші були підпорядковані їм, як солдати. А Дженко Аббандандо він призначив своїм радником, або ж консільйорі. Установив перегородки між собою і безпосередньою діяльністю організації. Віддавав накази лише через Дженко або особисто одному з капореджіме. При цьому майже ніколи не бувало свідків. Потім він відділив групу Тессіо й призначив його відповідальним за операції в Брукліні. Він також відділив Тессіо від Клеменці і ясно дав зрозуміти, що йому б не хотілося бачити їх разом, навіть в неробочий час — хіба що вже крайня потреба.

Він пояснив це нововведення кмітливішому Тессіо, і тому зразу ж стало ясно, куди він хилить, хоча Віто й запевняв, що це тільки запобіжний захід проти поліції. Тессіо зрозумів, що Віто не хоче полишати двом своїм капореджіме можливості змовитись проти нього, він також розумів, що Віто не має на увазі нічого ганебного, просто це був тактичний запобіжний захід і все. Натомість Віто надав Тессіо велику свободу дій у Брукліні, в той час як за діями Клеменці в Бронксі він стежив невідступно. Незважаючи на нібито веселу вдачу, Клеменца був сміливіший, відчайдушніший і жорстокіший з них двох, а тому потребував тугішого повода.

За роки великої кризи могутність Віто Корлеоне виросла ще більше. Якраз у цей час його й почали величати доном Корлеоне. Скрізь у Нью-Йорку чесні люди марно шукали порядної роботи. Чоловікам доводилося забувати про свою гордість і згоджуватися на

отримання добродійної допомоги для себе і своїх родин від пихатих державних службовців. Але люди дона Корлеоне ходили по вулицях з високо піднесеними головами, а в їхніх кишенях було вдовольство срібних і паперових грошей. І їх не переслідувала загроза безробіття. Навіть сам дон, цей найскромніший з-поміж людей, не міг не відчувати певної гордості. Він опікувався людьми свого світу. Він не підвів тих, хто працював на нього в поті чола й ризикував для нього свободою і життям. Якщо хтось із його людей ненароком попадав за ґрати, його родина отримувала допомогу, і то не якусь там жебрацьку милостиню, а стільки ж, скільки заробляв сам господар, поки був на волі.

Безперечно, робилося це не з чистого християнського милосердя. І найближчі друзі дона Корлеоне не називали б його святим, що спустився з неба. В цій його щедрості була певна вигода і для нього. Потрапляючи до в'язниці, член його організації добре знав, що треба лише тримати язик за зубами, і його дружина й діти будуть забезпечені. Він знав: якщо він не «розколеться» перед поліцією, то може розраховувати на теплу зустріч після звільнення. Удома його чекатиме бенкет з найкращими наїдками, равіоли¹ домашнього виробу, вином, тістечками, усі його друзі і знайомі прийдуть висловити радість, що він уже на волі. А десть у розпалі свята загляне консьльйорі Дженко Аббандандо або ж і сам дон, щоб засвідчити свою повагу такому славному хлопчині, випити чарку на його честь і залишити доброго гостинця грішми, отже, він матиме змогу відпочити тиждень-другий з жінкою і дітьми, перше ніж знову ставати до діла. Ось що, власне, крилося за безмежною співчутливістю й турботливістю дона Корлеоне.

Якраз о цій порі донові спало на думку, що він керує своїм світом куди краще, ніж порядкують у великому світі його вороги, що весь час йому заважають. І це відчуття ще підігрівали бідні люди, які раз у раз приходили до нього по допомогу. Просили посприяти в отриманні допомоги по безробіттю, знайти роботу синові або вирятувати його з тюрми, позичити трохи грошей, дуже необхідних, побалакати з хазяїном будинку, який супроти всякого глузду вимагає квартплату з безробітних пожилців.

Дон Віто Корлеоне допомагав кожному. Навіть більше, він допомагав охоче, підбадьорював, розважав добрим словом, щоб у них не залишалося неприємного почуття від того, що довелося звернутися до нього по допомогу. Ну й цілком природно, що згодом, коли ці італійці сушили собі голову, за якого з кандидатів віддати свої голоси на виборах у законодавчі збори штату чи мерії, чи до конгресу США, вони питали поради в свого друга дона Корлеоне, в свого Хрещеного Батька. Отак він став людиною з чималим політичним впливом, з якою консультувалися у передвиборчій кампанії практичні керівники партій. Він накопичував політичний вплив з далекоглядністю справжнього державного діяча; підтримував здібних хлопців з бідних італійських родин, давав їм змогу набутися вищу освіту: адже згодом ці хлопці стануть юристами, помічниками прокурорів, навіть суддями. Він піклувався про майбутнє своєї імперії дуже передбачливо.

¹ Італійська страва, подібна до вареників.

Скасування сухого закону завдало відчутного удару по його імперії, але він устиг вжити запобіжних заходів. У 1933 році послав свого емісара до людини, що тримала під своїм контролем усі казино на Манхеттені — кубла азартної гри в порту, лихварство, неодмінне в таких місцях, достоту як гарячі сосиски для публіки на бейсбольних матчах, тоталізатори на спортивних змаганнях і на іподромах, незаконні гральні доми, де грали в покер, — а також у Гарлемі. Цього чоловіка звали Сальвадоре Маранцано, і він був один із визнаних «пеццонованте», тобто великих тузів, у нью-йоркському підпільному світі. Емісари Корлеоне запропонували Маранцано вести цю справу з половини, на вигідних для обох сторін умовах. Віто Корлеоне з його організацією, його політичними зв'язками та контактами з поліцією забезпечив би надійне прикриття для операцій Маранцано й уможливив би поширення їх на Бруклін і Бронкс. Але Маранцано був недалекоглядною людиною і зневажливо відкинув пропозицію Корлеоне. Адже його другом був сам великий Аль-Капоне, у нього була своя організація, свої люди й величезні кошти. І на біса йому цей вискок, схожий скорше на парламентського демагога, ніж на справжнього мафіозо. Відмова Маранцано стала початком великої війни 1933 року, яка призвела до зміни цілої структури нью-йоркського підпільного світу.

На перший погляд сили були нерівні. Адже Сальвадоре Маранцано мав до своїх послуг могутню організацію з добре забезпеченими тилами. Він приятелював з чикагським Капоне і будь-коли міг послати до нього по допомогу. У нього були також добрі взаємини з «Родиною» Татталья, яка контролювала в Нью-Йорку проституцію й досить обмежену в той час торгівлю наркотиками. У нього також були зв'язки з впливовими бізнесменами, які вдавалися до його послуг, щоб залякувати профспілковців у швейній промисловості та синдикати, створювані італійськими анархістами серед робітників-будівельників.

Проти всього цього дон Корлеоне міг виставити лише два — що правда досконало зорганізованих — загони, керовані Клеменцою й Тессіо. Бізнесмени, що підтримували Маранцано, знехтували його політичними зв'язками і його контактами з поліцією. Проте на руку донові Корлеоне грало ще й те, що ворог не мав уявлення про його організацію. Підпільний світ не знав справжньої його сили; гадали навіть, що Тессіо діє в Брукліні незалежно від нього. І все ж таки боротьба дійсно була нерівною, аж поки Віто Корлеоне не вирівняв шанси одним майстерним ударом.

Маранцано послав до Капоне по двох його найкращих бандитів, щоб ті допомогли зліквідувати вискок Корлеоне. «Родина» Корлеоне мала друзів і вивідувачів у Чикаго, які дали звістку про те, що двоє професійних убивць прибувають до Нью-Йорка поїздом. Віто Корлеоне послав зустріти їх Луку Бразі, давши цьому дивному чоловікові вказівки, які давали повну волю його щонайжахливішим інстинктам.

Бразі і його люди, а їх було четверо, зустріли чикагських гостей ще на вокзалі. Один з його хлопців забезпечив таксі й тепер сидів в ньому, як водій. Вокзальний носій, несучи валізи попереду, підвів людей Капоне якраз до цієї машини. Коли вони всілися, Бразі разом з іншими своїми людьми упхалися в машину слідом за ними і з пістолетами напсготові наказали обом чикагцям лягти на підлогу маши-

ни. Таксі приставило їх до одного складу неподалік гавані, який підготував Бразі.

Людям Капоне зв'язали руки й ноги, а в рот кожному застромили рушника, щоб не кричав.

Тоді Бразі взяв з-під стіни сокиру й почав своє діло. Бразі був надзвичайно дужа людина, але цього разу йому довелося важко порудувати знаряддям смерті. Підлога в складі стала слизькою від крові й шматків тіла. Коли Бразі повернувся до другої жертви, він побачив, що йому вже немає чого робити. Другий убивця з банди Капоне від жаху не знати як заковтнув рушника й удався на смерть.

А через кілька днів Капоне в Чикаго отримав від Віто Корлеоне звістку такого змісту: «Тепер ти знаєш, що я роблю з ворогами. Чого це неаполітанець має втручатися у сварку між двома сіцілійцями? Якщо хочеш, щоб я вважав тебе своїм другом, то я буду тобі вдячний і, коли треба, буду до твоїх послуг. Такій людині, як ти, напевне відомо, що куди вигідніше мати такого друга, щоб не канючив у тебе допомоги, а сам давав раду своїм справам і був завжди готовий допомогти тобі в скруті. Якщо ти не хочеш моєї дружби, хай буде так. Але тоді мушу попередити тебе, що в Нью-Йорку дуже вогко і клімат невідходящий для неаполітанців, отож я б тобі радив ніколи сюди не потикатися».

Образливий тон було вибрано свідомо. Дон був невисокої думки про Капоне та його банду брутальних відвертих горлорізів. Шпигуни повідомляли, що Капоне втратив будь-яку політичну підтримку через свої прилюдні бандитські витівки та хизування награбованим багатством.

Дон був певен, що без політичного впливу, без маскування під звичайне суспільство світ Капоне та подібних до нього буде легко винищений. Він знав, що Капоне вже стоїть на шляху до загибелі. Він також знав, що вплив Капоне не поширюється за межі Чикаго, хоч який жахливий і всепрониклий цей вплив був там.

Його тактика виправдала себе. Не стільки через жорстокість ужитих заходів, скільки завдяки моторошній швидкості, блискавичній реакції дона Корлеоне. Якщо у нього так бездоганно поставлено розвідку, то будь-які нові заходи також могли провалитися. Отже, куди розумніше було погодитися на встановлення дружніх взаємин, що мусять колись оплатитися. Капоне дав знати, що він не буде більше втручатися.

Отже, Капоне не розквитався за вбитих. І Віто Корлеоне набув величезної «поваги» серед підпільного світу всіх Сполучених Штатів тим, що принизив знаменитого чікагця. За півроку він переміг і Маранцано. Він робив нальоти на місця, де грали на гроші, підтинаючи авторитет протекції Маранцано, вистежив у Гарлемі найбільше підпільне казино і геть обчистив його, вів наступ на своїх ворогів на всіх фронтах. Навіть відряджав Клеменцу з його людьми на швейні підприємства, щоб вони там на боці профспілковців боролися проти людей Маранцано і проти власників підприємств. І на всіх фронтах краща організація й краще поставлена розвідка забезпечили йому успіх. Буйна жорстокість Клеменци, якою Корлеоне користувався розумно, також допомогла повернути хід боротьби. Аж ось дон Кор-

леоне пустив у дію свій резерв — націлив на самого Маранцано загін на чолі з Тессіо.

На цей час Маранцано вже надсилав емісарів з пропозицією миру. Віто Корлеоне під різними приводами відмовлявся прийняти їх. З лав Маранцано почалося дезертирство, бо люди не хотіли гинути за програну справу. А букмекери і лихварі почали виплачувати гроші за захист «Родині» Корлеоне. Наслідок боротьби вже ні в кого не викликав ніяких сумнівів.

І ось напередодні нового 1933 року Тессіо пробрався до самої охорони Маранцано. Його помічники прагнули миру і погодилися видати свого ватажка на заріз. Вони сказали йому, що Корлеоне запропонував зустріч в одному бруклінському ресторані, і прийшли з ним туди як його охоронці. Його посадили за накритий стіл; він сидів і похмуро плямавав, жуючи шкуринку хліба, а коли зайшли Тессіо й четверо його людей, охоронці Маранцано повтікали з ресторану. Розправа була коротка. Маранцано, з ротом повним непережеваного хліба, подірявили кулями на решето. Війна закінчилася.

Організація Корлеоне поглинула імперію Маранцано. Дон Корлеоне встановив систему виплати данини, яка дозволила всім збирачам залишатися на своїх місцях, коло букмекерів і картярських кубел. На додачу він набув позиції в профспілках швейників, що відіграло неабияку роль у наступні роки. І ось тепер, коли він вже, нарешті, залагодив свої фінансові справи, дон зіткнувся з клопатами у власній сім'ї.

Сантіно Корлеоне, або ж Сонні, в шістнадцять своїх років вимахав за метр вісімдесят, мав широкі плечі і велике лице, хоча й чуттєве, але ні в якому разі не жіночне. Але в той час як Фредо був спокійним хлопчиком, а Майкл взагалі ще дитиною, Сантіно раз у раз потрапляв у халепу. Він щодня встрявав у бійки, погано вчився в школі, й нарешті, одного дня Клеменца, що був хрещеним батьком хлопця й мав наглядати за ним, прийшов до дона і сповістив, що його син брав участь у збройному пограбуванні, украй дурній витівці, яка могла б закінчитися дуже погано. За всіма ознаками, Сонні був ватажком і підбив на це діло двох своїх товаришів.

Це був один з тих небагатьох випадків, коли Віто Корлеоне скипів. На той час Том Хейген жив у нього в домі вже понад три роки, і Віто запитав, чи не був Том причетний до цієї історії. Клеменца заперечливо похитав головою. Тоді дон Корлеоне послав по Сантіно машину, щоб його негайно привезли в контору компанії «Дженко пур».

Вперше в житті донові довелося зазнати поразки. Віч на віч із Сонні він дав вихід люті, вичитуючи своєму незграбному синові на сіцилійському діалекті, що якнайкраще підходить для виразу гнівних почуттів. Закінчив він запитанням:

— Що тобі дало право на таку витівку? Чому тобі заманулося таке зробити?

Ображений Сонні стояв мовчки, не бажаючи відповідати.

— Це ж, крім усього, безглуздя. Що ви заробили за той вечір? По п'ятдесят доларів? По двадцятці? І ти ризикував життям за якихось двадцять доларів, га?

Так, начебто він не чув останніх слів, Сонні буркнув:

— Я бачив, як ти вбив Фануччі.

Дон промимрив: «М-м-м»,— і відкинувся назад в кріслі, очікуючи.

— Коли Фануччі пішов від нас, мама сказала, що можна йти до хати. Я пішов і побачив, як ти поліз на дах. Я поліз слідом за тобою. І бачив усе, що ти робив. Я був на покрівлі й бачив, як ти викинув гаманець і пістолет.

— Що ж,— зітхнув дон,— тоді не мені тебе вчити, як поводитися. Але чи не хотів би ти закінчити школу і стати юристом? Адвокат з портфелем може вкрати більше грошей, ніж тисяча бандитів у масках і з пістолетами в руках.

Сонні усміхнувся й лукаво відповів:

— Я б хотів щось робити при твоєму «ділі».— Побачивши, що обличчя дона залишилося незворушне, що він навіть не посміхнувся на цей жарт, син покwapно додав:

— Я б міг навчитися торгувати олією.

Дон усе не відповідав. Нарешті, він промовив:

— У кожної людини своя доля.— Він не додав, що долю його сина визначило споглядання вбивства Фануччі. Він просто відвернувся і спокійно звелів:

— Приходь завтра о дев'ятій ранку. Дженко покаже, що треба робити.

Але Дженко Аббандандо з проникливістю справжнього консільйорі здогадався, що дон у дійсності хоче використати Сонні переважно як власного охоронця; до речі, на цьому становищі хлопець зможе перейняти до тонкощів усе вміння, необхідне наступникові дона. Крім того, самому донові приємно було навчати свого старшого сина.

Незважаючи на свою часто повторювану думку, що кожній людині призначена лише одна доля, дон раз у раз вичитував синові за його гарячковість. Дон вважав загрози найбільшою дурістю, а необдумані вияви гніву — найнебезпечнішою вадою характеру. Ніхто ніколи не чув, щоб дон висловив комусь неприкриту погрозу, ніхто не бачив його в нестримному гніві. Це була просто неможлива річ. Отож він намагався прищепити й Сонні своє самовладання. Дон Корлеоне запевняв, що у житті не може бути нічого вигіднішого, ніж домогтися, щоб ворог переоцінив твої вади, а друг недооцінив твоєї чесноти.

Капореджіме Клеменца навчив Сонні стріляти й користуватися зашморгом. Але Сонні не подобалась італійська мотузка, він був надто заамериканізований і віддавав перевагу простому, невимовливо-англосаксонському пістолетові, і це смутило Клеменцу. Сонні став постійним і цінним супутником свого батька, водив його машину, виконував усілякі дрібні доручення. Наступні два роки все виглядало так, начебто син за традицією втягується в бізнес свого батька — не те щоб з особливою заповзятістю чи з великими успіхами, але й не без охоти.

Тим часом товариш його дитинства і майже названий донів син Том Хейген вчився в коледжі. Фредо ще не закінчив середньої школи, Майкл — найменший брат — ходив до початкової школи, а чотирирічна сестра Конні ще бавилася з ляльками. Родина вже давно перебралась до великого окремого будинку в Бронксі. Дон Корлео-

не збирався придбати собі будинок на Лонг-Айленді, але хотів погодити цей намір з іншими своїми планами.

Віто Корлеоне мав хист передбачення. Всі великі американські міста роздирали ворожнеча між окремими угрупованнями в кримінальному світі. Між ними виникали десятки конфліктів і збройних сутичок, амбітні ватажки намагалися розширити свої володіння, а такі люди, як Корлеоне, прагнули зберегти кордони своїх імперій недоторканими. Дон Корлеоне бачив, що газети й влада використовують усі ці вбивства, щоб вимагати чимраз суворіших законів і вдаватися до чимраз бруталніших поліційних заходів. Він бачив, що громадське обурення могло навіть призвести до тимчасового обмеження демократичного судочинства, а це б мало фатальні наслідки для нього і для його людей. Зсередини його імперія була забезпечена міцно. І тому він вирішив замирити всі ворожі одне одному угруповання спочатку в Нью-Йорку, а потім і по всій країні.

Він не мав ніяких ілюзій щодо небезпечності цієї місії. Протягом першого року він зустрічався з ватажками різних нью-йоркських банд, вів підготовчу роботу, промацував їх, пропонував сфери впливу, які б затвердила рада ватажків, що збиралася час від часу в разі потреби. Але на той час існувало стільки всіляких угруповань, перехреснувалося стільки суперечливих інтересів, що досягти якоїсь угоди було неможливо.

П'ять чи шість «Родин» були надто могутні, щоб їх можна було зліквідувати. Але решта, такі, як терористи з «Чорної руки», незалежні власники гральних закладів і зухвалі букмекери, що діяли без належного, тобто оплаченого прикриття поліції, мусили поступитися. Отож він розпочав по суті колоніальну війну проти цих людей і кинув на них усі ресурси своєї організації.

Пацифікація Нью-Йорка забрала три роки й дала деякі несподівані наслідки. Спочатку ніби не щастило. В день, коли він призначив ліквідацію ірландської банди вбивць, одному з цієї банди пощастило на одчай душі прорватися крізь його охоронні кордони і вистрелити йому в груди. Ірландця на місці зрешетили кулями, але донів престиж зазнав удару.

Проте цей випадок надав Сантіно Корлеоне можливість відзначитися. Доки батько лежав поранений, Сонні перебрав командування його особистим загоном і в ролі капореджіме, подібно до молодого й ще не прославленого Наполеона, виявив неабиякий хист у веденні збройної боротьби з іншими бандами. Він також виявив нещадну жорстокість, брак якої був єдиною вадою дона Корлеоне як завойовника.

З 1935 до 1937 року Сонні Корлеоне здобув собі репутацію найвигадливішого і найневідступнішого виконавця вироків, якого будь-коли знали в цілому кримінальному світі. Проте щодо жорстокості його все ж таки затьмарила жахлива людина на ім'я Лука Бразі.

Саме Бразі взявся знищити банду ірландців і повбивав їх усіх до одного сам. Коли одна з шести впливових «Родин» утруtilася, ставши на захист незалежних угруповань, Бразі, знов же сам один, для перестороги вбив главу цієї «Родини». Невдовзі по тому видужав дон Корлеоне і замирився з цією «Родиною».

На 1937 рік у Нью-Йорку вже панувала тиша й спокій, за винятком незначних інцидентів та дрібних непорозумінь, які звичайно виявлялися фатальними для декого.

Як правителі стародавніх міст постійно стежили за переміщенням варварських племен під міськими стінами, так і дон Корлеоне не спускав очей зі світу, що існував поза межами його власного. Не пройшли повз його увагу такі події, як прихід до влади Гітлера, падіння Іспанської республіки, німецька політика сили щодо Англії в Мюнхені. Він бачив безпомилково, що світова війна неминуха і розумів її наслідки для себе. Його власний світ зробиться ще невразливішим. І не тільки це: підготовлені передбачливо люди можуть добре розбагатіти під час війни. Він знав також — щоб не прогавити шансу, в його володіннях повинен панувати мир, тоді як у зовнішньому світі палатиме вогонь війни.

Дон Корлеоне зв'язався з ватажками мафії по всій країні. Він вів переговори зі своїми земляками з Лос-Анджелеса, Сан-Франціско, Клівленда, Чікаго, Філадельфії, Майамі та Бостона. Він був апостолом миру в злочинному світі й до 1939 року успішно досяг угоди між наймогутнішими кримінальними організаціями Сполучених Штатів. Як і конституція США, ця угода повністю поважала незалежність і автономію кожного з учасників у межах його штату чи міста. Угода стосувалася лише розподілу сфер впливу та домовленості про збереження миру в злочинному світі.

Отож, коли 1939 року почалася світова війна, коли 1941 року в неї втяглися й Сполучені Штати, в світі дона Корлеоне панував мир, лад і цілковита готовність збирати золотий врожай на рівних засадах з іншими галузями бізнесу в промисловому бумі. «Родина» Корлеоне втяглася в торгівлю продовольчими картками і талонами на бензин на чорному ринку і навіть допомагала влаштовувати подорожі за кордон. Вона допомагала фермам отримувати військові замовлення, почала з чорного ринку тканини тим швейним підприємствам, які не мали урядових замовлень. Їй навіть пощастило врятувати від армії та служби за кордоном усіх хлопців призовного віку зі своєї організації. Робилося це з допомогою лікарів, що радили, які препарати вживати перед проходженням комісії, а декого влаштовували у військову промисловість на посади, які підпадали під броню.

Отже, дон мав підстави пишатися своїм правлінням. Його світ був безпечним для тих, хто присягався донові в своїй відданості, а ті, хто вірив у закон і порядок, гинули мільйонами. Єдиною лужкою дьогтю був його власний син Майкл — він відмовився від такої допомоги й подався добровільно служити батьківщині. І на подив дона Корлеоне, ще кілька молодиків з його організації вчинили так само. Один з них, намагаючись пояснити свій вчинок, сказав:

— Америка стала для мене доброю батьківщиною.

Коли про це розповіли донові, той сердито зауважив капореджіме:

— Не Америка, а я був добрий для нього.

Це б могло погано закінчитися для тих молодиків, але, пробачивши своєму синові Майклу, дон мусив пробачити й цим хлопцям, що виявили таке нерозуміння свого обов'язку перед ним і перед собою.

Перед кінцем другої світової війни дон Корлеоне вже усвідомлював, що його світові знову доведеться перебудовуватися, ще хитріше пристосовуватися до іншого, більшого світу. Він був певен, що йому пощастить зберегти прибутки на досягнутому рівні.

Набутий досвід давав йому підстави для такої впевненості. Правильний напрямок підказали два незначних випадки. Якось, ще на початку його кар'єри, до нього звернувся по допомогу молодий тоді Назоріне — він ще був помічником пекаря й збирався одружитись. Удвох зі своєю майбутньою дружиною, доброю італійською дівчиною, він сплатив величезну як для нього суму — триста доларів — заощаджених грошей оптовому торговцю меблями. Цей торговець надав їм право самим вибрати все потрібне для умеблювання п'ятикімнатної квартири. Гарний добротний гарнітур для спальні з двома столиками й лампами. І гарнітур для вітальні з пишним м'яким диваном і м'якими кріслами, обтягнутими розкішною тканиною з золотим полиском. Назоріне та його наречена, щасливі, провели цілий день у величезному переповненому складі, вибираючи меблі для себе. Продавець узяв у них гроші, оті триста доларів, зароблених тяжкою працею, поклав до себе в кишеню і пообіцяв, що за тиждень їм представлять меблі на квартиру, яку вони вже найняли.

Але наступного тижня ця фірма збанкрутувала, великий склад, набитий меблями, закрили, опечатали й призначили для розрахунків з кредиторами. А сам торговець зник, щоб дати іншим кредиторам змогу випустити своє обурення на вітер. Назоріне був одним із цих кредиторів. Він пішов до адвоката; той роз'яснив йому, що нічим не можна зарадити, поки цю справу не буде вирішено в суді і поки не розплатяться з іншими кредиторами. Це може тривати три роки, і Назоріне мав би ще вважати себе щасливим, коли б йому після всього повернули по десять центів з долара.

Віто Корлеоне слухав цю історію, не бажаючи вірити. Не могло бути, щоб закон дозволяв таке шахрайство. У того торговця був власний будинок, не будинок, а палац — маєток на Лонг-Айленді; шикарний автомобіль, його діти вчилися в коледжі. Як могло статися, що він забрав гроші нещасного пекаря Назоріне і не віддав йому меблів, за які той заплатив. Для певності Віто Корлеоне доручив Дженко Аббандандо з'ясувати цю справу з юристами, які захищали інтереси компанії «Дженко пура».

Вони перевірили випадок з Назоріне. Все особисте майно того бізнесмена було записане на ім'я його дружини. Його мебльове підприємство значилось, як акціонерна компанія, отже, особисте майно не могло бути вилучене для оплати боргів фірми. Щоправда, він повівся не дуже пристойно, забравши гроші Назоріне, коли йому було вже добре відомо, що фірма збанкрутує, але так робилося завжди й скрізь. Отже, за законом до нього не підкопаєшся ні з якого боку.

Безперечно, цю справу швидко й легко залагодили. Дон Корлеоне надіслав свого консільйорі Дженко Аббандандо переговорити з тим торговцем. Як і сподівалися, спритний бізнесмен зразу ж уторопав, що й до чого, і влаштував так, що Назоріне отримав свої меблі. Проте молодий Віто Корлеоне зробив для себе корисний висновок.

Другий випадок мав далекосіяніші наслідки. 1939 року дон Корлеоне вирішив переїхати з усією родиною за межі міста. Як кожному з батьків, йому також хотілося, щоб його діти ходили до кращих шкіл, мали краще оточення. З особистих міркувань йому хотілося анонімності життя в передмісті, де його ніхто не знав. Він придбав маєтність на Лонг-Біч; там стояли лише чотири новеньких будинки, проте було досить місця для розбудови. На той час уже заручили

Сонні з Сандрою, і невдовзі вони мали одружитися, отож один будинок признався для них. У другому оселився дон Корлеоне. Третій зайняв Дженко Аббандандо з своєю родиною. Четвертий поки що залишався порожній.

Через тиждень після їхнього переїзду на нове місце до садиби підїхала невелика вантажна машина з трьома робітниками. Вони назвалися інспекторами пожежної охорони з містечка Лонг-Біч. Один з наймолодших охоронників дона провів їх у підвал, де стояла газова піч. Дон з дружиною і Сонні якраз були в садочку й насолоджувалися солоним морським повітрям.

На донову превелику досаду охоронець покликав його до будинку. Троє інспекторів — усі як один плечисті здоровила — стояли коло печі. Вони вже розібрали її, й частини валялися на цементованій підлозі підвалу. Старший між ними, владний чолові'яга з низьким грубим голосом, звернувся до дона:

— Ваша пічка ні к бісу не годиться. Якщо хочете, щоб ми відремонтували і знову зібрали її, то це обійдеться, — за працю та заміну негодящих частин — в сто п'ятдесят доларів, і тоді ми видамо дозвіл на проходження окружної інспекції. — Він витяг червоний папірець. — Ми поставимо отут свою печатку, бачите? І тоді вже ніхто з округи не матиме до вас ніяких претензій.

Пригода почала тішити дона. Вона хоч якось присмачила одноманітний спокійний тиждень, який він провів отут разом з сім'єю, відпочиваючи від справ і владнуючи всякі дрібниці, що неминуче виникають під час переїзду на нове місце. Дон говорив по-англійському з ледь помітним акцентом. Але тепер, ламаючи мову більше, ніж звичайно, він запитав:

— А що буде з пічкою, якщо я не захочу платити?

Старший з трьох знизав плечима:

— Залишимо її ось так, як вона лежить перед вами, — він показав рукою на металеві трубочки, порозкидані по підлозі.

Дон лагідно попросив:

— Почекайте, я принесу вам гроші.

Він вийшов у садочок і звернувся до Сонні:

— Слухай, там якісь люди колупаються біля печі, піди подивись. Я ніяк не второпаю, чого вони хочуть. Іди побалакай з ними.

Але це не був жарт; він збирався зробити сина одним зі своїх заступників, і це було одне з випробувань для Сонні на шляху до відповідального становища в «Родині».

Розв'язок, який знайшов Сонні, не задовольнив батька. Він був надто прямолінійний, йому бракувало сіцилійської тонкості. Сонні явно волів діяти не рапірою, а дрючком. Досить було йому почути від старшого їхню вимогу, як він вихопив пістолет, наставив його на робітників і наказав охоронцям дати їм доброго прочухана. А потім наказав скласти піч і прибрати підлогу. Обшукавши їх, він установив, що вони справді працюють у фірмі по обслуговуванню печей в окрузі Таффок. Сонні запам'ятав ім'я власника фірми, а після всього виштовхав їх з будинку, наказавши:

— Щоб я більше не бачив вас на Лонг-Біч. А побачу, то начувайтесь.

Молодий Сантіно, доки не виріс і не став жорстокіший, полюбляв протегувати всім, хто жив поблизу. Сонні сам зайшов до власника фірми по обслуговуванню печей і попросив його більше ніколи не

надсилати своїх людей на Лонг-Біч. Тільки-но встановивши свої звичайні зв'язки з місцевою поліцією, «Родина» Корлеоне стала повідомляти її про всі злочини професійних гангстерів. І менше як за рік Лонг-Біч став найспокійнішим містечком Сполучених Штатів щодо злочинності. Професійним убивцям і грабіжникам порадили не потикатися до містечка. Перше порушення їм ще простили. Після другого їх просто не стало. А різним удаваним контролерам та інспекторам газових й електричних компаній чемно сказали, що їхня поява небажана на Лонг-Біч. Тих же самовпевнених «контролерів», що знехтували це попередження, били так, що вони заледве не віддавали богу душу. Молодим місцевим шалапутам, які не виявляли належної поваги до закону і ладу, ласкаво, по-батьківському, порадили тікати геть з дому. Лонг-Біч став зразковим містечком.

Дона Корлеоне при цьому вражало найбільше те, що його макувальні заходи відповідали цілям, які ставили перед собою охоронці закону. Отже, безсумнівно, людина з його талантом могла б себе виявити і в тому, іншому світі, який, проте, був закритий перед ним, коли він ще був порядним юнаком. І він тепер робив усе потрібне, щоб увійти до того світу.

Дон жив щасливим життям на Лонг-Біч, зміцнюючи й поширюючи свою імперію, аж поки закінчилася війна і об'явився Турок Соллоццо, що порушив мир, втягнув їх в свою війну і прикував дону до лікарняного ліжка.

Розділ 15

Хатні господарки з вікон будинків і продавці крізь прочинені двері своїх крамничок миттю помічають будь-що нове в цьому нью-йоркському селищі.

Отож за кілька хвилин кожний житель селища вже знав, що перед будинком Адамсів зупинився чорний автомобіль, на якому легко було розпізнати нью-йоркські номери.

Кей Адамс, що теж досі залишалася містечковою дівчиною, хоча вже закінчувала коледж, також визирнула у віконце із своєї спальні. Вона готувалася до іспитів і якраз оце збиралася зійти вниз обідати, коли помітила машину, що їхала вулицею. Кей чомусь не здивувалася, коли машина підкотилась саме під їхній дім. З машини вийшли двоє дебелих чоловіків, що здалися їй достоту схожими на гангстерів з кінофільму, і Кей заквапилася вниз, щоб першою опинитись біля дверей. Вона була певна, що люди прибули від Майкла або ж від його рідних, і не хотіла, щоб вони заговорили з її батьком та матір'ю, перше ніж вона відрекомендує їх. Ні, не те, щоб вона соромилася друзів Майкла, подумала Кей, просто її батько й мати були консервативні новоанглійські янки і не зрозуміли б, як це вона дозволяє собі навіть звичайне знайомство з такими людьми.

Кей якраз підскочила до дверей, коли задзвонив дзвоник; вона кинула матері мимохідь:

— Я відчиню.

Відчинила двері; двоє дужих чоловіків стояли перед дверима. Один з них сягнув у внутрішню кишеню свого піджака, точнісінько як гангстер у кіно поліз би по пістолет, вона від подиву навіть роз-

тулила губи, але чоловік витяг невеличке посвідчення у шкіряній обкладинці й розкрив його.

— Я детектив Джон Філліпс з департаменту поліції міста Нью-Йорка.— Він показав рукою на свого супутника — дуже смаглявого, з дуже густими і дуже чорними бровами: — А це мій напарник, детектив Сіріані. А ви — міс Кей Адамс?

Кей підтвердила. Філліпс говорив далі:

— Чи не могли б ми зайти й поговорити з вами кілька хвилин? Це стосується Майкла Корлеоне.

Вона відступила трохи вбік, щоб пропустити їх у дім. В цю мить у вузькому коридорчику, що вів до кабінету, показався її батько.

— Кей, що сталося? — запитав він.

Пан Адамс, сивоволосий худорлявий чоловік з поважним виглядом, був не лише пастором місцевої баптистської церкви, але і вважався в релігійних колах знавцем святого письма. Кей не знала як слід свого батька, — він завжди був загадкою для неї, — але бачила, що він любить її, хоча й удає, що донька і її внутрішнє життя його не цікавлять. Вони ніколи не були близькі, але Кей довірялася батькові. Отож вона просто відповіла:

— Ці люди — детективи з Нью-Йорка. Вони хочуть розпитати мене про одного мого знайомого юнака.

— А чом би нам не зайти в мій кабінет? — запропонував він, начебто зовсім не здивований.

Детектив Філліпс лагідно відповів:

— Ми б хотіли поговорити з вашою донькою наодинці, пане Адамс.

Пан Адамс чемно зауважив:

— Думаю, що це залежатиме від Кей. Доню, чи ти хочеш говорити з цими панам наодинці, чи волієш, щоб я теж був присутній? Або, може, мати?

— Я сама переговорю з ними, — відповіла Кей.

Пан Адамс звернувся до Філліпса:

— Можете скористатися моїм кабінетом. Чи не пообідаєте з нами?

Обидва детективи відмовились. Кей завела їх до кабінету. Вона сіла у велике шкіряне крісло свого батька, а вони незручно вместилися на краєчку дивана. Детектив Філліпс почав розмову:

— Міс Адамс, чи бачилися ви з Майклом Корлеоне протягом останніх трьох тижнів?

Цього запитання було досить, щоб насторожити її. Три тижні тому вона прочитала в бостонських газетах повідомлення під великими заголовками про те, що в Нью-Йорку вбито капітана поліції й контрабандиста наркотиків на ім'я Вірджіль Соллоццо. Газети відзначали, що це один з виявів гангстерської війни, в яку замішана «Родина» Корлеоне.

Кей заперечливо схитнула головою.

— Ні, я його бачила востаннє, коли він йшов навідати свого батька в лікарні. Це було, здається, з місяць тому.

Другий детектив перебив різким голосом:

— Про цю зустріч ми все знаємо. А чи бачилися ви з ним після того і чи отримували якісь повідомлення?

— Ні.

Детектив Філліпс сказав увічливо:

— Якщо маєте з ним якийсь контакт, краще скажіть нам про це. Нам у край потрібно переговорити з Майклом Корлеоне. Мушу попередити вас: через зв'язок із ним ви можете потрапити в дуже неприємне становище. Якщо ви допомагаєте йому в той чи інший спосіб, то накличете на себе великі прикroщі.

Кей випросталася в кріслі.

— А чого б це я не мусила йому допомагати? Ми збираємося одружитись, а чоловік і жінка завжди допомагають одне одному.

На цей раз їй відповів детектив Сіріані.

— Якщо ви йому допомагаєте, то станете співучасницею вбивства. Ми шукаємо вашого кавалера тому, що він убив капітана поліції в Нью-Йорку, а з ним ще й інформатора поліції, з котрим капітан саме мав зустріч. Нам **відомо**, що стріляв саме Майкл Корлеоне.

Кей засміялась. Її сміх був такий невимушений, такий скептичний, що це справило враження на агентів.

— Майкл ніколи б цього не зробив,— сказала дівчина.— Він не мав нічого спільного зі своєю родиною. Коли він прийшов на весілля своєї сестри, то видно було, що з ним поводяться, як із сторонньою людиною, майже так, як і зі мною самою. А якщо він тепер переходить, то лише для того, щоб не привертати до себе уваги і не дати вплутати своє ім'я у всі ці чвари. Майкл не гангстер. Я знаю його краще, ніж ви чи будь-хто інший. Він надто добра людина, щоб стати мерзенним убивцею. Я не знаю нікого, хто б виявляв більше поваги до закону, і не знаю жодного випадку, коли б він сказав неправду.

Детектив Філліпс лагідно поцікавився:

— А довго ви його знаєте?

— Більше року.— Її здивувало, що обидва чоловіки посміхнулися.

— Гадаю, вам слід би знати деякі речі,— заявив детектив Філліпс.— Того вечора, коли він вийшов від вас, він подався до лікарні. І там устряв у сварку з капітаном поліції, що приїхав до лікарні в службовій справі. Він образив капітана поліції і поплатився за це. Йому перебито щелепу й вибито кілька зубів. Друзі відвезли його на Лонг-Біч, у будинок родини Корлеоне. А наступного вечора після тієї бійки хтось пристрелив того капітана, що з ним Майкл Корлеоне мав сутичку біля лікарні, а сам Майкл зник. Як крізь землю провалився. У нас є свої інформатори й агенти. Всі вони вказують на Майкла Корлеоне. Проте у нас немає точних свідчень, щоб його судити. Офіціант, що був присутній під час убивства, не признає Майкла Корлеоне по фотографії, але можливо, що живого він би пізнав. У нас є ще водій Соллоццо,— той відмовляється давати свідчення, але, можливо, він також заговорив би, якби Майкл Корлеоне опинився в наших руках. Отож усіх наших людей розіслано шукати його, і ФБР його шукає, всіх кинуто в погоню. Поки що нам не щастить, але ми гадали, що, може, ви направите нас на слід.

— Я не вірю ні одному слову з того, що ви сказали,— холодно відрізала Кей. Однак їй стало недобре від думки, що, може, в тій частині, де йшлося про перебиту щелепу, детективи говорили правду. Але вбивцею Майкл не міг стати.

— Дасте нам знати, якщо Майкл зв'яжеться з вами? — запитав Філліпс.

Кей заперечливо похитала головою.

Другий детектив, Сіріані, брутально сказав:

— Ми знаємо, що ви жили з ним. У нас є реєстраційні записи з готелів і свідки. Якщо ми дамо цій інформації просочитися на сторінки газет, ваші татусь і матінка не знатимуть куди дітися від сорому. Такі поважні люди, як вони, й уявити собі не можуть, щоб їхня донька волочилася по готелях з гангстером. Якщо ви не дасте нам зараз же ясної відповіді, я покличу сюди вашого старого і не сходячи з місця викладу йому все.

Якусь мить Кей здивовано розглядала детектива. А потім устала, підійшла до дверей і розчинила їх навстіж. Вона побачила, що батько стоїть біля вікна в вітальні і палить люльку, і поклікала його:

— Тату, зайди, будь ласка, сюди.

Пан Адамс обернувся, всміхнувся до неї і зайшов у кабінет. Обняв доньку за стан і, звертаючись до детективів, запитав:

— Ну то що, панове?

Коли від них не почули ніякої відповіді, Кей холодно наказала детективові Сіріані:

— Ну-бо, агенти, викладайте йому все.

Сіріані спалахнув.

— Пане Адамс, я говорю це вам, лише бажаючи добра вашій доньці. Вона зв'язалася з бандитом, який, за нашими даними, вбив офіцера поліції. Я просто кажу їй, що вона може потрапити в серйозну халепу, якщо не погодиться допомагати нам. Проте, здається, вона не усвідомлює, наскільки вся ця справа серйозна. Може, ви поговорили б з нею.

— Те, що ви кажете, просто неймовірно,— ввічливо відповів пан Адамс.

Сіріані ображено випнув підборіддя.

— Ваша донька й Майкл Корлеоне зустрічаються вже більше року. Вони залишалися на ніч у готелях, реєструючись як чоловік і жінка. Тепер Майкла Корлеоне розшукують для допиту в справі вбивства офіцера поліції. Ваша донька відмовляється подати будь-яку інформацію, що допомогла б нам. Такі факти. Можете називати їх неймовірними, проте я ручуся за кожне слово.

— Я не ставлю під сумнів ваших слів, сер,— лагідно відповів пан Адамс. — Неймовірним я вважаю те, що моїй доньці нібито загрожує серйозний клопіт. Хіба що ви припускаєте, що вона,— на його інтелігентному обличчі відбився вираз сумніву, — що вона... як це по-вашому — «гангстерка», здається, так ви говорите?

Кей глянула на батька зчудовано. Вона бачила, що він по-своєму, по-вченому, жартує, і її дивувало, що батько так легко сприймає всю цю справу. Пан Адамс твердо закінчив:

— А втім, будьте певні, якщо цей молодик поткнеться в мій дім, я негайно повідомлю про його присутність представників влади. І моя дочка так само. А тепер вибачте нас, бо наш обід вже холодне.

Він якнайчемніше провів агентів надвір, спокійно, але твердо зачинив за ними двері, взяв Кей за руку і повів на кухню:

— Ходімо, любя, мама вже давно чекає нас на обід.

Поки вони дійшли до кухні, Кей уже безмовно плакала — і з легкості після такого напруження, і від зворушення такою беззастережною батьковою любов'ю. На кухні мати ніби й не помітила її сліз, і Кей здогадалася, що батько, очевидно, вже сповістив її про

детективів. Дівчина сіла на своє місце, а мати мовчки налила й подала їй тарілку. Коли вже всі троє були за столом, батько, схиливши голову, проказав молитву.

Пані Адамс була невисока повна жіночка, завжди охайно вдягнена, з дбайливо укладеною зачіскою. Кей ніколи не бачила її розпатланою. Мати також тримала доньку трохи на відстані, не дуже нею цікавлячись. Отож і тепер вона поводитися так само.

— Кей, не роби драми казна з чого. Я певна, що все це — буря в склянці води. Врешті, хлопець учився в Дартмутському коледжі і не може бути замішаний у таких брудних справах.

Кей глянула на неї в неприхованому подиві:

— А звідки ти знаєш, що Майк учився у Дартмуті?

Мати поблажливо відповіла:

— Ви, молоді, з усього робите загадки і думаєте, що ви такі вже хитрі, що куди там. Ми про нього давно знаємо, але, звісно, чекали, поки ти сама нам скажеш.

— Але як ви дізналися? — не вгамовувалася Кей. Вона й досі не важилася глянути на батька: адже він тепер знав, що вони з Майклом спали разом. І тому не помітила посмішки на його обличчі, коли він відповів:

— Просто читали його листи.

Це здивувало й обурило Кей. Тепер вже вона могла подивитися йому в очі. Його вчинок був ганебніший за її гріх. Вона б ніколи не повірила, що батько здатний на таке.

— Тату, це неправда, ти не міг їх читати.

Пан Адамс усміхнувся до неї.

— Я зважив, що було б більшим гріхом: розпечатувати твої листи чи залишатися в невіданні, які труднощі можуть спіткати мою єдину дитину в житті. Отже, вибір був простий і чесний.

Пані Адамс докинула, жуючи куряче крильце:

— Адже ти ще така недосвідчена, як на твої роки. Ми мусили пильнувати. Ти ж ніколи не ділилася з нами.

Вперше Кей була вдячна Майклові за те, що він не висловлював своїх почуттів у листах так палко, як вона, і раділа, що рідним не потрапили до рук деякі з її власних листів.

— Я ніколи не говорила вам про нього, бо боялася, що ви б жахнулися, довідавшись про його родину.

— А ми й справді жахнулися, — сказала весело пані Адамс. — До речі, Майкл давав про себе якусь звістку?

Кей заперечливо хитнула головою.

— Я не вірю, щоб він був у чомусь винний.

І побачила, як батько й мати презирнулись через стіл. А потім пан Адамс лагідно зауважив:

— Якщо він ні в чому не винний і зник, то, можливо, з ним ще щось сталося.

Спочатку Кей не зрозуміла. А потім схопилася з-за столу й кинулася прожогом до своєї кімнати.

Через три дні Кей Адамс вийшла з таксі на Лонг-Біч перед оселею Корлеоне. Вона перед цим зателефонувала, отже, на неї чекали. Біля дверей її зустрів Том Хейген, і Кей була розчарована, що це саме він. Вона знала, що від нього нічого не довідається.

В кімнаті Том підніс їй келих з коктейлем. Кей бачила в домі ще кількох чоловіків, але Сонні між ними не було. Вона прямо запитала Тома Хейгена:

— Чи ви знаєте, де тепер Майкл? Чи можете допомогти мені зв'язатися з ним?

Хейген уже був готовий до відповіді:

— Ми знаємо, що з ним усе гаразд, але нам невідомо, де саме він тепер. Коли він почув про вбивство того капітана, то побоявся, що можуть звинуватити його. Тому й вирішив просто зникнути. Сказав мені, що дасть звістку про себе через кілька місяців.

Мало того, що це була суцільна брехня, Хейген навіть і не приховував цього.

— А що, той капітан справді перебив йому щелепу? — запитала Кей.

— Боюся, що справді, — відповів Том. — Але Майкл ніколи не був мстивим. Я певен, що він зовсім не причетний до того, що трапилося. Кей відкрила свою сумочку і видобула лист.

— Чи не могли б ви передати оце йому, коли він озветься?

Хейген заперечив:

— Якби я взяв цей лист і ви потім сказали на допиті, що я взяв його від вас, це б могли витлумачити як доказ того, що я знаю про місце його перебування. Чом ви не хочете почекати ще трохи? Я певен, що Майкл подасть про себе звістку.

Кей допила коктейль і встала, щоб іти. Хейген провів її, та коли відчиняв їй двері, задвору зайшла невелика огрядна жінка, вдягнена в чорне. Кей упізнала Майклову матір. Простягла їй руку і вимовила:

— Добридень, пані Корлеоне.

Маленькі темні очі жінки якусь мить уважно вивчали її, а потім зморшкують, плюскле обличчя оливкового кольору осяяла усмішка, стримана, однак навдивовижу щира й приязна:

— А, так це ти, дівчинка мого Майкла, — промовила пані Корлеоне. Вона говорила з дуже відчутним італійським акцентом. Кей ледве зрозуміла її.

— Ти щось їла? — запитала вона. Кей відповіла «ні», маючи на увазі, що їй нічого не хочеться, але пані Корлеоне гнівно обернулася до Тома Хейгена і вичитала йому по-італійському, закінчивши словами:

— Ти навіть не налив бідній дівчині чашку кави, ех ти, безсоромнику. — Узяла Кей за руку і повела її до кухні. Рука старої була дивно тепла й жива.

— Випий кави і під'їж, а потім тебе відвезуть додому. Я не хочу, щоб така гарна дівчина, як ти, їхала поїздом. — Вона всадила Кей, а сама заметушилась по кухні, скидаючи пальто й капелюшок і кидаючи їх на стілець. За хвилину на столі з'явилися хліб, сир і ковбаса, а на плиті вже закипала кава. Кей сказала соромливо:

— Я прийшла розпитатися про Майкла, бо не мала від нього жодної звістки. Пан Хейген каже, що ніхто не знає, де Майкл тепер, і що згодом він сам сповістить про себе.

Хейген заквапився пояснити:

— Мамо, більше нічого ми їй зараз не можемо сказати.

Пані Корлеоне кинула на нього погляд, повний нищівного презирства:

— Хто ти такий, щоб учити мене, що робити? Навіть мій чоловік не вказує мені, що робити, хай його господь помилує.— Вона перехрестилась.

— А як себе має пан Корлеоне? — запитала Кей.

— Добре, добре. Він уже старіє, дурнішає, отож і допустив, щоб сталась така okazія! — Вона неповажно постукала себе по лобі. Потім налила кави й примусила Кей з'їсти трохи хліба з сиром.

Коли випили каву, пані Корлеоне затисла долоню Кей у своїх темних долонях і тихесенько сказала:

— Майкл не напише тобі, ти від нього не діждешся звістки. Він переховуватиметься два-три роки. А може, й довше, може, багато довше. Ідь собі додому, знайди собі доброго хлопця і виходь за нього заміж.

Кей витягла лист із своєї сумочки:

— Чи не могли б ви переслати йому?

Стара жінка взяла лист і погладила Кей по щоці:

— Авжеж, авжеж,— відповіла вона. Хейген почав було протестувати, але стара вилаялася на нього по-італійському. А потім провела Кей до дверей. Швидко цьомкнула її в щоку й сказала.

— Забудь про Майкла. Він уже не для тебе.

На Кей чекала машина, спереду сидів водій і ще один чоловік. Вони довели її аж до готелю, не вимовивши дорогою ані слова. Кей також мовчала. Вона намагалася призвичаїти себе до думки, що той, кого вона кохала, виявився жорстоким убивцею. Адже про це сказала його мати — людина, якій не можна не повірити.

Розділ 16

Карло Ріцці був злий на весь світ. По шлюбі він мав би стати повноправним членом «Родини» Корлеоне, а йому лише віддали невеличку букмекерську контору в північно-східній частині Манхеттена. Він розраховував на один з будинків на Лонг-Біч; адже дон міг коли завгодно виселити пожитців, Карло якраз цього й сподівався, був певен, що, оселившись разом з родиною Корлеоне, буде втаємничений в усі справи. Але ж дон не по правді повівся з ним. «Великий дон»,— думав Карло презирливо. Старий «вусатий ведмежатник», якого вбивці застукали серед вулиці, мов жовтодзьобого злодійкуватого хлопчика. Він мав надію, що старий скоро вріже дуба. Колись вони товаришували з Сонні. Якщо Сонні стане главою «Родини», можливо, Карло пощастить вибитися в люди.

Він дивився, як дружина наливає йому каву. Боже, на кого вона схожа. Не минуло й п'яти місяців після весілля, а її вже отак рознесло. Оці італійки зі Сходу — справжні корови.

Він поляскав її по м'якому опасистому стегну. Конні всміхнулася до нього, але Карло сказав презирливо:

— На тобі більше сала, ніж на свині.

Було приємно бачити, як сльози набігли їй на очі від образи. Нехай вона й донька «Великого дона», але ж вона його дружина, його власність, і він може потирати нею руки. Його самолюбство тішило бодай те, що він міг поводитися з дочкою самого Корлеоне, як з віхтем для підлоги.

Карло зразу ж поставив її на належне місце. Вона хотіла залишити собі оту торбинку з конвертами, в яких їм дарували гроші на весіллі. Карло нагородив її добрим синцем під око і забрав гроші, так і не сказавши, що він з тими грошима зробив, бо це могло й не минуться йому так легко. Ще й досі було трохи прикро. Боже, спустив майже п'ятнадцять тисяч у тоталізатор і на дівчат у кабаре.

Карло відчував, що Конні ззаду стежить за ним, і тому, граючи м'язами, потяг до себе тарілку з булочками через увесь стіл. Він тільки-но впорав яєшню й шинку, але ж був нівроку чолов'яга, отож любив добряче поснідати. Його тішило враження, яке він справляв цю мить на дружину. Вона бачила не звичайного вам чорнявого солоденького італійчика, а високо підстриженого блондина з міцними руками, вкритими золотавим волоссям, з широкими плечима й тонким станом. Він сильніший за будь-кого з так званих «міцних хлопців», що працювали на «Родину». Сильніший за Клеменцу, Тессію, Рокко Лампоне й того Полі, якого хтось пристукнув. Цікаво, на чому він уклепався. Потім чомусь згадав про Сонні. Один на один він упорався б і з Сонні, хоч той трохи вищий і важчий. Щоправда, його трохи страхала слава Сонні, хоча Карло знав його тільки як веселого й дотепного хлопця. Так, хто-хто, а вони з Сонні — щирі приятелі. Може, як помре старий дон, усе налагодиться.

Не поспішаючи, він допив каву. Хіба це квартира? Він звик до просторіших помешкань Заходу. Скоро треба буде їхати на своє «підприємство», приймати ставки. Сьогодні неділя — найнапруженіший день тижня, бейсбольні ігри вже в повному розпалі, починаються баскетбольні змагання й вечірні перегони. Чого це там Конні метушиться? Він обернувся.

Вона вбиралася в модне серед нью-йоркських італійок убрання, якого Карло терпіти не міг. Шовкова квітчаста сукня з паском, вис-тавлені напоказ браслети й сережки, пишні рукави. Вона здавалась років на двадцять старішою.

— Куди це ти вичепурилася?

Вона холодно відповіла:

— Провідати батька на Лонг-Біч. Він ще не встає з ліжка, і ко-мусь завжди треба бути коло нього.

— А що, крамничкою ще Сонні орудує? — поцікавився Карло.

— Якою крамничкою? — Конні безтямно глянула на нього.

Карло оскраженів.

— Ах ти ж, шкапо вошива, я тебе навчу, як розмовляти зі мною, або ж виб'ю тобі дитину з твого коров'ячого черева.

Конні перелякалась, і це тільки додало йому люті. Карло підхопився зі стільця і ляснув її по щоці, залишивши червоний слід. Не відходячи, вдарив її ще, ще і ще раз. Верхня губа репнула, з неї бризнула кров, і вона на очах набрякла. Це зупинило його. Він не хотів залишати слідів. Конні побігла в спальню, грюкнула дверима й клацнула ключем. Карло засміявся і сів допивати каву.

Потім сидів і курих, аж поки настав час одягатися. Карло постукав у двері.

— Ану, відчини, поки я не виламав дверей. — Ніякої відповіді.— Давай, мені треба збиратися,— Карло підняв голос. Він чув, як вона встала з ліжка, підійшла до дверей і повернула ключа. Коли зайшов,

Конні вже відвернулася спиною до нього, підійшла до ліжка і впала на нього обличчям до стіни.

Карло, хутенько вдягнувшись, побачив, що вона вже в самій сорочці. А йому хотілося, щоб Конні навідала батька — може, принесе звіди якісь вісті.

— Що таке? Кілька ляпасів вибили з тебе всю охоту? Ну й ледача ж.

— Нікуди я не піду, — якось невиразно промимрила вона, і в її голосі бриніли сльози.

Карло нетерпляче схопив її за плече й повернув до себе. І зразу побачив, чому Конні не хотіла виходити з дому. Мабуть, її правда. Здається, він ударив її сильніше, ніж хотів. Ліва щока напухла, а розбита верхня губа висіла під носом смішною білою гулею.

— Дарма. Але я пізно прийду. В неділю завжди багато роботи.

Вийшовши з дому, Карло побачив на своїй машині поліцейський зелений талон: його знову оштрафовано на п'ятнадцять доларів за те, що поставив машину в недозволеному місці. Він поклав талон на купку інших у скриньці для рукавичок. Карло був у доброму гуморі. Йому завжди відлягало, коли притискав цю паскуду Конні. Ніби оце розквитався за те, що з ним так негарно повелися в «Родині» Корлеоне.

Коли він набив її перший раз, то й сам трохи злякався. Вона зразу поїхала на Лонг-Біч поскаржитися батькові й матері й показати їм синця під оком. Його аж потом пройняло. Але, повернувшись додому, Конні поводитися напрочуд лагідно, як віддана італійська дружина. Протягом наступних кількох тижнів Карло ставився до неї підкреслено уважно й ласкаво, всіляко виказуючи свою любов і вдень і вночі. Нарешті, гадаючи, що все минулося, вона розповіла, що сталося.

Удома Конні вислухали холодно, навіть трохи глузливо. Щоправда, мати спочатку ніби жаліла її і навіть попросила батька побалакати з Карло. Але батько відмовився.

— Вона моя дочка, — заявив він, — але тепер вона належить чоловікові. Він знає про свої обов'язки. Навіть сам король Італії не важився вступати між чоловіка і жінку. Іди додому й навчися так поводитися, щоб він не мусив удаватися до бійки.

Конні обурено запитала батька:

— А ти бив коли-небудь маму? — Конні була мазункою і тому могла розмовляти з батьком так відверто. Батько відповів:

— Вона ніколи не доводила мене до цього.

Мати кивнула головою й усміхнулася.

Конні розповіла їм, що її чоловік відібрав у неї весільні гроші й навіть не сказав їй, що зробив з ними. Батько лише зауважив:

— Я б зробив те саме, якби моя жінка була така зухвала, як ти.

Отож вона вернулася додому трохи спантеличена, а трохи й настрашена. Конні завжди була батьковою улюбленицею і тепер не могла збагнути, чому він став такий холодний до неї.

Проте дон не був такий уже нечуйний, як удавав. Він з'ясував, куди Карло Ріцці спустив весільні гроші. Спеціально приставлені люди доповідали Хейгеніві все про букмекерські операції Карло Ріцці. Але дон не втручався. Як можна сподіватися від чоловіка належного виконання подружніх обов'язків, якщо він боїтиметься жіничиних ро-

дичів? Становище було дуже дражливе, і дон не наважувався втручатись. А згодом, коли Конні завагітніла, він ще більше переконався, що не схибив і вирішив ні за яких обставин не встрявати, хоч Конні скаржилася матері на нові побої й мати вранці знову звернулася до батька. Конні навіть натякала, що розійдеться з чоловіком. І вперше в житті дон розсердився на неї:

— Він батько твоєї дитини. Ким виросте в наші часи дитина, якщо в неї не буде батька?

Довідавшись про все це, Карло Ріцці заспокоївся. Отже, йому ніщо не загрожує. Він навіть похвалявся двом своїм «писарям», Саллі Рагсу і Коучу, що дає добрих чортів своїй дружині, коли та заноровиться, і бачив, як вони з повагою дивляться на нього — адже у Карло вистачало відваги давати прочухана доньці самого великого дона Корлеоне.

Ріцці не почувався б таким спокійним, коли б йому було відомо, що Сонні, почувши, як він поводить з його сестрою, так оскаженів, що його зупинила лише рішуча заборона самого старого Віто — заборона, якої навіть Сонні не міг не послухатися. Ось чому, боячися, що не стримає своєї запальної вдачі, Сонні останнім часом уникав зустрічей з Ріцці.

Отож, перебуваючи в чудовому настрої, погожого недільного ранку Карло Ріцці переїхав Дев'яносто шостою вулицею на Іст-Сайд і не помітив у потоці автомобілів машину Сонні, що їхав у протилежному напрямку до нього додому.

Сонні покинув безпечний маєток Корлеоне на Лонг-Біч і пробув ніч у Нью-Йорку з Люсі Манчіні. Тепер, повертаючись додому, він мав з собою чотирьох охоронців — двох попереду і двох позаду. Він не потребував охоронців поряд — з одним нападником міг легко впоратися сам. Охоронці їхали у власних машинах, а в готелі займали номери з обох боків номера Люсі.

Якщо їздити до неї не часто, то в цьому не було великого ризику. Та оскільки Сонні вже був у місті, то вирішив прихопити сестру і забрати її з собою на Лонг-Біч. Він знав, що Карло поїде на роботу в свій заклад і що цей поганець не залишить машину для неї. Отож він підвезе сестру додому.

Почекав, поки охоронці, що їхали попереду, зайшли до будинку, а потім пішов слідом. Він бачив, як хлопці, що їхали позаду, пригальмували біля його машини й залишилися стежити за вулицею. Він також був наготові. Хоча майже повністю виключалося, щоб супротивник підозрював, що Сонні в місті, але завжди треба бути обережним. Сонні навчився цього під час гангстерської війни в тридцяті роки.

Він ніколи не користувався ліфтами: адже це смертельні пастки. Швидко піднявся сходами на восьмий поверх до квартири Конні. Постукав у двері. Він бачив, як мимо проїхала машина Карло і знав, що сестра буде сама вдома. Ніхто не відповідав. Постукав ще раз і почув переляканий, несміливий голос сестри:

— Хто там?

Це так не схоже на Конні. Адже сестра завжди була життєрадісна, бадьора і не боязка, як урешті всі в їхній родині. Що трапилося з нею?

— Це я, Сонні,— сказав він.

Всередині стукнув засув, двері відчинилися, й Конні, схлипуючи, впала йому в обійми. У подиві Сонні заляк на місці. Потім відхилив її від себе, розгледів напухле обличчя і все зрозумів.

Сонні метнувся вниз по сходах. Лють спалахнула в ньому, спотворивши обличчя. Конні побачила, як він розгнівався на Карло, і прикипіла до брата, не відпускаючи й намагаючись затягти його до квартири. Тепер вона плакала від жаху. Конні знала вдачу старшого брата і боялася того, що мало статися. Тому-бо вона ніколи й не скаржилася йому на Карло. Йй пощастило затягти його до квартири.

— Це я винна. Я почала з ним бійку, хотіла вдарити його, от він і дав мені ляпаса. Він не хотів так дуже. Я сама наварлася.

Масивне вродливе обличчя Сонні було вже спокійне.

— Ти не підеш сьогодні провідати старого?

Сестра мовчала, і Сонні додав:

— Я думаю, що ти збираєшся, і тому заїхав по тебе. Все одно я був у місті.

Конні заперечливо схитнула головою.

— Я б не хотіла показуватися йому на очі в такому вигляді. Приїду серед тижня.

— Гаразд,— погодився Сонні. Він пішов у кухню і взяв телефонну трубку.— Подзвоню лікареві, щоб прийшов оглянув тебе і зробив усе, що треба. Тобі тепер треба берегтися. Скільки місяців залишилося до пологів?

— Два,— відповіла Конні,— Сонні, я прошу тебе, нічого не роби, чуєш, я тебе прошу.

Сонні зареготав. Щось жорстоке пробилось в рисах його обличчя, коли він запевняв її:

— Не бійся, я не зроблю твоєї ненародженої дитини сиротою. Поцілував її в неушкоджену щоку і вийшов з квартири.

На Іст-Сайді, на Сто дванадцятій вулиці навпроти кондитерської крамнички, в якій заснував свою штаб-квартиру Карло Ріцці, понад тротуаром машини стояли в два ряди. На тротуарі перед крамничкою батьки перекидалися м'ячем зі своїми малими дітьми, яких узяли з собою, щоб мати якусь компанію, поки чекатимуть результатів змагань. Побачивши Карло Ріцці, вони припиняли гру, купували дітям морозиво, щоб ті відчепилися, і починали вивчати газети, вибираючи, на кого поставити в сьогоднішніх бейсбольних змаганнях.

Карло зайшов до великої кімнати за кондитерською крамничкою. Обидва його «писарі», і невеличкий жилавий Саллі Парс, і дебелий Коуч, уже були готові починати роботу. Вони приготували великі розліновані блокноти, щоб заносити ставки. На дерев'яній підставці стояла демонстраційна дошка, на якій крейдою вже написали назви шістнадцяти провідних бейсбольних команд, попарно, так, як вони сьогодні грали. Проти кожної пари обкреслено квадратик для позначення умов ставок. Карло спитав Коуча:

— Як, сьогодні телефону не підслухують?

— Ще не підключились.

Карло підійшов до телефону й набрав номер. Саллі Парс і Коуч байдуже стежили, як Карло записав умови ставок на сьогоднішні бейсбольні ігри, як поклав трубку, підійшов до дошки і поставив проти

кожної пари умови ставок. Він не знав, що вони вже мали ці дані й тепер перевіряли його роботу. Бо в перший тиждень він якось сплутав цифри, переносячи їх на дошку, і створив тим самим «золоту середину» — заповітну мрію всіх гравців. Бо ставлячи у нього на одну команду, а в іншого букмекера, в якого умови записані правильно, ставлячи проти тієї ж самої команди, гравець не може програти. В такому разі у програші залишається лише Карло. Ця помилка коштувала шість тисяч доларів і потвердила думку донна про свого зятя. Він дав наказ перевіряти все, що робив Карло.

Звичайно високопоставлені особи «Родини» Корлеоне ніколи б не цікавилися такою дрібницею. Вони були відділені принаймні п'ятьма щабелями ієрархії. Та оскільки цей заклад розглядався як полігон для випробування зятя, то він перебував під безпосереднім наглядом Тома Хейгена, і тому доповідали щодня, як ідуть справи.

Тепер, коли все було готове, в підсобку кондитерської крамнички набилися клієнти, щоб поставити в своїх газетах умови ставок проти ймовірних переможців. Дехто, дивлячись на дошку, тримав за руку сина чи доньку. Один чоловік, що робив великі ставки, допитувався у своєї малої доньки, яку тримав за руку: «Ну хто тобі сьогодні дужче подобається, серденьятко, — «Велетні» чи «Пірати»?» Зачудована колоритними назвами дівчинка й собі запитала: «А велетні сильніші за піратів?» Батько засміявся.

Біля обох «писарів» утворилися черги. Заповнивши бланк, «писар» відривав його, загортав у нього отримані гроші й передавав Карло. Карло виходив чорним ходом на другий поверх, де містилася квартира хазяїна кондитерської крамниці. Він передавав на центральний пункт дані про ставку, після чого ховав гроші у невеличкий сейф, вроблений у стіні під вікном і замаскований гардиною, спалював папірець, спускав попіл у туалеті й повертався до крамниці.

Жодна гра в неділю не починається раніше другої години, і після першої хвили клієнтів — сімейних чоловіків, що робили ставки і поспішали до своїх родин, щоб підвезти їх на пляж, — тяглися струмки нежонатих або заповзятих гравців, що і в неділю позбавляли свої родини можливості поїхати до моря і відійти від задушливої атмосфери літнього міста. Нежонаті — це гравці азартні, вони роблять великі ставки і приходять десь о четвертій, щоб поставити вдруге. Це вони змушували Карло Ріцці перепрацьовувати по неділях, хоча деякі сімейні чоловіки також, повернувшись з пляжу, поспішають поставити вдруге, щоб надолужити програне.

Десь о пів на другу потік клієнтів зменшився, Карло разом з Рагсом вийшов і сів на ганку перед крамничкою подихати свіжим повітрям. Обидва дивилися, як підлітки граються з м'ячем. Проїхала патрульна машина. Вони не звернули на неї ніякої уваги. Це місце перебувало під надійною протекцією в місцевому відділку поліції, і звідти ніхто не буде їх зачіпати. Правда, можуть улаштувати облаву з вищих інстанцій, але і в такому випадку їх би повідомили заздалегідь.

Вийшов Коуч і також сів біля них. Вони трохи побалакали про бейсбол і про жінок. Карло весело повідомив:

— Сьогодні я трохи поганяв свою, навчав, щоб знала, хто старший, чоловік чи жінка.

— Вона, мабуть, уже добре роздалася? — поцікавився між іншим Коуч.

— Та-а, я їй тільки ляснув кілька разів по пиці. Нічого страшно-го.— Карло помовчав.— Вона гадає, що може командувати мною. Не на того наскочила.

Навколо ще походжало кілька їхніх клієнтів, дихаючи свіжим повітрям, розмовляючи про бейсбол; кілька гравців сиділо на сходах за Карло й «писарями». Раптом підлітки, що грали в м'яча на вулиці, розбіглися в різні боки. З несамовитим скреготом загальмувала й зупинилася якраз навпроти крамнички легкова машина. Загальмувала так різко, що шини аж завищали, та ще перше ніж машина зовсім зупинилася, з-за керма схопився чоловік — так рвучко, що всі застигли, як спаралізовані. То був Сонні Корлеоне.

Масивне обличчя з рисами купідона і товстими вигнутими губами здавалось потворною маскою люті. Як оком змигнути, він уже опинився коло ганку і вчепився в горло Ріцці. Сонні потяг Карло, намагаючись витягти його на середину вулиці. Але Карло обхопив м'язистими руками чавунні поручні ганку й повис на них. Він відхилявся в різні боки, ховаючи обличчя й намагаючись втягти голову в плечі. Його сорочка затріщала в руках Сонні.

Далі було щось жахливе. Сонні почав гамселити кулачиськими переляканого Карло, обсипаючи його лайкою. Карло, незважаючи на свою несамовиту фізичну силу, не чинив ніякого опору, не протестував і не просив пощади. Коуч і Саллі Парс не наважувалися втрутитись. Вони думали, що Сонні хоче вбити зятя, і не хотіли розділити долю Карло. Хлопчаки, що грали в м'яч, підійшли, щоб наляяти водія, який їх розігнав, але тепер стояли і вражено стежили за тим, що відбувалося у них перед очима. Вони самі були не ягнятка, проте вигляд розлюченого Сонні приголомшив їх. Тим часом під'їхала ще одна машина, з якої вискочили двоє охоронців Сонні. Побачивши, що діється, вони також не наважилися втрутитись і стояли наготові, щоб допомогти своєму босові, якщо хтось із перехожих здуру полізе на поміч Карло.

Видовище було жахливе, бо Карло не чинив опору, але, може, саме це й урятувало йому життя. Він учепився в перила, отож Сонні не міг виволікти його на середину вулиці, і хоч був не кволіший за Сонні, але не пробував відбиватися. Сонні гамселив його в голову й у потилицю, аж поки не зігнав лють. Нарешті, відсапуючись, кинув вогненний погляд на Карло і проревів:

— Гляди, виродку смердючий, ще хоч пальцем доторкнися до моєї сестри, то я тебе уб'ю.

Ці слова розвіяли напруження. Бо якби Сонні хотів зараз убити Карло, він не став би погрожувати. Він погрожував з безсилої люті, бо не міг виконати своєї погрози. Карло не дивився на Сонні. Він понурих очі вниз, а його руки міцно обвилися навколо поруччя. Він так і стояв, аж поки не від'їхали машини і поки Коуч не сказав йому тоном старшого:

— Дарма, Карло, ходімо вже в крамницю. Нема чого тут стовбичити.

Лише тоді Карло наважився підвести голову, розімкнути руки і відпустити поручень. Розгинаючись, він помітив, як підлітки дивляться на нього вражено й скрушно — очима людей, що були свідками приниження іншої людини. Він ще почувався нетвердо, але більше від переляку, що скував перед тим його тіло. Незважаючи на цілу

зливу тяжких ударів, Карло не мав серйозних ушкоджень. Коуч провів його за руку до підсобки кондитерської крамниці і поклав на обличчя лід: хоча кров не текла ніде, але воно все аж мінилося від синців. Страх уже минав, Карло замлоїло від пережитого сорому, і він почав блювати. Коуч нахилив голову Карло над зливальницею, підтримуючи його, неначе п'яного, а потім допоміг піднятися в квартиру і вклав на ліжко, Карло так і не помітив, що Саллі Рагс кудись зник.

А Саллі Рагс пішов на Третю авеню доповісти Рокко Лампоне про те, що трапилось. Рокко холодно вислухав повідомлення і своєю чергою подзвонив капореджіме Пітеру Клеменці. Той невдоволено пробурчав:

— Ох, цей мені клятий Сонні з його скаженою натурою,— однак його палець передбачливо натиснув на вилку телефону, так що Рокко не почув тієї репліки.

Клеменца подзвонив на Лонг-Біч і розповів усе Томові Хейгену. Той хвильку помовчав, а потім сказав:

— Вишли негайно своїх людей на машинах на дорогу до Лонг-Біч. Про всяк випадок — ану ж Сонні попаде в пробку або в яку дорожню пригоду. Він, як роздратується, зовсім забуває про обережність. Можливо, наші друзі з протилежної сторони вже прочули, що він у місті. Ніколи не можна бути певним.

Клеменца, роздумуючи, зауважив:

— Поки я вишлю кого-небудь на дорогу, Сонні вже буде вдома. Татталья також нічого не встигнуть.

— Я знаю,— терпеливо відповів Хейген,— але як станеться щось на дорозі, то це затримає Сонні. Отже, постарайся зробити все, що можеш.

Лаючись сам до себе, Клеменца подзвонив Рокко Лампоне і наказав йому вислати кілька людей на дорогу, що веде до Лонг-Біч. А сам пішов до свого улюбленого «каділака» і з трьома охоронцями, яких тепер було приставлено до його дому, через міст «Атлантик-біч-брідж» поїхав у напрямку до Нью-Йорка.

Один з клієнтів, що вештався навколо кондитерської крамнички, був вивідувачем «Родина» Татталья і зразу ж подзвонив своїм людям. Але «Родина» Татталья ще не підготувалася до ведення війни, і повідомлення довго мандрувало від зв'язкового по всіх щаблях до капореджіме, а вже той зв'язався з самим ватажком Татталья. Сонні Корлеоне щасливо дістався до батькового будинку на Лонг-Біч, як раз вчасно, щоб потрапити під батьківський гнів.

Розділ 17

Війна 1947 року між «Родиною» Корлеоне і союзом п'яти інших «Родин» виявилася збитковою для обох сторін. До того ж її ускладнював ще й тиск з боку поліції, яка будь-що намагалася вияснити справу про вбивство капітана Маккласкі. Лише в виняткових випадках керівники департаменту поліції дозволяли собі знехтувати політичними силами, що опікували незаконні тоталізатори та інші темні підприємства, але цього разу політичні діячі виявилися такими ж безпорадними, як генеральний штаб армії, яка вдарилась у грабунки, і польові офіцери якої відмовляються виконувати накази.

Втрата протекції з боку політиків не так сильно вдарила по «Родині» Корлеоне, як по інших «Родинах». Угрупування Корлеоне отримувало більшість прибутків від азартних ігор, і його інтереси найбільше потерпіли в тих місцях, де люди «Родини» працювали на вулиці. Вони попадалися підсланим поліцією провокаторам, обхідників хапали і приставляли в поліцію. Поліція навіть винюхала деякі з «банків» і зробила нальоти, заподіявши чималих збитків. «Банкіри», немалі тузи в своїй сфері, скаржилися капореджіме, а ці останні винесли їхні скарги на родинну раду. Але нічим не можна було зарадити. «Банкірам» наказали тимчасово припинити операції. У найприбутковішому районі — Гарлемі передоручили цей бізнес «диким» негритянським агентам, перед якими поліція була майже безсила, бо вони діяли дуже розкидано й хитро.

Після смерті капітана Маккласкі деякі газети надрукували матеріали про його зв'язки з Соллоццо. Опублікували підтвердження того, що невдовзі перед загибеллю він отримав від Соллоццо великі гроші готівкою. Всі ці повідомлення організував Хейген. Департамент поліції відмовився потвердити або спростувати ці повідомлення, однак вони зробили свій вплив. Через поліцейських вивідувачів і тих полісменів, які щомісяця отримували платню від «Родини», в поліції розпустили чутки, що Маккласкі був нечесним офіцером. Річ не в тому, що він брав гроші, чи то «чисті» хабарі, в цьому не було нічого незвичайного. Але ж він брав якнайбрудніші гроші — за покриття вбивств і за торгівлю наркотиками. А моральний кодекс поліції цього не вибачав.

Хейген знав, що полісмен по-своєму дуже дивно вірить у закон і порядок. Він вірить їм більше, ніж публіка, котрій він служить. Адже закон і порядок — це те чудо, що надає йому сили й могутності, якою він дорожить так само, як майже всі люди дорожать своєю силою. І в той же час він завжди відчуває певну зневагу до публіки, котрій він служить. Адже вона водночас є і його підопічним і його здобиччю. Як підопічні люди невдячні, вимогливі, набридливі. Як здобич — вони хитрі, небезпечні й підступні. І тільки-но хто попадає полісменові в лабеті, як та сама суспільна машина, що її полісмен захищає, пускає в хід усі свої сили, щоб позбавити полісмена належної йому винагороди. Політикани залагоджують махінації, судді виносять м'які присуди, засуджують умовно найнебезпечніших злочинців. Губернатори штатів і президент США дають їм цілковите помилування, якщо тільки найшанованіші адвокати не зуміли ще раніш вигорудити їх. З часом полісмен набуває досвіду. А чом не брати платні, яку йому пропонують оті бандити? Адже гроші йому потрібні більше, ніж будь-кому. Чого б це його діти не мали ходити до коледжу? Чого б це його жінці не вільно було купувати собі одяг у дорогих магазинах? А хіба йому самому завадить під час зимової відпустки засмагнути у Флориді? Адже він, як-не-як, ризикує власним життям, а це вам не жарт.

Але, як правило, полісмен не хоче брати брудних хабарів. Він згодиться взяти гроші від букмекера й не боронитиме йому робити своє діло. Не відмовиться від грошей, запропонованих тим, хто не любить сплачувати штраф за порушення правил руху. За винагороду він дозволить повіям провадити своє ремесло. Це все вади, притаманні людській натурі. Але він звичайно не стане брати хабаря від

продавця наркотиків, озброєного грабіжника, убивці та інших тяжких кримінальних злочинців. На його думку, ці люди підтинають саму суть його влади — тому він не може терпіти їх.

Вбивство капітана поліції майже рівнозначне царевбивці. Та коли стало відомо, що Маккласкі наклав життям, перебуваючи в компанії з відомим розповсюджувачем наркотиків, коли довідалися, що його підозрювали у готуванні вбивства, запал поліції почав потроху спадати. А крім того, треба ще було сплачувати внески за будинки, придбані на виплат, за машини, пристроювати якимось дітей. І без грошей зі «списку» службовці поліції насилу зводили кінці з кінцями. Прибутків від вуличних безпатентних торговців вистачало хіба що на кухоль пива. Відчіпне від штрафів за незаконне паркування машин дають якісь центи. Дехто з доведених до краю полісменів навіть почав у відділках лупцювати затриманих підозрілих осіб — гомосексуалістів, дрібних хуліганів та бешкетників. Нарешті вихід було знайдено. Підняли ціну і знову дозволили «Родинам» відновити діяльність. Знову виборний представник відділка видрукував список усіх службовців з позначенням суми, яку кожний з них мав отримувати щомісяця від «Родини». Якусь подобу громадського порядку було відновлено.

На Хейгенову пропозицію найняли приватних детективів, щоб охороняли кімнату дона Корлеоне в лікарні. Звісно, вони були лише додатком до набагато грізніших бійців із загону Тессіо. Але й такі заходи не могли задовольнити Сонні. В середині лютого, коли дона вже можна було перевозити, його приставили санітарною машиною на Лонг-Біч. Будинок переобладнали, і тепер кімнату дона перетворили на справжню лікарняну палату, з усім необхідним на випадок ускладнення. Найняли перевірених медсестер для цілодобового догляду, а доктора Кеннеді за величезні гроші вмовили перебратись у будинок на Лонг-Біч для служби в цій приватній лікарні. Принаймні до того часу, коли дон зможе обходитися лише доглядом медсестер.

Сторонній людині тепер неможливо було проникнути до оселі дона. Пожильців за гроші «Родини» послали на відпочинок до родичів в Італію, а у звільнені будинки поселили озброєну охорону.

Фредді Корлеоне послали до Лас-Вегаса вичуняти, а разом і розвідати можливості для операцій «Родини» в шикарному комплексі готелів-казино, що саме починав там виникати. Лас-Вегас входив у імперію гангстерських зграй Західного узбережжя, які ще дотримувалися нейтралітету. Дон цієї імперії гарантував безпеку Фредді. П'ять нью-йоркських «Родин» не бажали набувати собі нових ворогів, полюючи на Фредді Корлеоне аж у Лас-Вегасі. У них було досить клопоту і в самому Нью-Йорку.

Доктор Кеннеді заборонив будь-яке обговорення справ у присутності дона. Проте цей лікарський припис не виконувався. Дон напеліг, щоб у його кімнаті відбулася військова рада. І в перший же вечір після переїзду на Лонг-Біч у нього зібралися Сонні, Том Хейген, Клеменца й Тессіо.

Дон Корлеоне ще був надто кволий, щоб говорити багато, але він хотів слухати і в разі потреби застосовувати вето. Коли пояснили, що Фредді послали до Лас-Вегаса рознюхати, чи варто встрявати в

тамтешні гральні заклади, дон схвально кивнув головою. Коли донові розповіли, що люди «Родини» Корлеоне вбили Бруно Татталья, він похитав головою й зітхнув. Але найбільше засмутила його звістка про те, що Майкл убив Соллоццо з капітаном Маккласкі й вимушений був утекти на Сіцилію. Зачувши цю звістку, дон звелів усім залишити кімнату, і вони продовжували свою раду в наріжній кімнаті, де містилася юридична бібліотека.

Сонні Корлеоне відкинувся назад у зручному великому кріслі за письмовим столом.

— Краще було б нам не вплутувати старого у справи ще кілька тижнів, доки лікар не дав дозволу.— Сонні помовчав.— У нас уже є згода поліції на відновлення справ. Насамперед слід відкрити «банки» в Гарлемі. Чорні хлопці трохи потішилися, і досить, тепер нам треба забирати все знов у свої руки. Правда, вони все там пересвинячили, але що з ними вдієш. Вони часто не виплачували виграшів. Їздили в своїх «каділаках» і казали — або почекайте, або отримуйте лише половину свого виграшу. Я не хочу, щоб наші агенти хизувалися багатством перед своїми клієнтами. Щоб одягалися дуже добре, чи їздили на нових машинах, чи щоб зволікали з виплатою виграшів. А всіх «диких» треба відшити, бо вони лише псують нам репутацію. Тому, візьмись за це діло, не відкладаючи. В інших місцях усе влаштується само собою, тільки-но ти сповістиш, що можна починати.

— У Гарлемі є кілька завзятих хлопців, що вже набули смак до великих грошей. І їм не захочеться знову ділитися з нами прибутками,— зауважив Хейген.

— Передай їхні імена Клеменці. То вже його справа — напутити їх,— відказав Сонні.

— Це не проблема,— запевнив Клеменца.

Тессіо порушив найважливіше питання:

— Тільки-но ми відновимо діяльність, як п'ять «Родин» почнуть улаштовувати нальоти. Вони вдарять по «банках» у Гарлемі і по букмекерах на Іст-Сайді. Можуть навіть спробувати наробити нам морки на швейних підприємствах, які ми обслуговуємо. Ця війна нам дорого обійдеться.

— А може, й не будуть,— відповів Сонні.— Їм добре відомо, що ми не сидітимемо склавши руки, а відповімо тим самим. Я вже розвідував щодо замирення і, здається, є можливість усе залагодити, заплативши компенсацію за молодого Татталья.

— Поки що на переговорах «Родини» ведуть себе непоступливо,— зауважив Хейген,— за цей час вони недобрали купу грошей. І не без підстав звинувачують нас. Я думаю, вони хочуть, щоб ми погодилися ввійти в торгівлю наркотиками і надати їм політичні зв'язки «Родини». Іншими словами — погодитися на пропозицію Соллоццо без самого Соллоццо. Але вони не відкриють своїх намірів, доки не завдадуть нам відчутної втрати на бойовищі. Лише коли нам стане скрутно, ми, гадають вони, пристанемо на таку пропозицію.

— Ніяких наркотиків: дон сказав «ні», і це «ні» залишається, доки він сам його не змінить,— рішуче заявив Сонні.

— В такому разі,— провадив Хейген, не міняючи голосу,— перед нами постають тактичні проблеми. Наші підприємства — букмекери і «банки» — розміщені, власне, на вулиці, отже, приступні для нападу. А «Родина» Татталья орудує проституцією, дівчатами на виклик і

профспілками в порту. Як у біса ми можемо притиснути їх? У інших «Родин» є трохи гральних закладів. Але здебільшого вони орудують махінаціями у будівництві, лихварством, профспілками, торгують урядовими замовленнями. Вони також мають чималі прибутки від грабіжницьких банд, що оббирають населення. Отже, їхні гроші не на вулиці, як наші. Нічного кабаре Таттальє не можна чіпати, бо воно надто відоме. Піде такий сморід, що не радий будеш. А поки дон ще не встав, їхній політичний вплив не поступається нашому. Отже, перед нами не легке завдання.

— Це моє завдання, Томе,— відказав Сонні.— І я знайду розв'язку. Провадь переговори й роби, що я тобі наказав. Відновімо операції, побачимо, що буде. У Клеменці й Тессіо досить солдатів, ми можемо виставити стільки озброєних людей, скільки всі п'ять «Родин» разом. Давайте ляжемо на матраци.

Витіснити «диких» негрів з грального бізнесу в Гарлемі було неважко. Домовилися з поліцією, і вона взялась до діла з особливою старанністю. На той час у негрів ще не було можливості підкуповувати великих чинів поліції чи значних політичних діячів, які б гарантували недоторканість їхніх операцій. Це головним чином пояснювалось расовими забобонами. Проте Гарлем — увесь час уважався найменшою проблемою, і тут легкого успіху й сподівалися.

П'ять «Родин» завдали несподіваного удару. Було вбито двох впливових лідерів профспілки швейників, які працювали на «Родину» Корлеоне. А потім букмекерів «Родини» Корлеоне відшили від гавані. Місцеві профспілки портівників цілком підпали під вплив п'яти «Родин». Букмекери «Родини» Корлеоне по цілому місту чули погрози і пропозиції перейти на службу до п'яти «Родин». По-звірячому зарізали найбільшого «банкіра» в Гарлемі — давнього друга й союзника «Родини» Корлеоне. Все було ясно, як божий день. Сонні наказав своїм капореджіме залягти на матраци.

У Нью-Йорку обладнали дві квартири, поклали на підлогу матраци, поставили холодильник для їжі, зробили запас зброї та патронів. Одна квартира призначалася для Клеменці, друга — для Тессіо. До всіх букмекерів «Родини» приставили загони охоронців. Але в Гарлемі їхні заклади попали до рук ворога і тепер з цим нічого не можна було вдіяти. Війна потребувала великих грошей, а прибутків майже не було. Минуло ще кілька місяців, і стало відомо, що «Родина» Корлеоне переоцінила свої сили.

Що ж, для цього були свої причини: поки дон не міг брати участі в справах, значна частина політичної підтримки була знейтралізована. Крім того, десять мирних років вельми підточили бойові якості обох капореджіме — і Клеменці, й Тессіо. Клеменца ще був чудовий виконавець і адміністратор, проте вже не мав енергії й молодечої завзятості, щоб керувати воєнними операціями. Тессіо з роками став спокійний, непохваткий, до того ж йому завжди бракувало належної жорстокості. Том Хейген, попри всі його здібності, просто-напросто не був підготовлений до виконання ролі консільйорі «воєнних» часів. Його найбільшою вадою було несіцілійське походження.

Сонні Корлеоне бачив усі ці хибі, але не міг нічого зробити, щоб усунути їх. Він не був доном, а лише дон міг переміщати капореджіме й консільйорі. Той самий факт відставки ще більше б ускладнив становище, бо міг би спонукати невдоволених до зради. Спочатку Сонні намагався просто виграти час, поки одужає дон, але

мірою того, як у нього відібрали Гарлем, тероризували його букмекерів, становище «Родини» ставало чимраз ненадійнішим. Отож він вирішив огризнутися.

Але йому хотілося поцілити ворогові в саме серце. Він задумав одним тактичним маневром знищити ватажків усіх п'яти «Родин». З цією метою виробив складну систему спостереження. Але через тиждень після цього ворожі ватажки й собі пішли у підпілля, їх вже ніхто не бачив на людях.

Війна між п'ятьма «Родинами» й імперією Корлеоне зайшла в безвихідь.

Розділ 18

Амеріго Бонасера жив за кілька кварталів від свого похоронного закладу на вулиці Мальбері і тому завжди приходив додому на вечерю. А ввечері знову повертався до закладу, демонструючи солідарність із клієнтами — рідними й близькими, що прийшли віддати останню шану мерцям, які лежали в його жалобній залі.

Бонасера завжди ображався на жарти з приводу його професії та деяких непривабливих її сторін, що, зрештою, не були головними. Звісно, жоден з його друзів чи з членів родини чи з сусідів не припускався таких жартів. Будь-який фах заслуговував на повагу у людей, які протягом століть добували собі хліб у поті чола.

Тепер, сівши вечеряти разом із дружиною в заставленому дорогими меблями помешканні, з позолоченими статуетками діви Марії та запаленими свічками у свічниках із червоного скла на буфеті, Бонасера запалив сигарету «Кемел» і випив чарку американського віскі, щоб відігнати втому. Жінка поставила на стіл тарілки з гарячою юшкою. Вони жили самі: Амеріго відіслав доньку до Бостона, до тітки по матері, хай вона там оговтається від жахливої пригоди, забуде тих двох бешкетників, що їх так провчив дон Корлеоне. Сьорбаючи юшку, жінка спитала:

— Знову підеш на роботу?

Амеріго ствердно кивнув головою. Дружина поважала його роботу, але зовсім не розуміла її. Вона не розуміла, що технічний бік справи важив найменше. Як і більшість людей, вона вважала, що її чоловікові платять гроші за його вміння надавати трупові у домовині вигляду живої людини. Що правда, то правда, тут він був неперевершеним майстром. Але ще важливіша, ще необхідніша була його фізична присутність під час прощання осиротілої родини, родичів і друзів з дорогим небіжчиком. У ті хвилини вони потребували Амеріго. Бо він був наче представником смерті на землі. Його обличчя завжди лишалося поважне й тверде, хоча й лагідне, голос не дрижав, хоч лунав тихо, на найнижчому реєстрі, і Бонасера був головною дійовою особою в жалобній церемонії. Він міг заспокоїти тих, хто надміру побивався, міг угамувати неповажних дітей, якщо батькам не ставало духу на те. Він ніколи не здавався нав'язливим, його присутність завжди була доречна. Родина, що один раз скористалася послугами Бонасера, вдавалася до нього знову й знову, і ще ніколи не залишив Бонасера самотнім свого клієнта в жахливий останній вечір, що той мав пробуту на землі.

Звичайно Америкі дозволяв собі трохи подрімати після вечері. Потім умивався, голився ще раз, пудрив синяве підборіддя. Завжди виполіскував рота. З повагою перевдягався у все чисте, надягав на себе білу лискучу сорочку, чорну краватку, темний костюм, чорні шкарпетки, взував чорні черевики. І все ж таки загалом його постать набувала вигляду не похмурого, а скорше заспокійливого. Він фарбував волосся — річ нечувана для італійця його походження; проте робилося це не з марнолюбства. Просто чуб уже був таки добре шпакуватий, а така масть, на думку Бонасера, не пасувала до його фаху.

Коли він доїв юшку, дружина поставила перед ним невеликий біфштекс і трохи зеленого шпинату, щедро политого золотавою олією. Потім випив чашку кави і знову запалив сигарету. П'ючи каву, думав про свою нещасну доньку. Вона вже ніколи не буде такою, як перше. Вроду її врятували, але в очах у неї з'явився вираз переляканого звірятка, і Америкі несила було дивитися на дочку. Отож вони послали її на якийсь час до Бостона. Час загоїть її рани. Бонасера добре знав, що біль і страх — це не смерть, якої вже нічим не поправити. Робота зробила Бонасера оптимістом.

Щойно допив каву, як у вітальні задзвонив телефон. Дружина ніколи не підходила до телефону, коли Америкі був удома, отож він підвівся, допив каву, загасив сигарету і пішов у вітальню. Дорогою вже скинув краватку і розстебнув сорочку, ладнаючись лягти задрімати. Узяв трубку і вимовив зі спокійною ввічливістю:

— Алло.

З другого кінця відповіли різким безапеляційним тоном:

— Це Том Хейген. Я дзвоню за дорученням дона Корлеоне.

Америкі Бонасера відчув, як кава забулькала в нього в шлунку; його наче аж трохи замлоїло. Минуло вже більше року, як він заборгувався донові, аби помститися за честь своєї доньки, і за цей час якось поблякла свідомість того, що колись доведеться сплачувати борг. Вигляд отих двох закривавлених пик переповнив його такою глибокою вдячністю, що він ладен був зробити для дона що завгодно. Але час підточує вдячність ще швидше, ніж вроду. І тепер Бонасера зробилося зле, як людині, що стояла перед страшною катастрофою. Він відповів тремтячим голосом:

— Так, я розумію. Я слухаю.

Його вразив крижаний тон консільйорі. Адже Хейген, хоча й не італієць, завжди був привітною людиною. А тепер він говорив уривчасто й різко:

— Дон свого часу зробив вам послугу. Він не має сумніву, що ви хочете віддячити за неї. Що ви були б раді мати таку нагоду. За годину, не раніше, а може й пізніше, він буде у вашому закладі і скаже, що треба зробити. Зустріньте його там. Усіх людей, що працюють у вас, відішліть додому. Щоб не було нікого. Якщо ви не згодні, скажіть зразу, я повідомлю дона Корлеоне. У нього є й інші друзі, що можуть зробити для нього цю послугу.

Америкі Бонасера майже закричав від переляку:

— Як ви тільки могли подумати, що я відмовлю Хрещеному Батькові? Звичайно, я роблю все, що він хоче. Я не забув про свій борг. Я зараз же, цю ж мить їду до закладу.

Голос Хейгенів трохи пом'якшав, але все одно звучав якось дивно.

— Дякую, — промовив він, — дон ніколи не сумнівався щодо вас. Це я від себе запитав. Зробіть йому сьогодні послугу, і можете коли завгодно прийти до мене, якщо у вас буде якийсь клопіт, я обіцяю вам свою дружбу.

Ці останні слова налякали Бонасера ще дужче. Він перепитав, затинаючись:

— Дон сам прийде до мене ввечері?

— Так, — відповів Хейген.

— Значить, дякувати богові, він уже зовсім видужав, — сказав Бонасера. Однак у голосі його звучала запитальна інтонація. Хейген хвилю мовчав. Потім відповів ледь чуто: «Так». У трубі клацнуло, і телефон затих.

Бонасера кинуло в піт. Він пішов до спальні, перемінив сорочку й виполоскав рот. Але не став голитися й міняти краватку. Подзвонив до закладу й наказав помічникові залишатися з родиною небіжчика в передній залі. А він сам буде зайнятий у робочих приміщеннях. Коли помічник почав розпитуватися, Бонасера враз урвав його й звелів робити як сказано. Відтак надяг піджак від костюма, й дружина, що й досі вечеряла, подивилася на нього здивовано.

— Є робота, — сказав він їй, і вона не наважилася розпитувати, бачачи вираз його обличчя. Бонасера вийшов з дому і пішов до похоронного закладу, що стояв осторонь від інших будинків, на величеській площині, обгородженій з усіх боків білим парканчиком. З вулиці до задньої частини будинку вів неширокий проїзд — якраз такий, щоб могла проїхати машина швидкої допомоги або катафалк. Бонасера відімкнув ворота й залишив їх так. А потім широкими задніми дверима зайшов до будинку. Йдучи, бачив, як парадним входом до похоронного закладу вже заходили родичі та друзі чергового небіжчика, щоб віддати йому останню шану.

Багато років тому, коли Бонасера викупив цей заклад у давнішого хазяїна, що вже збирався на спочинок, перед будинком був ганок з десяти сходинок, по яких мусили підніматися клієнти. Однак через це бували прикрі випадки. Старі й недужі, що приходили віддати шану померлим, хоч плач, не могли зійти по тих сходах, отже, попередній хазяїн піднімав їх на вантажному ліфті — невеликій металевій платформі, прилаштованій знадвору поруч будинку. Цей ліфт був призначений для домовин і трупів. Він зразу спускався в підвал, а там, під будинком, пересувався й піднімався нагору вже в залі, де ставили труну з небіжчиком, отож старі та каліки піднімалися на цій платформі з підвалу просто до труни, а здорові жалобники мусили відсовувати свої чорні стільці, щоб звільнити місце, де розкривалася підлога і виходив нагору ліфт. А потім, віддавши останню шану покійникові, старі чи скалічені родичі й друзі тим самим шляхом добувалися на вулицю.

Амеріго Бонасера таке розв'язання проблеми здалось негідним. Отож він, не пошкодувавши грошей, перебудував парадний вхід, викинув ганок, і тепер до дверей вів похилийхід. Але ліфт, звісно, залишився.

В задній частині будинку, відокремленій від зали, де виставлялася труна, і від приймальні масивними звуконепроникними дверима, містилась його маленька контора, кімната для бальзамування трупів, комора для трупів і надійно замкнена комірчина, де зберігалися хі-

мікалії й моторошні знаряддя його фаху. Бонасера зайшов до контори, сів за стіл і запалив сигарету «Кемел», хоча вкрай рідко кутив у цьому приміщенні. Тут він і залишився чекати дон Корлеоне.

Він чекав у страшному відчаї. У нього не було анінайменшого сумніву щодо характеру послуг, яких ждали від нього. Вже рік, як «Родина» Корлеоне вела війну проти п'яти інших «Родин» мафії в Нью-Йорку, і в газетах рясніли повідомлення про різанину між ними. З обох боків уколошки вже не одного й не двох. І ось тепер «Родина» Корлеоне вбила когось дуже значного й хотіла, щоб труп зник безслідно. А хіба є кращий шлях, як офіційно поховати його через зареєстрованого небіжчика? У Америкі Бонасера не було ніяких ілюзій щодо наслідків такого діла. Він стане співучасником убивства. Якщо про це дізнаються, йому доведеться просидіти чимало років у тюрмі. На його доньку й дружину впаде ганьба, його добре ім'я, ім'я Америкі Бонасера, буде змішане з кривавим болотом війни між бандами мафії.

Бонасера дозволив собі запалити ще одну сигарету. А потім його обсіли ще жахливіші думки. Коли інші «Родини» мафії дізнаються, що він допоміг «Родині» Корлеоне, то до нього поставляться як до ворога. Його замордують. Він уже проклинав той день, коли звернувся до Хрещеного Батька з проханням про помсту. Проклинав той день, коли його жінка познайомилася з дружиною дон Корлеоне. Проклинав і доньку, і Америку, і свої успіхи. Та врешті до нього повернулася надія. А може, все ще й обійдеться. Дон Корлеоне — людина розумна. Певне, він подбає, щоб усе залишилося таємницею. Не треба тільки розпускати нерви. Бо не може нічого бути страшнішого за невдоволення дон.

Він почув, як зашаруділи по гравію шини. Його досвідчене вухо підказало, що вузьким проїздом під'їхала й зупинилася за будинком машина. Бонасера відчинив задні двері, щоб впустити людей до будинку. Всередину ступив огрядний чоловік — Клеменца, за ним двоє молодиків вельми грізного вигляду. Не говорячи ні слова, вони обнишпорили всі кімнати, потім Клеменца вийшов. Обидва молодики залишилися біля Бонасера.

Невдовзі Бонасера почув, що ззаду до будинку під'їжджає важка санітарна машина. З'явився Клеменца, а за ним ще двоє з ношами в руках. Найгірші передчуття Бонасера справдилися. На ношах лежав труп, загорнутий у сіру ковдру; з одного кінця виглядала гола жовта нога.

Клеменца жестом наказав молодикам, щоб несли ноші в кімнату для бальзамування. А потім знадвору, з темряви, до освітленої конторки зайшов ще один чоловік. Це був дон Корлеоне.

Дон дуже схуд і рухався якимось дивно, ніби сковано. Він тримав капелюха в руці; волосся на його масивному черепі було зовсім ріденьке. Виглядав постарілим, на виду його було більше зморщок проти того, як Бонасера бачив його на весіллі, хоча від нього й досі випромінювалася якась магічна сила. Тримавши капелюха коло грудей, дон звернувся до Бонасера:

— Що ж, старий друже, чи готовий ти зробити мені цю послугу?

Бонасера кивнув головою. Дон пішов у кімнату для бальзамування, куди вже занесли ноші; за ним рушив і Бонасера. Труп поклали на один зі столів, зроблених у формі жолоба. Дон Корлеоне ледь

помітним порухом капелюха наказав усім вийти з кімнати. Бонасера прошепотів:

— Що я маю зробити для тебе?

Дон Корлеоне невідривно дивився на стіл.

— Зроби все, на що тільки здатен, приклади все своє вміння, благаю. Я не хочу, щоб мати побачила його отаким.

Він підійшов до столу й відсмикнув сіру ковдру. Навіть при звичаєній своїй довгорічній практикою до видовища смерті, Бонасера не зміг стриматися й уражено охнув. Він побачив на столі для бальзамування розкряпане кулями обличчя Сонні Корлеоне. Його ліве око плавало в крові, перенісся і ліва вилиця були розтриті в криваве м'ясо.

Якусь мить дон тримався за Бонасера, щоб не впасти.

— Бачиш, як змордували мого сина.

Розділ 19

Можливо, що якраз безвихідь змусила Сонні Корлеоне ступити на криваву путь нищення, що привела його самого до загибелі. А може, вирвалася з пут його темна хижка натура. У всякому разі весною й улітку він здійснив чимало безглузвих нальотів на підприємства своїх ворогів. У Гарлемі наклав життям не один з сутенерів «Родини» Татталья, в порту вбивали лихварів. Профспілковим ватажкам, що держали руку п'яти «Родин», порадили дотримуватися нейтралітету. Оскільки букмекерам «Родини» Корлеоне ще було закрито доступ до порту, Сонні послав Клеменцу з його загоном, щоб розладнати бізнес ворогів на всьому узбережжі.

Ці вбивства були безглузді, бо не могли вплинути на хід боротьби. Сонні був чудовий тактик і вигравав блискучі операції. Але тут потрібен був стратегічний геній дона Корлеоне. Точилася затяжна партизанська війна, в якій обидві сторони безцінно втрачали силу грошей і людей. Ворог усе ж таки вимусив «Родину» Корлеоне закрити деякі з найприбутковіших гральних закладів, між ними й заклад, переданий зятеві — Карло Ріцці. Карло вдарився в пияцтво, почав волочитися за хористками та варити воду з дружини. Після сутички з Сонні Корлеоне він уже не наважився піднімати руку на неї, але й не спав більше з нею. Конні годила йому, як болячці, а Карло гордував нею і здавався сам собі немовби римським патрицієм. Він глузував: «Іди й скажи своєму братові, що я не хочу лягати з тобою в ліжку, може, він відлупцює мене, то, диви, мені знову захочеться тебе».

Карло смертельно боявся Сонні Корлеоне, хоча зовні вони поводитися з холодною ввічливістю. У Карло було досить глузду збагнути, що Сонні може вбити його. Для Сонні, як для хижого звіра, вбити людину нічого не значило, тоді як Карло для такого вчинку треба було б зібрати всю свою відвагу, всю волю. Карло ніколи не спадало на думку, що саме через це він краща людина, ніж Сонні, якщо взагалі тут можна так висловлюватися. Ні, він заздрив хижій жорстокості Сонні, що вже ставала легендарною.

Том Хейген, як консільйорі, не згоджувався з тактикою Сонні, проте вирішив не оскаржувати його перед доном, бо ця тактика, до

певної міри, давала якісь наслідки. Скидалося на те, що нескінченні вбивства залякали п'ять «Родин»: їхні удари слабшали, аж поки не припинилися зовсім. Хейген спочатку не давав віри видимому упокоєнню ворога, але Сонні тріумфував.

— Я тельбушитиму їх далі,— заявив він Хейгену,— і побачиш, як вони приповзуть канючити миру.

Сонні непокоїло інше. Дружина почала гризти його, бо до неї дійшли плітки, що Люсі Манчіні приворожила її чоловіка. А крім того, страшенно стомлювало постійне напруження від свідомості, що на нього весь час полюють. Доводилося бути вкрай обережним; до того ж Сонні здогадувався, що ворог пронюхав про його візити до Люсі. Але, знаючи, що це традиційно найуразливіше місце, Сонні вжив усіх запобіжних заходів і не боявся. Люсі й гадки не мала, що за нею стежать цілодобово люди з загону Сантіно. Як тільки на її поверсі звільнявся номер, його відразу ж винаймав хтось із найвідданіших людей його загону.

Дон видужував і невдовзі мав перебрати на себе все керівництво. Сонні був певен: тільки-но дон стане на ноги, як фортуна відразу ж повернеться до «Родини» Корлеоне. А до того часу він охоронятиме їхню імперію, намагатиметься заслужити повагу батька і, оскільки права ватажка «Родини» не конче переходять від батька до сина, зміцнить свої шанси на успадкування посади глави «Родини» Корлеоне.

Але вороги не гаяли часу. Вони теж проаналізували ситуацію і дійшли висновку, що єдиний засіб уникнути цілковитої поразки — це вбити Сонні Корлеоне. Тепер п'ять «Родин» краще розуміли становище й відчували, що з доном можна буде вести переговори; адже всі знали, який він розважний чоловік. Сонні зненавиділи за його кровожерність, що здавалася варварською. А крім того, свідчила й про неділову натуру. Нікому не хотілося повернення до колишніх бурхливих часів.

Якось увечері до Конні Корлеоне подзвонила якась дівчина й спитала Карло.

— Хто говорить? — поцікавилася Конні.

Дівчина захихотіла в трубку й відповіла:

— Знайома Карло. Я просто хотіла сказати йому, що сьогодні не можу з ним зустрітися. Мушу поїхати з міста.

— Ах ти ж, суко вошива,— проверещала Конні Корлеоне в трубку.— Чуєш, вошива суко? — ще раз сказала Конні. У трубці клацнуло: її поклали.

Того ж таки дня Карло ходив на іподром і повернувся додому пізно ввечері, роздратований програшем, та ще й напідпитку: тепер він завжди носив при собі пляшку віскі. Тільки-но він переступив поріг, як Конні накинулася на нього з прокльонами. Він, не звертаючи на неї уваги, пішов до ванної. Помившись під душем, вийшов, втерся на очах у дружини й почав одягатися, збираючись знову повіятися з дому.

Конні стояла руки в боки; обличчя в неї аж пополотніло й укрилося плямами від люті.

— Можеш не збиратися. Твоя краля дзвонила й сказала, що не зможе прийняти тебе сьогодні. Ах ти ж вошивий виродку! У тебе стало нахабства давати своїм хвойдам мій телефонний номер? Я тебе

вб'ю поганцю! — Конні кинулась на нього, штурхаючи його кулаками і намагаючись подряпати нігтями обличчя.

Карло відсторонив її однією рукою.

— Чи ти сказала? — сказав він холодно. Але Конні бачила, що він стурбований. Ніби знав, що дівчина, з якою він волочився, могла викинути такого коника.

Конні ухилилася від його руки і вп'ялася йому пальцями в щоки, обдираючи шкіру. Навдивовижу терпляче Карло знову відіпхнув її. Помітивши, що Карло зважає на її вагітність, Конні осміліла ще дужче. А його розгубленість сповнила її презирливою втіхою. Вона рушила за ним у спальню.

— Сиди вдома. Нікуди ти не підеш.

— Гаразд, гаразд, — відповів Карло, ще роздягнений, у самих трусах. Він любив ходити отак у квартирі, пишаючись своєю атлетичною статуєю і золотавою смагою. Конні кинула на нього пожадливий погляд. Карло силувано посміхнувся.

— Може, даси мені, нарешті, попоїсти?

Це трохи втихомирило її: чоловік нагадав про обов'язки, принаймні про один з них. Конні була доброю куховаркою — навчилася в матері. Поки нагрівалася сковорода, покришила телятину й перець, готуючи збірний салат. Тим часом Карло простягся на ліжку, вичитуючи з газети відомості про завтрашні перегони. Час від часу він прикладався до чайної склянки, наповненої віскі.

Конні зайшла до спальні й зупинилася на дверях, неначе без запрошення їй не вільно було підійти ближче.

— Вечеря на столі, — озвалась вона.

— Я ще не хочу їсти, — відказав він, не зводячи очей від газети.

— Вечеря на столі, — вперто повторила Конні.

— Жери сама, — сказав Карло, допив віскі зі склянки й знову налив у неї з пляшки. Він уже немовби забув про дружину.

Конні вернулася на кухню й щосили жбурнула тарілками з їжею об зливальницю. Брязкіт розбитого посуду підняв Карло з ліжка. Від вигляду масних плям від салату на стінах кухні охайного Карло прорвало.

— Ану прибери, бо приб'ю на місці, як шолудиву сучку, — зловісно сказав він.

— Не діждеш! — відповіла Конні й підняла руки зі скарлюченими, мов пазури, пальцями, готова роздерти на лико шкіру на його голих грудях.

Карло вийшов у спальню, а за мить вернувся зі складеним удвоє ременем у руці.

— Прибери, — сказав він із виразною погрозою в голосі.

Конні не зрушила з місця. Карло замахнувся ременем і стьобнув її по товстому стегні — не дуже сильно, щоб не лишити сліду, однак боляче. Конні відступила до буфета, сунула туди руку, вихопила довгий широкий ніж і підняла його напоготові.

Карло зареготав:

— Ба які ці Корлеоне! У них і жінки — душогубки.

Він поклав на стіл ремінь і ступив до неї. Конні хотіла зустріти його швидким несподіваним ударом, але важке тіло вагітної жінки уповільнило її руки, і Карло ухилився від ножа, що цілком насправжки поціляв йому в пахвину. Він легко обеззброїв її й почав бити по

обличчю знов не дуже сильно, щоб не лишити слідів. Карло бив і бив, а дружина задкувала від нього довкола столу, аж поки він не загнав її у спальню. Конні вп'ялася зубами йому в долоню, він ледве віддер її за волосся. Карло бив її по щоках, доки вона не розрвелася, як мале дівчисько, від болю й образи. Потім презирливо турнув її на ліжку. Хлиснув віскі прямо з шийки — пляшка ще стояла на нічному столику біля ліжка. Тепер він був уже добряче п'яний, його світло-голубі очі божевільно блищали, і Конні перелякалася не в жарт.

Широко розставивши ноги, Карло пив з шийки. Потім захопив пальцями шкіру з тілом на її розповнілому від вагітності стегні й почав боляче крутити, аж поки Конні стала проситися.

— Жирна, як свиня,— сказав він гидливо і вийшов зі спальні.

Перестрашена, Конні лежала в ліжку, не вагаючись поцікавитися, що робить її чоловік у суміжній кімнаті. Нарешті вона підвелася, щоб зазирнути у вітальню. Карло розлігся там на канапі й дудлив віскі з нової пляшки. Конні подумала, що скоро він нап'ється і засне, а вона тоді вийде до кухні і зателефонує своїм на Лонг-Біч. Скаже матері, щоб прислала кого-небудь забрати її звідси. Вона сподівалася, що до телефону підійде Том Хейген або мати — аби тільки не Сонні.

Було вже близько десятої години вечора, коли на кухні в домі дона Корлеоне задзвонив телефон. Трубку взяв один з донових охоронців і зразу, як належить, покликав господина. Але пані Корлеоне ніяк не могла втямити, чого хоче дочка, бо та, хоч і в істеричному стані, намагалась говорити пошепки, щоб не почув чоловік у суміжній кімнаті. Та й губи в неї розпухли від ляпасів, і їй важко було говорити виразно. Тому пані Корлеоне моргнула охоронцеві, щоб той покликав Сонні, який сидів у вітальні з Томом Хейгеном.

Сонні прийшов на кухню й узяв у матері телефонну трубку.

— Алло, Конні,— сказав він.

Конні так перелякалася — і того, що чоловік почує, і того, що може накоїти брат,— що стала затинатися ще дужче. Вона пробелькотіла:

— Сонні, пришли по мене машину, я тобі потім розповім. Нічого такого, тільки сам не приїзди. Пришли Тома, чуєш, Сонні? Нічого такого, я тільки хочу додому.

Тим часом до кухні прийшов і Хейген. Дон уже випив на ніч снодійне і спав у своїй спочивальні на поверх вище, тому Хейген не хотів спускати ока з Сонні на випадок якоїсь пригоди. Обидва домашні охоронці теж були в кухні. Всі очікувально дивились на Сонні, що стояв з трубкою біля вуха.

Очевидно, шалена вдача Сонні мала якісь таємничі глибокі джерела в самій будові його організму. І тепер видно було, як кров буквально бухнула в його товсту жилу шию, а очі затуманила ненависть, і всі риси обличчя напружились, аж загострились, а потім обличчя набуло якогось землистого кольору, мов у хворого, що бореться зі смертю. І руки в нього аж трусилися: то серце гнало по жилах адреналін. Але Сонні відповів опанованим, низьким голосом:

— Зажди, я зараз,— і поклав трубку.

Якусь хвилику він стояв на місці, неначе сам приголомшений своєю люття, а потім, гидко лаючи, вибіг з дому.

Хейген зрозумів з виразу обличчя Сонні, що той зовсім знавіснів.

Зараз можна було чекати від Сонні чого завгодно. Хейген знав також, що дорогою до міста Сонні може охолонути, вернути собі розважливість. Правда, та розважливість могла зробити Сонні ще страшнішим, хоч і вбереже від небезпек, у які завела б його лють. Хейген почув, як заревів мотор, і наказав обом охоронцям:

— Ідьте за ним.

А потім пішов до телефону й домовився, що кілька чоловік із загону Сонні, які мешкали в місті, заберуть Карло Ріцці з дому. Інші залишаться біля Конні, поки не приїде її брат — цей навіжений Сонні. Хейген ризикував, стаючи на шляху Сонні, але знав, що дон підтримає його. Він боявся, що Сонні вб'є Карло Ріцці перед свідками. Він і не підозрював якихось підступів з ворожого боку. П'ять «Родин» вже давно затихли і очевидно ждали миру.

На той час, коли Сонні вилетів на «б'юїку» з подвір'я, він уже почасті отямився. Задоволено побачив, як двоє охоронців сідають у машину, щоб їхати слідом за ним. Він не думав про небезпеку, бо п'ять «Родин» уже давно перестали контратакувати, фактично вже й не воювали. В передпокої мимохідь ухопив свій піджак, пістолет лежав схований у машині, зареєстрований на одного з членів його загону, отже, поліція не могла присікатись до нього самого. Проте Сонні не сподівався, що доведеться вдатися до зброї. Він навіть ще не знав сам, що збирався зробити з Карло Ріцці.

Тепер, маючи змогу обдумати становище, він зрозумів, що не може вбити батька ще ненародженої дитини, до того ж ще й чоловіка своєї сестри. У всякому разі не через сімейні чвари. Хіба що це були не просто сімейні чвари. Карло виявився негідником, і Сонні відчував себе винним, що через нього сестра познайомилася з цим виродком.

Як не парадоксально, але Сонні, незважаючи на свій шалений норов, не міг ударити жінку і ще ніколи не вдарив жодної. Не міг також скривдити дитину чи когось беззахисного. Того разу Карло не чинив опору, це врятувало йому життя. Цілковита покора обеззброїла жорстокість. Змалку Сонні мав чуйне серце. Тільки доля згодом зробила його вбивцею.

Але тепер він раз і назавжди відіб'є Карло охоту бити дружини, — подумав Сонні, звертаючи свій «б'юїк» на платну дорогу, яка вела з Лонг-Біч на шосе, що по той бік Джонс-Біч. Тут було менше машин. Він завжди їздив цією дорогою до Нью-Йорка.

Він вирішив, що відішле Конні з охоронцями додому, а сам залишиться й провчить Карло. Що буде після цього, не знав. Якщо цей виродок справді побив Конні — він зробить з нього каліку. Але холодний морський вітер дорогою остудив його лють. Сонні весь час їхав з відкритим вікном.

Як завжди, він поїхав по шосе «Джонс-Біч-Козвей», бо о цій порі року, та ще пізно вночі, там майже ніхто не їздив, і можна було розвинути шалену швидкість, поки не виїдеш на магістральну трасу. Але й там рух о цій порі був невеликий. Сонні знав, що швидка їзда хоч трохи зніме з нього небезпечну напруженість. Машина з охоронцями залишилась далеко позаду.

Дорога була майже не освітлена, на ній не видніло жодної машини. Далеко спереду Сонні побачив білу будку збирача плати за проїзд. Поруч неї стояло ще кілька будок, але вони працювали ли-

ше вдень, коли їхало багато машин. Сонні пригальмував «б'юїка» і вже почав нищпорити по кишенях, шукаючи монети. Але нічого не знайшов. Видобув гаманець, розкрив його однією рукою й витяг пальцями долар. Підїхав до будки і здивовано побачив, що проїзд йому закриває автомобіль, а водій, здавалося, розпитував у збирача плати, як йому їхати. Сонні натиснув на сигнал, і друга машина слухняно подалася вперед, звільняючи місце біля віконця.

Сонні віддав долара й зачекав на решту. Йому вже хотілося скоріше підняти шибку. Вітер з Атлантичного океану вистудив усю машину. Але поганець митник без кінця колупався зі своєю рештою і навіть упустив її на підлогу, а тоді нахилився підібрати її.

У цю мить Сонні помітив, що друга машина не поїхала, а ще стоїть на метр-півтора попереду його машини. Тієї ж миті краєм ока побачив, що в затемненій будці з правого боку хтось стоїть. Але у нього вже не було часу звернути на це належну увагу, бо з машини перед ним вишли двоє й рушили до нього. І за якусь частку секунди, перше ніж щось відбулося, Сонні зрозумів, що він уже труп. У цю мить його мозок діяв винятково чітко, бо лють розлетілась і прихований доти страх зрештою немовби просвітив його.

Але й тоді, в якійсь рефлекторній волі до життя, його важке тіло вдарилося в дверцята «б'юїка», ламаючи замок. Чоловік у затемненій будці почав стріляти, і кулі прошили голову й шию Сонні Корлеоне, коли його тіло вивалювалося з машини на дорогу. Двоє спереду теж вихопили пістолети.

Чоловік у затемненій будці перестав стріляти, і тіло Сонні Корлеоне осунулось на асфальт, хоча ноги ще були в машині. Обидва чоловіки спереду й собі зробили кожний по пострілу в тіло Сонні Корлеоне, а потім кілька разів ударили підборами, спотворюючи і без того жахливо знівечене обличчя.

За кілька секунд усі четверо — троє вбивць і удаваний збирач дорожнього мита — вже мчали своєю машиною по дорозі «Медоубрук-парквей» у протилежному від Нью-Йорка напрямку. Шлях їхнім переслідувачам перетинали машина й тіло Сонні. Проте коли охоронці ще за кілька хвилин підїхали і побачили труп, їм і так не захотілося розпочинати переслідування. Вони круто розвернули машину й помчали на Лонг-Біч. Коло першого ж телефону-автомата зупинилися, й один подзвонив Хейгену. Сказав напростець:

— Сонні вбито. Його застукали коло митної будки на виїзді біля Джонс-Біч.

Хейген відповів надивовижу спокійним голосом:

— Їдьте до Клеменци додому і скажіть йому, хай негайно мчить сюди. Він скаже, що вам робити далі.

Хейген розмовляв по телефону з кухні, де в цей час матуся Корлеоне поралася, готуючи перекуску доньці, що мала ось-ось підїхати. Отож він стежив за своїми словами, і стара нічого не помітила. Не те що не могла б помітити, коли б хотіла, але за свій вік вона навчилася не прислухатися. Якщо їй треба знати про якусь прикрість, то їй і так невдовзі скажуть. А якщо це така прикрість, яка її не обходить, то чому б вона мала встрявати. Її цілком задовольняло, що вона не поділяє всіх прикростей чоловіка й синів, бо зрештою, хіба ж чоловіки поділяють жіночі прикрості? Байдуже підігріла каву й накрила на стіл. Знала за власним досвідом, що горе й страх не вгамовують пот-

реби в їжі, зате їжа притуплює горе й страх. Якби лікар спробував заспокоїти її якимись таблетками, вона б напевне розсердилася, але чашка кави й скибка хліба — то інша річ. Звісно, матуся Корлеоне була проста людина.

Отож вона не затримала Тома Хейгена, коли той пішов у наріжну кімнату. Там його почало трясти так страшно, що він мусив сісти, втягнувши голову в плечі і затиснувши руки колінами, неначе молився дияволу.

Тепер йому стало ясно, що він не годився на місце консьльйорі під час війни. Його обдурили, обвели круг пальця п'ять «Родин» своєю удаваною невойовничістю. Затаїлися, готуючи диявольську засідку. Вони все розраховували, вичікували, не відповідаючи, хоч як свербіли їхні криваві руки. І дождалися свого. Старий Дженко Аббандандо ніколи б не попався на такий гачок, він би нюхом відчув небезпеку й діяв би з потроєною обережністю. Горе пригнітило Хейгена. Адже Сонні був насправду його братом, його рятівником, його героєм, коли вони були ще підлітками. Сонні ніколи не зневажав його, завжди ставився приязно. А як він зустрів Тома, коли того випустив Соллоццо! Як щиро зрадів! Хейгенові було байдуже, що Сонні виріс на жорстоку, хижу, криваву людину.

Він вийшов з кухні, бо нізачо в світі не зміг би сказати матусі Корлеоне про смерть її сина. Він ніколи не думав про неї як про свою матір, хоча донедавна серцем вважав батьком, а Сонні братом. Томові почуття до неї були такі, як і його прихильність до Фредді, Майка й Конні. Прихильність до людини, що добре до тебе ставиться, але не любить. І все ж таки він не міг сказати їй. За кілька місяців вона втратила всіх своїх синів: Фредді вислано до Невади, Майкл рятував своє життя, ховаючись на Сіцілії, а тепер убито Сонні. Кого з них трьох вона любила найбільше? Стара ніколи цього не виказувала.

Так тривало кілька хвилин. Потім Хейген знову опанував себе й узяв телефонну трубку. Він набрав номер квартири Конні. Довелось довго чекати, поки та пошепки відповіла.

Хейген говорив з нею ласкаво.

— Конні, це Том. Розбуди чоловіка, мені треба з ним переговорити.

Конні запитала переляканим голосом:

— Томе, невже Сонні їде сюди?

— Ні, Сонні не приїде, не турбуйся. Іди розбуди Карло, скажи йому, що дуже важливе діло. Я хочу переговорити з ним.

Конні відповіла зі сльозами в голосі:

— Томе, він набив мене, я боюсь, що битиме ще, як довідається, що я дзвонила до вас.

Том лагідно запевнив:

— Він не битиметься. Я поговорю з ним і все залагоджу. Все буде гаразд. Скажи йому, це щось важливе, дуже, дуже важливе. Хай візьме трубку. О'кей?

Минуло майже п'ять хвилин, перше ніж Карло підійшов до телефону. Спросоння і з перепоею він говорив нерозбірливо. Хейген сказав різко, щоб протверезити його:

— Слухай, Карло. Маю повідомити щось жахливе, отже, приготуйся, відповідатимеш мені байдуже, так ніби це не така страшна річ, як ти почуєш. Я сказав Конні, що це дуже важливе діло, отже, ти їй

щось набреши. Скажи, що «Родина» вирішила переселити вас обох на Лонг-Біч і надати тобі велику посаду. Що дон наважився, врешті, на це, сподіваючись, що ваше сімейне життя піде на краще. Зрозумів?

У голосі Карло забриніла надія, коли він відповів:

— Так, зрозумів.

— За кілька хвилин мої люди постукають до вас, щоб забрати тебе з собою. Скажеш їм, щоб спочатку подзвонили мені. Скажи їм лише це й більше нічого. Я накажу їм залишити вас із Конні на місці. Гаразд?

— Так, так, розумію,— голос Карло тепер був схвильований. Здавалося, напружений Хейгенів тон нарешті розворушив його і підготував до того, що йому доведеться почути справді важливу новину. Хейген говорив далі:

— Сьогодні ввечері вбили Сонні. Не кажи нічого. Коли ти спав, подзвонила Конні, і він уже їхав до вас, але я не хочу, щоб вона знала про це, навіть якщо вона здогадується, я не хочу, щоб їй було відомо напевне. Бо вона думатиме, що все сталося через неї. Я хочу, щоб ти сьогодні залишався з нею і нічого їй не говорив. Хочу, щоб ти замирився з нею. Хочу, щоб ти був порядним чоловіком, будь таким принаймні доти, поки народить дитину. Завтра вранці, можливо, ти, а може, дон чи її мати сповістять Конні про братову смерть. Я хочу, щоб ти був біля неї. Зроби для мене таку послугу, і я подбаю про тебе в майбутньому. Зрозумів?

Голос Карло звучав трохи непевно:

— Так, так, Томе. Слухай, ми з тобою завжди ладнали добре. Я вдячний тобі. Розумієш?

— Так,— відповів Хейген.— Ніхто не стане відносити те, що трапилось, на рахунок вашої сварки, можеш не турбуватися.— Помовчав, а потім сказав підбадьорливо: — Ну, йди вже до Конні,— і поклав трубку.

Хейген навчився від дона ніколи не вдаватися до погроз, але Карло добре все зрозумів: він був на волосинку від смерті.

Хейген ще подзвонив Тессіо, наказавши йому прибути негайно на Лонг-Біч. Він не сказав, а Тессіо не спитав — чому. Хейген зітхнув. Тепер він мав зробити те, чого найбільше боявся.

Треба розбудити дону. Треба сповістити людину, яку він любив понад усе на світі, про те, що не справдив її надій, що не вберіг володіння дона й життя його найстаршого сина. Треба сказати донові, що все програно, якщо цей хворий чоловік сам не вступить у боротьбу. Хейген не обдурював себе. Тільки дон міг якось виправити становище після такої жахливої поразки. Хейген не став навіть радитися з лікарями дона Корлеоне, це тепер було зайве. Хоч би що сказали йому лікарі, навіть якби заборонили говорити, заявивши, що дону не можна вставати з ліжка під загрозою смерті, він все одно доповів би донові, а потім вчинив так, як той звелить. Не було у нього ніяких сумнівів і щодо того, як поведеться дон. Тепер лікарські висновки не мали ніякої ваги. Ніщо не мало ваги. Треба все викласти дону, і той або візьме командування на себе, або ж мусить наказати Хейгенові скласти зброю і віддатися на ласку п'яту «Родин».

І все ж таки попри всю рішучість Хейген боявся наступної години. Він намагався підготувати себе. Доведеться зразу чесно визнати свою вину. Але якщо картати себе перед доном, це лише збільшить

донів тягар. Виказувати своє горе, значить посилити горе дона. Відзначати свої хиби як консільйорі під час воєнних дій, значить примусити дона картати себе за те, що помилився, признавши непідходящу людину на таку відповідальну посаду.

Отож Хейген вирішив розповісти про те, що сталося, викласти власні пропозиції, як виправити становище, й потім мовчки чекати на вказівки. А далі його поведінка мусить бути такою, як забажає дон. Якщо дон захоче, щоб він показав, що визнає за собою вину, Том так і зробить, якщо донові захочеться бачити його горе, тоді дасть вихід почуттям, що опанували ним.

Хейген підняв голову, прислухаючись до гудіння моторів. До будинку підїздили машини. Прибували капореджіме. Спочатку він коротко проінструктує їх, а потім підніметься нагору і розбудить дона Корлеоне. Він устав, підійшов до шафки з напоями біля столу, вдобув склянку й пляшку. Якусь хвилину постояв у знемозі, тримаючи склянку й пляшку в руках. Почув, як хтось легенько прочиняє двері до кімнати і, обернувшись, побачив дона Корлеоне, вперше після замаху на його життя повністю вдягненого.

Дон пройшов через усю кімнату до свого важкого великого крісла й сів. Посувався він трохи скуто, одяг на ньому висів трохи просторо, але для Хейгена він виглядав таким, як і завжди. От немовби дон Корлеоне власною волею взяв і зняв усі зовнішні ознаки своєї недуги. Його обличчя набуло давнішнього виразу сили й рішучості. Дон сів, не згинаючи спини, в крісло й сказав Хейгенові:

— Хлюпни мені на саме денце ганусівки.

Хейген миттю поставив свою пляшку, взяв іншу й налив донові й собі міцної рідини з присмаком локриці. Ця селянська саморобна горілка значно міцніша від тієї, якою торгують по крамницях,— також подарунок від давнього приятеля, який щороку прислав кілька ящиків цього зілля.

— Дружина плакала у себе в ліжку,— сказав дон Корлеоне,— я помітив, як у будинок попід вікнами пройшли капореджіме. Зараз північ. Отже, мій консільйорі, розкажи своєму донові те, що вже всім відоме.

— Матінці я не казав нічого. Коли ви зайшли, я якраз сам збирався піти до вас, розбудити і все розповісти. Оце б зараз я пішов до вас.

Дон Корлеоне зауважив непроникно:

— Але мусив спершу випити.

— Так.

— Ну що ж, ти вже вихилив свою чарку. Можеш говорити.— В його голосі відчувався ледь помітний докір Хейгенові за нерішучість.

— На шосе підстрелили Сонні,— сказав Хейген.— На смерть.

Дон Корлеоне трохи не зомлів. На якусь мить стіни будинку розійшлися перед його очима, а на обличчі виказала себе вся його фізична квалість. Але наступної миті він уже опанував себе.

Дон склав долоні на столі й подивився Томові просто в очі.

— Розкажи мені все,— а потім підніс руку,— ні, почекай, поки надійдуть Клеменца й Тессіо, щоб не повторювати двічі.

Невдовзі до кімнати зайшли обидва капореджіме в супроводі охоронців. Вони зразу побачили, що дон уже знає про смерть сина, бо він підвівся, щоб привітати їх. Давні друзі обнялися. Потім Хейген усім налив ганусівки, всі випили, і він розповів про події цієї ночі.

Під кінець дон лише спитав:

— Це точно, що мій син неживий?

Відповів Клеменца:

— Так, охоронці були з загону Сантіно, але дібрані мною. Я допитав їх, коли вони приїхали до мене додому. Вони бачили тіло під ліхтарем біля будки митника. Сонні не може бути живий при тих ранах, що бачили охоронці. Вони за свої слова відповідають життям.

Дон Корлеоне сприйняв цей остаточний вирок, нічим не виявивши своїх почуттів, хіба що кілька секунд сидів мовчки. Потім сказав:

— Хай жодного з вас не зачіпає ця подія. Не замишляйте нічого, щоб помститися, не намагайтеся вистежити вбивць мого сина без моєї прямої на те вказівки. Без мого наказу не чинити жодного ворожого акту проти п'яти «Родин». До похорону мого сина наша «Родина» припиняє будь-яку діяльність. Потім ми зберемося й вирішимо, що робити. А сьогодні зробимо все, що можемо, треба поховати Сантіно, як християнина. Мої друзі залагодять усе з поліцією й іншими властями. Клеменца, ти весь час перебуватимеш при мені як мій охоронець, ти і люди твого загону. Тессіо — ти охоронятимеш інших членів моєї родини. Томе, подзвони Америкіо Бонасера й скажи йому, що сьогодні ввечері він мені потрібен. Хай чекає на мене в своєму закладі. Через годину, а можливо й через дві або три. Всі усе зрозуміли?

Троє кивнули головами. Дон Корлеоне додав:

— Клеменца, підготуй людей, машини й чекай на мене. Я буду готовий за кілька хвилин. Томе, ти все робиш правильно. Я хочу, щоб на ранок Констанція була з матір'ю. Влаштуй, щоб вони з чоловіком переїхали в один з наших будинків. Хай Сандрині приятельки придуть у будинок і побудуть з нею. Моя дружина також піде до неї, коли я переговорю з нею. Повідомить її про нещастя, і жінки домовляться про месу та молебень за його душу.

Дон підвівся з шкіряного крісла. Всі підвелися слідом за ним, і Клеменца й Тессіо знов обняли його. Хейген відчинив двері, дон затримався на порозі, щоб глянути на консільйорі. А потім доторкнувся долонею до Томової щоки, пригорнув його й сказав по-італійському:

— Ти добрий син. Ти втішив мене.

Тим самим дон сказав Хейгеніві, що той діяв правильно в цій жахливій ситуації. Дон піднявся в спальню розповісти все дружині. А Хейген пішов і подзвонив Бонасера, нагадуючи, що той ще не сплатив свій борг донові Корлеоне.

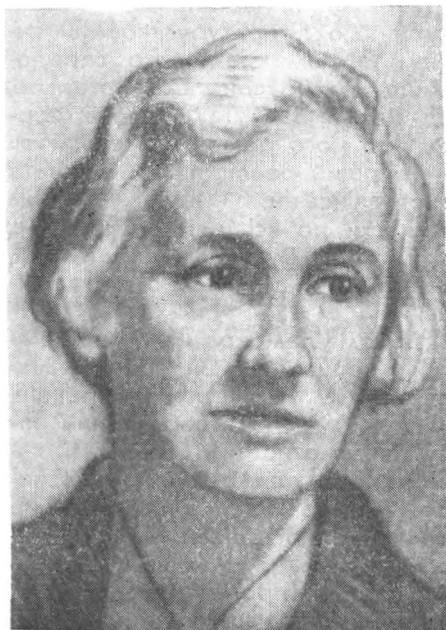
Закінчення в наступному номері.

*Переклад з англійської
Віктора БАТЮКА
за редакцією Юрія ЛІСНЯКА*

ЗАЧИНАТЕЛЬКА ВЕЛИКОЇ ТРАДИЦІЇ

В історії австралійської літератури Катаріні Сусанні Прічард (1883—1969) належить особливо почесне місце. Відзначаючи вісімдесятиріччя письменниці, австралійський прогресивний журнал «Ріеліст райтер» писав у редакційній статті: «Вона стала письменником-реалістом, коли усвідомила, що причини людських страждань полягають у соціальних і політичних умовах життя, що остаточного розв'язання соціальних проблем можна досягти не поміркованими реформами, а докорінним перетворенням суспільної системи — шляхом переходу від суспільства, побудованого на експлуатації, до соціалізму, до суспільства справедливої демократії і рівності».

Прічард звернулася до марксизму в 1917 році, під безпосереднім впливом історичних подій у Росії. Марксизм визначив її світогляд, творчий метод, зміст її активної громадської діяльності. В 1920 році вона брала участь у створенні Комуністичної партії Австралії, протягом багатьох років була членом її Центрального Комітету, очолювала Товариство австрало-радянської дружби і Австралійську асоціацію письменників-реалістів.

Катаріна Сусанна Прічард.

Прічард писала оповідання, п'єси, вірші. Але, мабуть, саме в романах найяскравіше й найпереконливіше розкрився її багатий і своєрідний талант.

Її твори часів дебюту ще недосконалі, хоч позначені напруженими світоглядними і художньо-методологічними пошуками.

Перший значний твір письменниці — роман «Піонери» (1915), що приніс їй популярність на батьківщині, поєднує романтичне бачення світу, притаманне ще «провісникам» (представникам письменства колоніального періоду) з глибоким демократизмом і гуманізмом, суто австралійським патріотизмом, властивими національній літературі, що народжувалась у 1890-ті роки. Австралійських письменників кінця минулого століття особливо гостро хвилювали питання самоутвердження; боротьба за незалежність, що розгорнулася в ті роки по всій країні, була водночас і боротьбою за утвердження національної літератури. Цю літературу творили вихідці з демократичного середовища Г. Лоусон, С. Патерсон, Д. Ферфі, Б. О'Дауд. Слова Ферфі про його роман «Таке життя» — перший реалістичний роман в австралійській прозі — можна віднести до всієї літератури 90-х років: «Дух — демократичний, напрям — наступально-австралійський».

Духом демократизму пройнятий і перший роман Прічард. Написаний у романтичному ключі, він разом з тим позбавлений почуттів самотності й безвиході, характерних для деяких провісників. Більше того, він сповнений революційної романтики: «Ви належатимете до нової нації, — каже героїня роману Діадрі своєму синові, — нації мужніх і працюючих людей... Ти теж будеш піонером, Ден... розвідником шляхів, які ведуть до нового, кращого світу, світу щасливих людей».

Працюючи над своїм першим романом, Прічард ще не усвідомлювала, що для того, щоб зробити життя людей на землі справді щасливим, самого тільки подвижництва і працюючості замало. Але в своєму наступному

романі «Чорний опал» (1921) вона вже робить спробу художньо осмислити суть соціалістичних суспільних відносин. Роман цей — картина життя соціалістичної комуні в глибині австралійського континенту, на лоні первісної природи. Дружба, взаємодопомога, неприйняття псевдоцінностей буржуазної цивілізації, повна гармонія з природою — такі духовні підвалини цього життя. Тут Прічард знову звертається до ідей, що живили суспільну думку Австралії 90-х років: саме таке суспільство мріяли створити тогочасні утопісти. Вони вважали, що цілковита ізоляція країни від Старого Світу і певні помірковані соціальні реформи забезпечать соціалістичні умови життя. Істотні ідейно-естетичні недоліки «Чорного опалу» — утопічність основної ідеї, штучність і надмірна ускладненість сюжету, надмірна ідеалізація образів, що часом межує із схематизмом, — свідчать про те, що Прічард на цьому етапі творчості ще не писала в реалістичному ключі.

Але згадані ранні твори становлять важливий етап еволюції письменниці, вона засвоювала попередній ідеологічний та художній досвід національної літератури, виробляла свій власний творчий почерк.

З виходом у світ «Робочих волів» (1926) і «Кунард» (1929) розпочинається новий етап творчої біографії Прічард. Ці твори вже знаменували народження митця, здатного не тільки правдиво змальовувати життєві явища й створювати самобутні національні характери, але й осмислювати їх з позицій найреволюційнішого класу — пролетаріату.

Прічард заговорила про найзлободенніші проблеми австралійської дійсності — про соціальне і духовне відчуження трудящої людини, про трагедію тубільного

населення. В «Робочих волах» знову звучить її улюблений мотив: нема нічого прекраснішого, ніж гармонія людини з природою, бо тільки вона дарує людині моральну чистоту і свободу. Але це вже не заклики до повернення у первісне минуле і не утопія на зразок «Чорного опалу». Підхід Прічард до зображуваних подій історично конкретний. Показуючи, як капіталісти перетворюють трудящих на «робочих волів», романістка закликає робітничий клас до революційної дії. І головне те, що Прічард бачить тепер єдино правильний шлях боротьби за соціальне визволення не в стихійному протесті, не в анархічному бунті, не в тред-юніонізмі, а в організованому, класово-свідомому виступі трудящих під керівництвом комуністів. В романі вона створила привабливий образ робітника-борця Марка Сміта, пропагандиста соціалістичних ідей і організатора класових битв. Його самовіддана громадська діяльність, яка знайшла живий відгук у робітничій масі, є переконливим свідченням того, що австралійський робітничий рух вступив у новий історичний період — період синтезу соціалістичної ідеології з практикою класової боротьби. Прогресивна австралійська літературна критика справедливо вважає, що роман «Робочі воли» є першим твором соціалістичного реалізму в Австралії.

Роман «Кунард» — це художнє дослідження взаємовідносин між білими й аборигенами. В реалістичній майстерності письменниці читачеві відкрилася ще одна грань: виключно засобами ліричної оповіді вона створює картину високої соціальної напруги. Роман має величезну силу емоційного впливу. Розповідаючи про трагедію чорної дівчини на ім'я Кунард, Прічард апелює

до кращих почуттів читача, будить його думку, доводить, що злидні й страждання тубільного населення обумовлені соціальними чинниками. Марксистська позиція автора у цьому романі не менш чітка, ніж у «Робочих волах», де висувається вимога корінних суспільних перетворень.

Ліризм, тонкий психологічний аналіз, поєднаний із соціальною характеристикою персонажа, майстерне володіння народною лексикою, вміння створювати яскраві, самобутні характери стають головними рисами творчого методу письменниці.

Цими ж рисами позначені і її подальші, щоправда, менш значні романи 30-х років «Цирк Хексбі» і «Близькі незнайомці», а також збірки оповідань «Поцілунок в уста», «Золото і бруд». Тоді ж Прічард виступила і як майстер соціального нарису. Після подорожі по СРСР вона опублікувала книжку «Справжня Росія» (1934). З любов'ю і захопленням письменниця розповіла про першу в світі країну соціалізму. Не дивно, що реакційна преса Австралії зустріла цю книжку вороже.

Трилогія про золоті копальні — «Дев'яності роки» (1946), «Золоті милі» (1948), «Крилате насіння» (1950) — вершина творчих звершень Прічард. Створення трилогії — цієї справжньої енциклопедії австралійського життя — було зумовлене прагненням письменниці осмислити національну історію, розкрити її своєрідність і спільність із світовим історичним процесом, заглянути в прийдешність. Ідейно-художній зміст трилогії визначається марксистським розумінням проблем історії і явищ сучасної дійсності. Становлення і розвиток капіталізму в золотопромисловості країни, простежені з 1890-х років до кінця 1940-х, розвиток робітничого руху, великі історичні події на

світовій арені — все це подається з позицій історизму.

Показати силу прогресу в розвитку і дії — одне з головних завдань цього твору. Найголовніші віхи робітничої думки і робітничого руху Австралії — тред-юніонізм, утопічний соціалізм, анархо-синдикалізм, лейборизм і, нарешті, марксизм — втілені в яскравих і правдивих художніх образах, в долі героїв з робітничої династії Гаугів — Дінні, Квіна, Наді Оуен, Перта Моллоя та інших. Центральним і одним з найпривабливіших образів трилогії є Саллі Гауг, духовна еволюція якої відбиває всі етапи зростання класової самосвідомості австралійського пролетаріату — від політичної індиферентності до революційної дії.

Багатий ідейний зміст трилогії реалізується не тільки в системі художніх образів. Чи не вперше в історії австралійського роману письменниця ефективно використовує документи, посиляється на суспільно-політичні теорії, вдається до описів виробничих процесів, надає окремим частинам оповіді відвертої публіцистичної гостроти. Збагачення арсеналу художніх засобів сприяло успішному розв'язанню головного ідейно-естетичного завдання — підняти художню правду на такий ступінь, щоб широка читачка аудиторія зрозуміла головні рушійні сили сучасності. Авторське художнє дослідження історії пронизане соціальним оптимізмом, в основі якого лежить глибока переконаність у тому, що щасливе майбутнє можливе лише за соціалістичних суспільних умов.

Після трилогії К. С. Прічард опублікувала ще два твори — автобіографію «Дитя урагану» (1963) і антивоєнний роман «Невгасиме полум'я» (1967). Проблема останнього логічно випливала з багаторічної громадян-

ської діяльності автора, в якій боротьба за збереження і зміцнення миру посідала одне з головних місць. Прічард очолювала Західноавстралійський Комітет Національної Ради захисту миру, брала активну участь у роботі Всеавстралійських Конгресів прихильників миру. У численних статтях і памфлетах вона викривала імперіалістичних хижаків, які шантажували світ атомною бомбою, різко критикувала австралійський уряд, який посилав війська в Корею і В'єтнам.

Тема громадянської відповідальності кожної людини за долю миру — одна з головних у романі «Невгасиме полум'я». Його героя Девіда Іванса приводить до усвідомлення цієї відповідальності особиста трагедія — загибель сина в Кореї. Включившись у боротьбу за мир, Іванс невдовзі переконується, що ця боротьба вимагає не лише величезної мужності і стійкості, але й колективних дій. Логіка життя приводить його в Раду захисту миру, а потім і в комуністичну партію — партію найпопулярніших прихильників миру. Роман завершується думкою про невіддільність боротьби за мир від боротьби за соціальний прогрес у сучасному світі.

Творчість К. С. Прічард мала глибокий вплив на розвиток австралійського соціального роману. Її романи «Робочі воли» і «Кунард» стали справжнім відкриттям, «вони допомогли письменникам тих років знайти себе, стимулювати всю літературу», — писав відомий австралійський письменник-реаліст Венс Палмер. До цього твердження можна лише додати, що, зобразивши аспекти національного життя, доти не досліджувані австралійським романом, становище робітничого класу і аборигенів, Прічард переконливо довела, що ці теми по-

винен розробляти кожен митець, який прагне сказати правду про свою країну. І дійсно, слідом за «Робочими волами» почали з'являтися твори, присвячені долі людини праці в Австралії.

Цій темі присвячують свої твори Венс Палмер, Алан Маршалл, Гевін Кейсі, Міна Келсорт, Бетті Коллінз. Для цих письменників характерне рішуче відмежування від псевдоцінностей буржуазної культури, безкомпромісна критика капіталізму, поглиблення соціального аналізу суспільного життя.

Після появи «Кунард» викриття расистської політики та ідеології офіційної Австралії стає однією з найважливіших тем демократичної літератури. Про трагедію аборигенів і кольорового населення країни розповіли Ксав'є Герберт («Капрікорнія», 1938), Фред Віккерс («Міраж», 1955), Гевін Кейсі («Сніжок», 1958), Дімна К'юсак («Чорна блискавка», 1964).

Дональд Стюарт, письменник середнього покоління, розповів у романі «Йенді» (1959) про те, як у середовищі робітників-аборигенів поступово визріває почуття протесту, яке виливається в організований виступ. Їх страйк підтримують білі робітники — докери і моряки, — і лише завдяки цій солідарності уряд не наважується застосувати каральні заходи проти страйкарів.

Творчість К. С. Прічард не тільки стимулювала розвиток демократичної літератури, але й намітила шляхи, якими в повоєнні роки почала розвиватися література, заснована на принципах соціалістичного реалізму. Робітничому класу Австралії, його життю й боротьбі присвячують свої

твори Джон Моррісон (роман «Порт призначення», 1950, збірка оповідань «Двадцять три», 1962), Джуда Уотен («Незгинні», 1954, «Бурхливі роки», 1961), Рон Тьюлліпен («Зорі назустріч», 1962). Вони розповідають про красу людини праці, про зростання класової свідомості у робітничому середовищі, про самовіддану діяльність комуністів — організаторів робітничого класу країни.

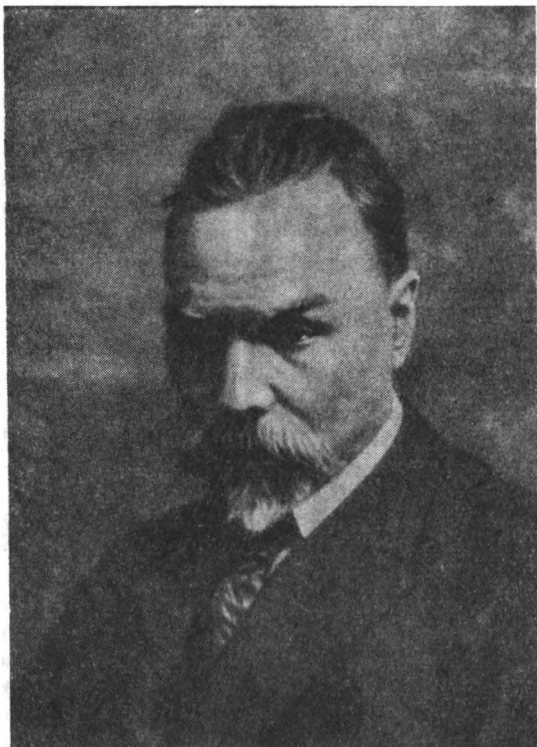
Сьогодні проблема національного самоутвердження в австралійській літературі — на другому плані. Нині в літературній критиці багато говорять про необхідність виходу за національні межі. Перекручуючи зміст цієї ідеї, реакційне літературознавство агітує за відмову від демократичної традиції, за відображення в літературі якихось «універсальних, позасоціальних істин», що нібито визначають смисл людського буття на нашій планеті. Прогресивні письменники Австралії відкидають ці буржуазно-космополітичні теорії. Їх естетична програма ясно й чітко викладена у виступі новеліста Джона Моррісона на сторінках журналу «Ріеліст»: «Ми справді повинні бачити далі і глибше. Але нам слід робити це, не відриваючись від надійної основи вже усталеної традиції. Бо традиція ця гарна. Ми можемо сказати все, що хочемо, зображаючи простих австралійців в австралійських умовах і мовою австралійців».

Саме так зображала своїх співвітчизників К. С. Прічард, і саме в цьому секрет її впливу на прогресивну австралійську літературу, її широкої популярності за межами батьківщини.

Донецьк.

ВАЛЕРІЙ

БРЮСОВ

І ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА

Зв'язки Брюсова з зарубіжними літературами досліджені ще мало, і вичерпати цю проблему в межах невеликої статті неможливо: вже сам перелік художніх перекладів зайняв би кілька сторінок. Обмежимося тому найсуттєвішим.

Брюсов — блискучий майстер слова — спирався в своїх пошуках на найкращі здобутки вітчизняної та світової літератури. Цей «найкультурніший письменник на Русі», як сказав про нього Горький, з енергією і серйозністю справжнього вченого, у всеозброєнні знавця багатьох європейських мов, досліджував культур-

ну спадщину різних народів. Його перекладацьку діяльність М. Лозинський схаарактеризував через яскраве порівняння: Брюсов — це «великодосвідчений Одисей, який у плаваннях своїх відвідав чи не всі узбережжя світової літератури».

Особливо глибоко Брюсов вивчав надбання європейської культури, але такі його грандіозні задуми, як антологія «Сни людства», в якій митець прагнув дати зразки поетичної творчості всіх часів і народів, використати всі прийоми версифікації, свідчать і про його глибокий інтерес до літератур інших континентів.

При цьому його увага до зарубіжної культури не мала нічого спільного з ідеями космополітизму чи епігонським пієтетом. Поет прагнув одного: поглибити, збагатити джерела вітчизняної культури.

Деякі західні літературознавці, як-от Дж. Дончін, намагаються зобразити Брюсова таким собі провінційним епігоном французького модернізму¹. Такі твердження свідчать лише про повну наукову необізнаність або про мотиви, вельми далекі від проблем літературознавства.

Зв'язки Брюсова з французькою літературою були дуже міцні. Становлення його як поета відбувалося під впливом французьких символістів — про це свідчить щоденник митця. І, безперечно, висока поетична культура французької школи справляла на Брюсова величезне враження. Його переклади з цієї літератури мають характер справді академічний: досить згадати, що 1909 р. він видав антологію «Французькі лірики XIX століття» із своїми перекладами 43-х авторів та статтю, в якій аналізувались різні течії французького красного письменства.

Але Брюсов вчився у зарубіжних майстрів, а не копіював їх прийоми. Красномовним є адресований Верлену напис на російському виданні «Романсів без слів»:

*Ще ваш васал, я шлю привіт
і подарунок сюзерену,
Щасливий й гордий тим, що Сену
В російський окував граніт.*

«Васальний» період був досить коротким, і «російський граніт» означав не лише міць і красу

рідної мови. У щоденнику Брюсова знаходимо іронічну і не позбавлену гіркоти розповідь про те, як він приймав у Москві одного французького поета. Брюсов з усмішкою передає банальну, але прийняту почуттям «зверхності» тираду гостя: у художньому творі форма — о, то щось другорядне, головне — зміст! Сам Брюсов був уже на той час автором кількох теоретичних праць...

Творчість Брюсова, безперечно, корениться в російській дійсності. Це неодноразово доводили радянські дослідники, й немає потреби на цьому довго зупинятися. Але треба уважніше розглянути конкретне питання про зв'язок Брюсова з французькою символічною школою, яку згадана Дж. Дончін вважає, на відміну від німецької, чисто естетичною течією. Дж. Дончін вирішує це питання вкрай просто: в російському символізмі було, мовляв, два відгалуження: перше наслідувало формалістичну спрямованість і естетизм французького напрямку, а друге розробляло німецьку традицію, з її поглибленою увагою до змістовності, до символізації філософських категорій; перше нібито репрезентував Брюсов, друге — «молодші символісти» (Ол. Блок, Андрій Бєлий, Вяч. Іванов). Але навряд чи можна твердити, що формалізм та естетизм є суттєвими ознаками творчості Верлена, Рембо та їх попередника Бодлера, — творчості, що базується все-таки на гуманістичному пафосі, на «змісті»². А саме цими поетами найбільше цікавився Брюсов і з-поміж французьких символістів їх найбільше перекладав. Малларме ж, цей єдиний справжній естет серед провідних митців «но-

¹ Georgette Donchin, The Influence of French Symbolism on Russian Poetry, Mouton, The Hague, 1958.

² Це переконливо доведено в книжці акад. В. Обломєвського «Французький символізм» (М., «Наука», 1973).

вої школи», мало приваблював Брюсова-перекладача, так само як і Брюсова-критика. Та й саме ставлення російського поета до символістського «методу» було дуже непростим: один з його парадоксів полягає в тому, що він, засновник і вождь російського символізму, віддалявся від модерністських канонів у своїй творчій практиці, хоч і проголошував одночасно «вічність» і універсальність принципу художньої символізації. Неодноразово відзначалося, що Брюсов тяжів скоріше до парнасців з їх чіткістю, пластичністю, конкретністю. Символічний образ ґрунтується на встановленні зв'язків відповідності між багатьма явищами, в ідеалі — між їх незліченною кількістю (те, що Бодлер називав «*correspondances*»). А у Брюсова художній образ часто тільки двоплановий: конкретний об'єкт насичується не напівмістичним, «темним в останній глибині», за виразом Вяч. Іванова, змістом, а ясною, логічно сформульованою ідеєю. Літературознавець Б. Михайловський слушно зазначав, що Брюсов схильний до алегорії, а не до символу.

Отже, у французькому символізмі митця цікавили вияви таємничості ліричної стихії, прагнення осягти всесвіт у єдиній миті суб'єктивного переживання, тобто елементи справді новаторські (в тій мірі, в якій вони протистояли відчуженню суб'єкта від навколишньої дійсності в капіталістичному суспільстві). І важливо те, що російський митець, повторюючи в запалі боротьби за визволення особистого «я» поета «найлівіші» індивідуалістичні гасла, на практиці залишався все-таки противником необмеженого суб'єктивізму. Сучасні критики неодноразово писали про «розумовість», про брак безпосередності, навіть про «безпри-

страсність» Брюсова (Айхенвальд, Волинський та ін.), не помічаючи, що під маскою «холодного естета» криється лірик. Але цей лірик не обмежувався, як Верлен, індивідуалістичним самоствердженням, а прагнув до «красномовства», до ораторської стихії, до того, що пізніше, в нових умовах, Маяковський визначив як поетичне мовлення «на весь голос». Символізм спочатку привабив Брюсова саме ліризмом, йому здавалося, що нова школа справді пориває з путами буржуазних умовностей, в ньому він бачив свою «провідну зірку». Але, як природжений дослідник, він незабаром відчув потребу визначити справжнє місце цієї зірки на літературному небосхилі, вивчити джерела напрямку.

Спочатку були наївні твердження про «вічність» символістського «методу», який, мовляв, притаманний усякому «справжньому» мистецтву, що прагне відтворити велич і складність всесвіту (рукопис «Апологія символізму» та ін.). Проте поступово Брюсов переконується, що лірично-імпресіоністична манера відкриває ширші можливості лише для саморозкриття митця; він відчуває, що ця манера обмежує його творчі потенції. А. В. Луначарський відзначав, наприклад, що Брюсов, полюбяючи великий, героїчний матеріал, мусив створювати його «штучно», фантазуючи, поки перебував у полоні символістської естетики. Відчуваючи цю слабку сторону символізму, митець намагався спочатку врівноважити хисткість, невизначеність символістського образу чіткістю й пластичністю мовної форми, сполучити досвід Верлена й Рембо з парнаською традицією. В пошуках універсальності художнього прийому цей видатний експериментатор хотів, здавалось, поєднати два

типи творчості: «класичне», «раціональне», «об'єктивне» з «романтичним», «емоційним», «суб'єктивним»; «ліризм» із «прозою», за його визначенням. Але врешті-решт поет прийшов до сумних висновків як щодо «новітньої школи», так і щодо «парнасців». Вже 1903 р. він рішуче заявив, що спроби «піднести» мистецтво над життям позбавлені сенсу (стаття «Мистецтво чи життя?»). Згодом він у численних статтях та рецензіях намагається остаточно осягти значення «романтизму» (йдеться про романтизм того типу, який підміняв реальну боротьбу за ідеал естетичною утопією й до якого належить, на думку більшості дослідників, і «символістське» відгалуження). Тут Брюсов часто буває навіть саркастичним: «романтизм», якщо всерйоз сприймати його химери, призводить, як він пише, до справжніх дурниць у життєвих вчинках; романтик не може своє марення відокремити від реальності (рецензія на книжку де ла Барта «Романтизм і звичаї», нотатки про Вінні та ін.). Розрив поета з модернізмом наприкінці 1900-х рр. відбувався під знаком боротьби проти реакційно-романтичної теорії.

При цьому відзначимо, що ця боротьба не означала для Брюсова розриву з європейською культурною традицією, до якої «романтичність», певна суб'єктивність митецької позиції давно вже увійшла як складова частина. Але творча практика модернізму свідчила про те, що гіпертрофована суб'єктивність загрожує стати для мистецтва не меншим лихом, ніж натуралістська «об'єктивність». І Брюсов, прагнучи гармонії особистого й громадського, намагаючись створити містку, синтетичну жанрову форму, звертався в пошуках коренів згаданого протиріччя до

традиції просвітницької літератури XVIII ст., яка ще не була гостро розмежована на «класичний» та «романтичний» типи, в якій «раціональне» не суперечило «емоційному», в якій «Сповідь» Руссо була зразком твору цілісного і великого, водночас монументально-епічного, загальнозначного — і сповідально-ліричного, суб'єктивного.

Саме до такої цілісності прагнув Брюсов, уважно вивчаючи Тютчева (поета, безпосередньо пов'язаного з традицією XVIII ст.), сполучаючи у власній творчості відверто інтимні, автобіографічні мотиви з розробкою монументальних історико-філософських тем або намагаючись вкласти ліричний зміст у блискучу художню форму. Красномовна деталь, яка показує, що саму літературу XIX ст. Брюсов сприймав історично: вже згадана антологія французької поезії починається віршами XVIII ст., тобто тут підкреслено послідовність літературного розвитку. І якщо «звільнений» від об'єктивних елементів імпресіоністично-символістський ліризм і, навпаки, позбавлений творчої суб'єктивності натуралізм Брюсов вважав неповноцінним мистецтвом, то він, природно, намагався зрозуміти, що ж призвело до цього розшарування, і спираючись на досвід реалістичного напрямку, ретроспективно осмислити розвиток тенденцій.

Очевидно, ще до Жовтня митець зрозумів: протиріччя між поетом та суспільством породжується саме антигуманним буржуазним ладом. Він шукав шляхів до подолання цього протиріччя, спираючись на традицію просвітителів, як на вихідний пункт, і це сприяло усталенню прогресивних начал у його творчості. Ось приклад: автобіографічна повість Брюсова «Моя

юність» прямо бере початок з традиції Руссо. Автор ніде не відхиляється від факту й уперто уникає «самозвеличення». Разом з тим, гострота психологічних ситуацій, зривання останньої маски, яку можна зірвати — з самого себе, — свідчить також про вплив Толстого і Достоевського (які, до речі, самі спирались на традицію «Сповіді»), їхнього гуманізму та реалізму. Отже, можна вважати, що раціоналізм Брюсова, його відраз до «туманності» та художнього волюнтаризму мають вихідним пунктом концепції просвітників XVIII ст., розвинені в передовій реалістичній літературі XIX ст. Це легко пояснити: віра в можливості людського розуму й волі, підірвана в буржуазній Франції після поразки Комуни, знаходила новий ґрунт у Росії, яка стала центром світового революційного руху; вона відбилась у революційній програмі партії більшовиків. Безперечно, Брюсов, який ладен був з самого початку своєї творчості «ламати» разом з революціонерами «неправий» лад, орієнтувався в своєму історичному оптимізмі, в своєму прославленні Людини саме на цей революційний рух — це підтверджує радянський період його творчості. Можна прямо сказати, що Брюсов розчарувався в можливостях консервативно-романтичного протесту проти буржуазної дійсності й не обмежився при цьому самим тільки запереченням символістської доктрини, а глибоко вивчив джерела її хибних сторін і правильно визначив, що вона пориває з прогресивною традицією класичної спадщини.

Не слід думати, проте, що Брюсов зовсім відкидає досвід романтизму як такого. Його громадянська лірика сповнена саме прогресивно-романтичного духу

(наприклад, «Кинджал», 1903), але романтичний пафос органічно пов'язаний у митця з раціоналістичною «тверезістю», що становить характерну особливість творчості Брюсова взагалі. Цей пафос породжений надією поета на знищення «неправого» ладу, на «руйнування тих стін, у котрих дух наш ув'язнений». І важливо, що Велику французьку революцію 1789 р., яка прагнула встановити новий, розумний лад, він згадує серед найвизначніших подій світової історії («Ліхтарик», 1904). Надія на справедливий устрій життя обумовлена вірою поета в можливості людського розуму, вона пов'язана з тим раціоналізмом, що уславив батьківщину Декарта.

Бажання повною мірою використати цю велику традицію французької культури відчувається у розробці Брюсовим принципів «наукової поезії» після його остаточного відходу від символізму. Але й тут Брюсов не наслідуює сліпо засновника нової течії Р. Гіля, який, лишаючись у руслі французького модернізму, вбачав у «науковості» поезії, зрештою, чисто розумову розвагу; російський митець серйозно сподівався подолати відрив мистецтва від життя через союз з наукою, поставити художню творчість на шлях безпосереднього, практичного служіння людству.

І якщо Брюсов відкинув пізніше і теорії «інтуїтивного» мистецтва, і позу «мага» в душі С. Пелладана, і крайності «науковості» у поезії, якщо він остаточно перейшов від романтичної ідеалізації до реалістичної типізації (у збірці «Сім кольорів райдуги», романі «Вівтар Перемоги» та ін.), то прагнення його до ясності змісту й пластичності форми, до чіткості композиційної структури лишилось незмінним.

Отже, зв'язки Брюсова з

французькою літературою далекі від суцільного наслідування принципів «чистого» мистецтва. Сама теза про однобічно «французьку» орієнтацію поета не витримує критики ще й тому, що митець глибоко опановував найкращі традиції інших літератур. Зокрема, навіть після побіжного аналізу зв'язку Брюсова з німецькою літературою втрачає сенс протиставлення «профранцузької» позиції Брюсова «пронімецькій» позиції «молодших» символістів. Досить сказати, що відзначена свого часу Белінським «філософічність» німецької літератури не менш близька Брюсову, ніж поза естетика, яку він запозичив у французьких парнасців і якої, на щастя, не дуже старанно дотримувався. Ось один із доказів: у творчості Брюсова провідну роль відіграє тема «Фауста» — просвітницька за суттю, пов'язана з творчістю Гете, тема людини, що героїчно прагне опанувати таємниці всесвіту. Зазначимо, що Брюсов натхненно перекладав «Фауста» та інші твори великого німецького просвітителя. Тема «Фауста» проходить крізь усю лірику Брюсова (вірші «Я», «Халдейський пастух», «Нитка Аріадни», «На землі» та ін.); вона є центральною темою і його романів; особливо це відчувається в романі «Вогненний ангел», де на матеріалі німецької дійсності XVI ст. вирішуються «вічні» проблеми призначення людини у всесвіті. До речі, Брюсов настільки точно відтворив тут місцевий колорит, що німецькі критики висловлювали сумніви в авторстві чужинця. Роман мав неабиякий успіх у Німеччині і приваблював там читача, очевидно, не тільки етнографічно-історичною точністю: певною мірою він відповідав і традиції німецької літератури, де вже з XVI ст. займає значне місце тема

«ініціації» або «втаємничення» (за висловом Т. Манна). Характерно, що в Німеччині прозаїчні твори Брюсова перекладалися більше, ніж у будь-якій іншій країні. Отже, Брюсов глибоко знав проблеми німецької літератури і використовував її досвід.

Контакти Брюсова з іншими зарубіжними літературами були не такі широкі, як з французькою та німецькою. Але й характер цих контактів також підтверджує правильність наших висновків. З англійської, наприклад, Брюсов перекладав переважно письменників романтичного спрямування (Байрон, Стівенсон, Уайльд, американець По); це ж можна сказати й про його інші переклади (Метерлінк, д'Аннунціо). Не будемо аналізувати окремих текстів — це вже робилося неодноразово; зазначимо лише, що й цей бік діяльності митця немовби підпорядкований єдиному плану: вивчити й типологічно узагальнити досвід європейського романтизму та раннього модернізму (Брюсов серйозно й не без підстав називав себе фахівцем у цій галузі). І розрив його з модернізмом, перехід на позиції соціалістичного мистецтва був зумовлений, зокрема, ще й вивченням усієї (а не тільки французької) зарубіжної літератури, аналізом її перспектив.

У цих пошуках російський поет спирався й на традиції прогресивного демократичного мистецтва Заходу. Знаменною в цьому плані була його особиста й творча дружба з Верхарном.

Брюсов не робив таємниці із своїх міркувань щодо розвитку європейської культури. Цікавою темою для дослідника є його публіцистика, в якій простежується його складний шлях у радянське мистецтво. Червоною ниткою проходить крізь неї прагнення зберегти для нового, майбутнього

го суспільства всі ті багатства, які виробило людство. І нехай спочатку Брюсов активно пропагував «досягнення» європейського декадансу в журналі «Весы». Важливішим є те, що в радянський час, ставши ректором Вищого літературно-художнього інституту (заснованого за його участю), друкуючи статті, які визначали місце молодой радянської поезії у літературному процесі, Брюсов дуже багато зробив для ознайомлення широких читачьких кіл із класичною спадщиною та прогресивним сучасним мистецтвом зарубіжних країн. Значною мірою ми завдячуємо йому тим, що спроби пролеткультівсько-футуристичного руйнування класичної традиції дістали належну відсіч.

Живий зв'язок з духовним надбанням народів світу дозволив Брюсову вже в 1900-х рр. здобути популярність європейського масштабу. Його твори перекладалися французькою, англійською, німецькою, італійською, голландською, шведською, грецькою, болгарською, чеською та іншими мовами, ілюструвались зарубіжними художниками. Але слід визнати, що глибина й серйозність пошуків російського митця не були належно оцінені на Заході. Так, у Франції Брюсовим цікавилися переважно в модерністських колах, як «союзником», тут часом перекладалися найбільш «декадентські» й малотипові його речі (наприклад, оповідання «Сестри», перекладене

А. Мерсеро для видання окремою брошурою 1910 р.). Не могли розкрити всієї глибини естетичних принципів Брюсова й ті короткі огляди російської літератури, які він друкував у поширеному в Європі англійському журналі «The Atheneum» та деяких французьких виданнях.

Відзначимо, однак, що творчість Брюсова краще розуміли там, де були гостріші соціальні конфлікти, де назрівала революційна ситуація. Так, у Болгарії, за свідченням болгарського дослідника С. Русакієва, Брюсов був одним із найпопулярніших поетів, який вражав своєю «колосальною культурою», і його перехід на бік революції справив величезне враження на майбутніх діячів соціалістичної культури Болгарії, зокрема на Л. Стоянова. У Чехословаччині намагання деяких критиків довоєнного часу «затушувати» нового Брюсова нейтралізувались хоч би тим, що революційний пафос Брюсова віддавався в творах такого значного поета, як С. Нейман. В цих країнах друкувались й статті Брюсова, присвячені питанню пролетарського мистецтва («Пролетарська поезія» чеською мовою — 1920; «Вчора, сьогодні і завтра російської поезії» болгарською мовою — 1924). Слово Брюсова звучить і сьогодні в соціалістичних країнах.

Семен АБРАМОВИЧ

Коростишів.

ІСТОРИЧНА НЕСПРОМОЖНІСТЬ КОНЦЕПЦІЙ ЗАМКНЕНОГО РОЗВИТКУ КУЛЬТУР

Проблеми спільності, унікальності та спадкоємності в розвитку різних культур і цивілізацій завжди входили в коло інтересів філософської та суспільно-політичної думки. Нині, в умовах поглиблення кризи буржуазного суспільства та його культури, в умовах гострої ідеологічної боротьби між силами прогресу та реакції, буржуазні, а разом з ними й ревізіоністські ідеологи особливу увагу приділяють концепціям замкненого розвитку культур і цивілізацій. Поширюючи реакційні ідеї про «відрубність» національних культур, імперіалістична пропаганда намагається гальмувати націоналізм у соціалістичному таборі та у світовому визвольному русі. Такі ідеї використовуються різними опортуністами для конструювання «національних моделей соціалізму», «плюралістичного комунізму», «національних форм марксизму» і т. п. Разом з тим буржуазна ідеологія в інтересах монополістичного капіталу детально вивчає культуру народів Азії, Африки й Латин-

ської Америки. Вивчення це підпорядковане далеко не науковій меті: довести «безперспективність» цих типів культури та їхню «залежність» від європейської цивілізації, а водночас використати культурні здобутки цих народів для «оновлення» деградуючої культури капіталізму (в цьому зв'язку слід звернути увагу на теоретизування Маршала Маклюєна та на деякі аспекти так званого «негритюду»). Тим-то такої актуальності набирає критичний аналіз концепцій замкненого розвитку культур і цивілізацій.

Історично поява цих концепцій пов'язана з критикою теорій прямолінійного прогресу і «плиткого оптимізму», висунутих французьким Просвітництвом і властивих періодові висхідного домонополістичного капіталізму, ще незнайомого з економічними катастрофами. Зіткнувшись із загостренням класової боротьби і посиленням внутрішньокapіталістичних суперечностей, буржуазна філософсько-історична думка не зуміла правильно пояснити чис-

ленні соціальні зміни, нові факти і процеси в культурному житті народів, які не вкладалися у традиційну європоцентристську схему світового історичного процесу. Внаслідок цього ряд філософів, істориків і письменників, намагаючись хоч якось витлумачити нові суперечливі явища в суспільстві й культурі, відмовилися від уявлення про єдність світового історичного розвитку, підмінивши його релятивістськими поглядами. Так виникли численні концепції «локальних цивілізацій» і «замкненого розвитку культур».

Слід зауважити, що названі причини були також своєрідним виразом протесту проти класицистської апологетики античної культури, особливо мистецтва, як неперевершених зразків для всіх народів і епох, і пов'язаного з цим нігілістичного ставлення до інших культур. Прибічники концепцій локальних культур справедливо вказували і на обмеженість панівної в період становлення капіталістичних відносин європоцентристської формули. Всесвітньої історії: Стародавній Світ — Середньовіччя — Нові Часи.

Певну роль у спростуванні цієї формули відіграли такі факти, як відкриття наприкінці XVIII століття англійськими вченими У. Джонсом та Г. Колбруком давньоіндійських літературних пам'яток на санскриті, дешифрування на початку XIX століття французьким філологом Ф. Шампольйоном давньоєгипетського письма та початок систематичного вивчення культури американських індіанців. Тому в певному розумінні критика класицистської теорії мистецтва та європоцентристської орієнтації ґрунтувалася спочатку на уявленні про право кожного народу на свою самобутню національну культуру (Й. Г. Гердер, Новаліс). Але пізніше ви-

знання самобутності культурно-історичного розвитку кожного народу деградувало, переродившись на заперечення єдності світового історичного процесу та взаємозв'язків між культурами — на утвердження теорії замкненого розвитку культур (М. Я. Данилевський, О. Шпенглер). Саме цю реакційну теорію прагнуть гальванізувати сучасні буржуазні пропагандисти й ревізіоністи, щоб «довести», ніби радянський досвід побудови соціалізму «непридатний» для інших країн.

Розглянемо детальніше історію розвитку цих концепцій, їхні основні методологічні помилки. Вже у Й. Г. Гердера (1744—1803) — видатного німецького просвітителя, послідовника Ш. Монтеск'є, — можна зустріти цілий ряд висловлювань про те, що внаслідок географічних, кліматичних та соціально-історичних умов кожний народ, кожна раса створює нібито унікальний тип культури, який не може бути сприйнятий іншими народами: «Уявлення, що ми визнаємо загальними принципами людського розуму, зникають разом з кліматом тієї чи іншої місцевості, як перед мореплавцем зникають суходоли, обертаючись на хмари...» Під впливом кліматичних умов, вважає Гердер, формується й національна психологія, яка визначає міфологію та вірування, а останні, в свою чергу, визначають характер національного мистецтва, культури взагалі. Соціальні умови ще більше поглиблюють ці відмінності: «двоє осіб, навіть за однакових природних даних, стають зовсім різними людьми, якщо одна з них з молодих літ привчить свій зір до китайської краси, а друга — до грецької, якщо одна настроїла свій слух на африканську музику, а друга — на італійську милозвучність».

На думку Гердера, кожний народ має свої виміри досконалості, непорівнянні з іншими. Ми, веде далі Гердер, звикли дивитися на світ очима греків, і все негрецьке маємо за варварське. Але в світі існують інші народи, що створили скарби науки і мистецтва незалежно від грецької культури. Класичному античному мистецтву він протиставляє мистецтво скандинавських народів, слов'ян, арабів, індійців, китайців, індіанців та ескімосів. Справедливо критикуючи раціоналістичну естетику за нігілістичне ставлення до культур інших народів, захищаючи право кожного народу на свою національну культуру, Гердер, проте, сам перебільшував значення національних особливостей. Тому не дивує і релятивістський висновок Гердера про неможливість знайти спільний критерій для об'єктивної оцінки уявлень про красу, добро, щастя: «Сперечатися із закоханим негром про ідеал краси, з турком — про цінність італійської музики, з китайцем про європейські церемонії — означає просто марнувати час і сили». Розглядаючи під таким кутом зору національну культуру, він приходить до помилкового висновку, що адекватно сприйняти явища іншої культури — неможливо: «Порівняйте grenландську міфологію з індійською, лапландську з японською, перуанську з негритянською... У брахмана навряд чи виник би якийсь образ, якби йому прочитали та пояснили саги ісландців, а ісландцєві так само чужі були б «Веди».

Не дивно, що з часом висловлювання Гердера використовувалися і німецькими націоналістами, і панславістами для обґрунтування національної виключності, а також прихильниками різних концепцій замкненого розвитку

культур. Слід, однак, підкреслити, що, на відміну від своїх послідовників, Гердер не відкидав можливості досягнення загальнолюдських ідеалів у мистецтві. Він твердив, що абсолютний ідеал прекрасного мусить охопити «всі часи і всі народи, всі мистецтва і всі відмінності смаків». У суспільно-політичному плані він був послідовним захисником пригноблених народів. Що ж до помилок у працях Гердера, то вони значною мірою пояснюються обмеженістю панівного на той час географічного детермінізму. Йому, як і Монтеск'є, властиве перебільшення і просто абсолютизація географічних та кліматичних чинників у суспільному розвитку.

В Західній Європі найвідомішим представником досліджуваної концепції був Освальд Шпенглер (1880—1936). В 1918 році, напередодні поразки Німеччини в першій світовій війні, вийшла його книжка «Занепад Заходу». В цьому творі він проголосив «коперніканський переворот» у філософії культури, який полягав, власне, у безмежному культурно-історичному релятивізмі.

Істотно новим у творах Шпенглера, порівняно з попередніми концепціями замкненого розвитку культур, було введення містичної ідеї «долі», запозиченої ним у А. Шопенгауєра і Ф. Ніцше. Визначення «долі» Шпенглер, фактично, не дає: це, мовляв, недосяжна для логіки фатальна неминучість, яка не піддається науковому доведенню. Він свідомо протиставляє «долю» науковому розумінню історії, заснованому на визнанні об'єктивних законів її розвитку: «Доля є словом для внутрішньої достовірності, що не піддається опису... Ідею долі може передати тільки митець — портретом, трагедією,

музикою... Справжня історія має долю, але не має жодних законів». Кожна культура, за Шпенглером, має власну ідею «долі», власну душу, наглухо відгороджену від інших культур. Їй властивий і свій неповторний спосіб світобачення. Тому, твердить Шпенглер, люди одного культурного типу ніколи не зможуть зрозуміти культури іншого народу. Після постулювання взаємонепроникності культур він доходить до висновку, що єдина загальнолюдська культура і єдина історія людства неможливі. Осмислити можна, мовляв, лише розвиток кожної окремої культури.

У цих міркуваннях Шпенглера помітний зв'язок з ідеями німецьких романтиків, особливо Ф. і А. В. Шлегелів, про те, що точний переклад з однієї мови на іншу, по суті, неможливий і як виняток доступний лише геніальним митцям — у даному разі, в ролі «геніального митця» виступає сам Шпенглер... Проте довівши до абсурду ці уявлення німецького романтизму, Шпенглер, сам того не розуміючи, показав безпідставність тези про неможливість взаємопроникнення різних культур. Адже мова — це засіб спілкування між людьми. Представники різних народів, рас і культур розуміють одне одного тому, що об'єктивний світ відтворюється в свідомості людей за одними і тими самими законами, внаслідок чого і людська думка, висловлена різними мовами, доступна всім. Завдяки мові та її писемній формі людство сприймає культуру різних народів та епох і передає її подальшим поколінням.

Але Шпенглер не вельми обтяжує себе навіть наукоподібними аргументами. Він належить до тих філософів, які не стільки показують, скільки наказують.

Цей імперативний тон пророка особливо діє на тих читачів, які, поверхово знаючи історію людства та його культури, неспроможні протиставити безапеляційності Шпенглера свої власні аргументи. Єдину історію людства він штучно розбиває на вісім «феноменів великих культур»: єгипетський, індійський, вавілонський, китайський, аполлонічний (греко-римський), «магічний» (візантійсько-арабський), фаустівський (західноєвропейський), культуру майя, а також дев'ятий, прийдешній — російсько-сибірський. Кожну таку культуру слід розуміти як окрему людську індивідуальність вищого порядку. Вона проходить ті ж ступені розвитку, що й окрема людина — зачаття, народження, змужніння, старість, смерть. При цьому аналогічні фази мають і аналогічний зміст, наприклад: стоїцизм для Греції, буддизм для Індії і... соціалізм для Західної Європи. За Шпенглером, притаманна кожній культурі містична «душа» не лише визначає її життя, але й «програмує» весь її зміст. Виявом душі (так званого прафеномена), скажімо, для єгипетської культури є образ прямого і неухильного шляху, внаслідок чого в давньоєгипетському мистецтві домінували профіль і барельєф, фронтальність пластики, в державному устрої — наскрізна ієрархія. Аполлонічній культурі, за Шпенглером, відповідає «евклідова тілесність», тому в давньогрецькому мистецтві панувала пластика, в математиці — геометрія, в політиці і в державному устрої — локальність. Фаустівська душа — це глибина і простір, «душевна динаміка». Звідси — домінування музики, перспективи в живописі, стереометрії та аналізу в математиці, вчення про

безконечний простір у фізиці, воля до влади, експансія в політиці. Фаустівська людина прагне «безумовного світового панування — у військовому, економічному та інтелектуальному розумінні». Вона прагне нав'язати свою волю всім і всьому: «всі повинні або йти за її політичним, соціальним та економічним ідеалом, або загинути». У міфі про «фаустівську душу» Шпенглер, філософ та ідеолог німецького імперіалізму, найвідвертіше розкрив своє соціальне та класове обличчя.

Важливим моментом у концепції Шпенглера є антитеза «становлення» і «того, що сталося», поширена на взаємовідносини між культурою як «становленням» і цивілізацією як «тим, що сталося». Це протиставлення він запозичив у Й. В. Гете та А. Бергсона. Але Шпенглер не лише вважає «становлення» основою «того, що сталося», а доводить, що вони ворогують між собою, внаслідок чого будь-яка творчість («становлення») перетворюється на трагедію.

Шпенглер залякує бюргерів владою «четвертого стану», тобто пришествя епохи «панування маси», і навіть називає дату смерті «фаустівської душі» — 2000 рік.

Відтягти загибель західної цивілізації (під якою Шпенглер розуміє капіталізм) можливо, на його думку, лише шляхом відмови від демократії, переходом до військово-деспотичної диктатури, тобто до фашизму. Розуміючи, однак, величезну притягальну силу ідей соціалізму, він вигадує на противагу науковому соціалізму міф про «істинний» — «пруський» соціалізм, який характеризує як політичну форму втілення волі до влади. Саме ці тези активно використовували нацисти.

В методології Шпенглер меха-

ністично переносив біологічні закономірності на історію людства. Погляди Шпенглера мали суб'єктивно-ідеалістичний, інтуїтивістський характер, ворожий науці і людському розуму в цілому.

В наш час концепцію локальних культур і цивілізацій розвиває відомий англійський історик Арнольд Дж. Тойнбі (нар. 1889 р.). Його перу належить дванадцятитомне «Дослідження історії», шість томів якого з'явилося друком після другої світової війни. Тойнбі сам називає себе послідовником Шпенглера: «Я також згодний з ним (Шпенглером) у поглядах на історію до її нинішнього моменту: це не єдиний потік, що рухається крізь віки й охоплює все людство, а ряд окремих одночасних потоків. Я вважаю — знову згідно із Шпенглером, — що цей сумарний потік минулої історії можна зрозуміти лише на основі синтетичного погляду, — «порівняльного методу», — тому що до нашого часу ці окремі, локальні цикли не зливалися в єдиний потік, який міг би стати предметом єдиної всеохоплюючої оповіді».

Проте, залишаючись загалом у руслі концепції локальних культур, Тойнбі відрізняється від своїх попередників ширшим і глибшим знанням історичного матеріалу. В методології він радше емпірик, тоді як його попередники виходили з примхливої «апріорності». Істотна відмінність є і в тому, що Тойнбі розглядає історію людства як певну неперервність, побудовану на цивілізаційних циклах. Він не заперечує плідного взаємовпливу різних культур і навіть твердить, що в наш час уперше в історії людства відбувається становлення єдиної цивілізації. Внаслідок цього, мабуть, мають рацію ті дослідники, які ведуть генезис ідей Тойнбі не лише від Віко і Шпенглера, але

й від англійської буржуазної ліберальної традиції (Г. Спенсер, Г. Т. Бокль, Дж. С. Мілль) і навіть від історіософії Августина, що розуміє поступ як вияв волі «провидіння».

В основі історичної побудови А. Тойнбі лежить поняття цивілізації, об'єднуючою ознакою якої є культура, а не національна чи расова спільність, як це було у його попередників. В цьому останньому варіанті він нараховує тринадцять розвинутих цивілізацій та всім цивілізацій-супутників, причому російську цивілізацію Тойнбі робить супутником одразу двох цивілізацій — православно-візантійської до Петра І і західної, після нього. Кожна цивілізація проходить стадії народження, зростання, надлому і розкладу, після чого вона гине. Щоправда, Тойнбі не вважає неминучим проходження всіх стадій. Доля будь-якої цивілізації залежить не від особливостей панівного в ній типу культури, а, в першу чергу, від «творчої меншості», носія «життєвого пориву», що веде за собою «інертну більшість». Апологет буржуазно - індивідуалістської культури, Тойнбі вважає західну цивілізацію найпрогресивнішою, бо вона, мовляв, завдяки сучасним засобам інформації, поширилась по всьому світу і має всі можливості стати основою для першої єдиної світової цивілізації. Ця єдина цивілізація мусить бути створена не на «піску економіки», а на «гранітному фундаменті віри», увібравши в себе, сплавивши в єдиному тиглі ідеї і вчення Конфуція, Лао-цзи, Сократа, Платона, Будди, Христа, Зороастра, Магомета, біблійних пророків і т. д., і вже зовсім несподівано в цей список потрапили імена теоретиків марксизму, а також Сун Ят-сена, Мадзіні, Ганді. Очевидним є прагнення Тойнбі пристосуватися до нових

умов, що склалися у світі в результаті величезних успіхів соціалізму, світового комуністичного і національно-визвольного руху. Він прагне влити нові духовні цінності в агонізуючу буржуазну культуру, з метою зберегти хоча б елементи капіталістичного ладу. Тож не дивно, що в останні роки він перейшов з позицій відвертого антикомунізму на позиції ідеологічної конвергенції. Еволюція поглядів Тойнбі свідчить про те, що буржуазні ідеологи вже не можуть не враховувати перемог соціалізму і змушені маневрувати.

Головна хиба концепції Тойнбі полягає в нерозумінні або в ігноруванні класового характеру всякої культури, всякого суспільства. Змішуючи цивілізації, що належать до різних суспільно-економічних формацій, Тойнбі фіксує тільки зовнішню подібність подій та явищ; для нього не існує об'єктивного критерію подібності й відмінності між цивілізаціями. Такий підхід скерований проти діалектико-матеріалістичного розуміння історії і є спробою дезорієнтувати визвольний рух народів світу.

Така, в найзагальніших рисах, історія концепцій замкненого розвитку культур і цивілізацій. Незважаючи на окремі відмінності і особливості, всі варіанти цієї концепції мають спільну хибу — вони метафізично, антиісторично характеризують розвиток людського суспільства і його культури. Правильну відповідь на питання співвідношення загального, особливого і унікального в процесах розвитку суспільства, його культури, окремих цивілізацій, дало марксистсько-ленінське вчення про суспільно-економічні формації. Класики марксизму-ленізму довели, а практика підтвердила, що зміна суспільно-

історичних формацій є природно-історичним процесом поступального розвитку суспільства, підпорядкованим як загальним, так і специфічним об'єктивним законам, які, в свою чергу, зумовлені розвитком продуктивних сил і виробничих відносин. Це дозволило закласти основу наукової періодизації історії суспільства та його культури, що й було блискуче зроблено Енгельсом у його праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави».

Практика соціалістичного будівництва в нашій багатонаціональній країні повністю довела правильність марксистсько-ленінського вчення про суспільно-економічні формації, ленінського плану культурного будівництва. В Радянському Союзі створено не лише новий історично-суспільний лад, але й відповідну йому систему культури, яка є єдиною для всього нашого суспільства і водночас враховує культурні традиції народів, що входять до складу Радянського Союзу.

Як сказав Леонід Ілліч Брежнєв у доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік»: «На основі глибоких і всебічних соціально-політичних

змін, що відбулися за минулі півстоліття, наше суспільство піднялося на якісно новий рівень. Збулось передбачення великого Леніна, який підкреслював, що соціалізм «творить нові, вищі форми людського співжиття» (В. І. Ленін, Твори, 4 вид., т. 21, стор. 21). Як відзначив XXIV з'їзд КПРС, у нас утвердилася, стала реальною дійсністю **нова історична спільність людей — радянський народ**.

Ця спільність ґрунтується на глибоких об'єктивних змінах у житті країни як матеріальних, так і духовних, на виникненні і розвитку в нашій країні соціалістичних націй, між якими склалися відносини нового типу».

Піввіковий досвід СРСР продемонстрував усьому світові зразок вирішення національного питання, вирішення, що базується на братерській єдності трудящих усіх націй і народностей, на всебічному розвитку національних культур. Той факт, що буржуазна пропаганда намагається гальванізувати абсолютно неспроможну концепцію замкненого розвитку культур, свідчить лише про поразку буржуазної ідейно-теоретичної думки в її боротьбі з соціалізмом.

ПІД ПРАПОРАМИ «ЧИСТОЇ НАУКИ»

Видавництво Техаського університету випустило науковий збірник «Сучасна американська проза: дослідження і зарубіжні дані». Збірник цей складається з доповідей, прочитаних на симпозіумі, що відбувся в Техаському університеті в січні 1972 року. Як сказано в передмові, симпозіум мав суто академічний характер. Мета його зводилась до розгляду проблеми: «Які американські письменники найбільш відомі і чому?»

Серед інших матеріалів у збірнику є стаття доктора Яра Славутича «Ернест Хемінгуей в українській літературі». Автор пояснює, що аналізуватиме все, пов'язане з іменем Хемінгуея в українській літературі, — переклади, критичні розвідки й художні твори, присвячені американському письменникові.

Читаємо статтю, і виявляється, що вперше український переклад з Хемінгуея з'явився в Західній Німеччині. Постає питання — яке ж відношення має націоналістичний альманах «Русла» до української літератури?

Трохи збиті з пантелику, читаємо далі, сподіваючись, що політична плутанина виправиться, бо автор переходить безпосередньо до української радянської літератури.

Яр Славутич старанно перераховує твори Хемінгуея, що вийшли українською мовою в журналах і окремих виданнях.

Та ось він вдається до закидів щодо стилю перекладів. Чому це, мовляв, у перекладі роману «По кому б'є

дзвін» та й у інших перекладах вживаються в тексті російські слова? Наприклад... «рюкзак», а не українське («широко вживане») «наплечник».

Що ж, спробуємо пробачити пану Славутичу незнання активного словника української мови. Але читаємо статтю далі і невдовзі все стає на свої місця. Автор починає розвінчувати «мовну політику» Радянського Союзу, яка, мовляв, регламентує навіть словниковий запас літераторів. Цікаво, що пан Славутич має на думці, волаючи про «регламент»: тритомний Російсько-український словник? Шеститомний Українсько-російський? Чи десяти томний Словник української мови, що зараз виходить?

Так пан Славутич скидає маску «об'єктивного» літературознавця, представника «чистої» академічної науки і починає поливати лайкою «кремлівський режим» і радянську науку.

Отож не випадково пан Славутич, мішаючи грішне з праведним, залучає до української літератури представників націоналістичних українських угруповань у ФРН. Для нього не існує єдиної радянської літератури. Він ігнорує органічну приналежність української літератури до радянської літератури і штучно приєднує до української радянської літератури... абсолютно чужі й ідеологічно ворожі їй опуси емігрантів-націоналістів.

Коли ж мова заходить про радянських літературознавців, які працювали

над Хемінгуейм, остаточно бачимо в особі автора статті людину, яка свідомо й цілеспрямовано намагається спотворити все, зроблене в цій справі на Радянській Україні.

Особливо його дратує те, що «оцінка творчості Хемінгуея повинна перебувати у відповідності із соціалістичним реалізмом, літературним методом, що вітає будь-який несхвальний критичний підхід до капіталістичного Заходу і, зокрема, до Сполучених Штатів». Читаємо далі: «Іван Драч (у своїй передмові до «Снігів Кіліманджаро» та інших оповідань». — Ю. П.), як і слід було сподіватись, змушений хвалити американського письменника за участь у іспанській громадянській війні 1937 року на боці республіканців. Зразу ж відзначимо, що слово «змушений» в цьому контексті виступає як характерний приклад намагання за всяку ціну дискредитувати справжні погляди радянських письменників. Розглянемо, однак, уважніше ту частину речення, яка стосується Ернеста Хемінгуея. Формулювання тут недвозначне: Хемінгуея, мовляв, треба не хвалити, а засуджувати за те, що він виступив на боці республіканців. Цю ж думку висловлено між рядками на наступній сторінці: «Затонський заворожений біографією письменника і розхвалює його участь у другій світовій війні; особливо гучні панегірики адресовано його «приватному війську», що брало участь у битві за Париж».

Що ж, можна було б ще розповісти, як обурюють цього «вченого» слова Д. Затонського про те, що Хемінгуей цитував Толстого, Тургенєва, Достоевського

і Чехова, або висновок Т. Денисової про те, що Хемінгуей — письменник-реаліст, а не модерніст. Можна було б розповісти, яку лють викликає в нього присвячений американському письменникові вірш В. Коротича «Скеля в болоті»,

Але хто ж він такий — цей Яр Славутич?

Особу цього доктора недвозначно характеризують рядки із вміщеної у збірнику довідки про авторів:

«Д-р Яр Славутич народився на Україні; американський громадянин з 1954 року; ад'юнкт-професор слов'янських мов та літератур в університеті Альберти. Закінчив Запорізький педагогічний інститут на Україні в 1940 році. До 1960 року викладав у Школі іноземних мов армії США в м. Монтерей, штат Каліфорнія...»

У довідці не зазначено, що робив Яр Славутич у 1941—1954 роках, але про це неважко здогадатися.

Отже, не випадково пана Славутича дратує кожна згадка про антифашистські погляди великого американця, про його ставлення до республіканської Іспанії чи про його участь у другій світовій війні. Сам-бо Славутич перекинувся на бік тих, проти кого боровся Хемінгуей. Разом з недобитками гітлерівців тікав цей «учений» із України. «справжнім патріотом» якої проголошує себе зараз.

Ад'юнкт-професор університету Альберти Яр Славутич під прапором «чистої науки» проповідує політичні погляди, ворожі Радянській Україні, висловлює антинаукові твердження про творчість Е. Хемінгуея.

НАЙСТАРІШИЙ І НАЙМОЛОДШИЙ ТЕАТРИ ПАРИЖА

Чотири рази виступала в Радянському Союзі уславлена паризька трупа «Комеді Франсез». Від перших гастролей (1954 рік) найстарішого театру Франції до останнього приїзду пролягло майже двадцять років. Мінялися назви п'єс, з'являлись нові прізвиська режисерів і виконавців. Деякі провідні актори сходили зі сцени. Анні Дюко, яку ми бачили в перший приїзд чарівною молодого Ельмірою в «Тартюфі», виступала при третій зустрічі вже в ролі поважної матрони Агріппіни в «Британніку» Расіна. І все ж творче обличчя французької цитаделі театрального академізму не змінювалось. Театр свято зберігав багатолітні здобутки вітчизняної сцени, лишався надійним носієм її високого традиційного професіоналізму. Тільки в показаній під час третіх гастролей (1969 рік) постановці «Електри» Жана Жіроду (режисер П'єр Дюкс) відчувались пошуки нових засобів сценічного виразу. «Майже сучасна» драматургія (п'єса написана в 1937 році) давала для цього ширші можливості, ніж обтяжені інерцією століть постановки творів Мольєра, Бомарше, Расіна і Маріво.

І саме після гастролей 1969 року в «Комеді Франсез» почались події, що їх деякі експансивні критики називають «майже революцією». Вищезгаданий П'єр Дюкс, очоливши театр, відкрив його сцену для новітньої, часто експериментальної французької драматургії. За висловом критика Марселя Жіроде, завдяки «магічному втручання П'єра Дюкса» на афішах величного академічного закладу після 1970 року з'явилися прізвиська Ромена Вайнгартена, Роллана Дюбіяра, Франсуа Бійєду, Рене д'Обальдіа, Андре Шеді. В опублікованій розмові з Марселем Жіроде сам П'єр Дюкс говорив про можливу небезпеку «вибуху в театрі». Далі розмова розвивалась так: «Вибуху? Політичного?» — спитав Марсель Жіроде. — «Ні, — відповів П'єр Дюкс, — поетичного, естетичного, артистичного». Отже, за програмою генерального директора, «майже революція» не повинна була вийти за чисто мистецькі межі.

Останні гастролі «Комеді Франсез» навесні 1973 року не могли дати відповіді на питання, чи стався сподіваний «вибух». Ми знову побачили добре знайоме, звичне обличчя театру. Адже цими гастроями відзначалося 300-ліття з

Сцена з комедії Мольєра «Хворий, та й годі». Беліна — Беранжер Дотен. Арган — Жак Шарон.

дня смерті Мольєра, і театр грав лише його п'єси. «Комеді Франсез» знову постала перед радянським глядачем як скарбниця високих театральних традицій.

Вистави «Дому Мольєра» можуть бути зразком академічного прочитання спадщини великого комедіографа. Певна пасивність режисерської інтерпретації цієї спадщини не позбавляє постановки театру винятково високої майстерності. І в цій традиційній інтерпретації є елементи нові, покликані до життя мисленням сучасних митців.

Гастрольний репертуар 1973 року обіймав різні періоди творчості Мольєра. Був показаний ранній фарс «Летючий лікар», створений комедіографом ще тоді, коли його трупа була мандрівною. Це одна з перших спроб блискучого актора Жана Батіста Поклена вийти на широкий шлях драматургічної творчості. Далі був продемонстрований безсмертний «Тар-

тюф», і завершувався цей список останньою — тридцятою п'єсою Мольєра «Хворий, та й годі» (в ній він 17 лютого 1673 року, за кілька годин до своєї смерті, зіграв Аргана). Одну з перших п'єс драматурга театр показав в один вечір із останньою, ніби підкреслюючи творчу відстань між ними.

«Летючий лікар» — веселий фарс про спритного слугу, що прикидається лікарем, — поставлений в «Комеді Франсез», як імпровізована вистава. Актори, сидячи на лавах довкола сцени, підводяться, щоб на очах у глядача перевтілитися в дійових осіб. Перевтілення це, так би мовити, часткове, легке і невимушене. Про створення характеру нема й мови. На сцені виникають лише маски — смішні, дотепні, іронічні. Комічними ситуаціями вичерпується весь нехитрий зміст п'єси. Слуга Сганарель, видаючи себе за лікаря, «літає» — раз по раз вистрибує з високого вікна на сцену або зі сцени стрибає у вікно. Це вже дві маски, які грає один актор (колись ним був сам автор). На їх блискавичній зміні і побудована вся сценічна дія. Загалом, вистава не підноситься над рівнем умілої стилізації під старофранцузький фарс у постановці італійської трупи «комедія дель арте» чи якогось іншого колективу вуличних імпровізаторів. Молоді актори «Комеді Франсез», на чолі з обдарованим виконавцем ролі Сганареля Франсісом Переном, створюють жваве умовне театральне видовище, яке нагадує про далекі дні французької сцени до Мольєра і розкриває давні народні джерела його творчості. Це ніби історичний пролог до славетних п'єс великого комедіографа.

Багатолітня традиція «Комеді Франсез» передбачає створення на основі Мольєрових п'єс чисто акторських вистав. Це традиція

дорежисерського театру, в якому актор — єдиний і повноправний господар сцени. Будь-які допоміжні засоби сценічного впливу, якими багатий сучасний театр, тут відсутні. Вистава не поділена на окремі епізоди, немає їх ритмічного монтажу, зміни декорацій, музики та світлових ефектів. Три єдності класицистських приписів порушуються тільки тим, що актори часом змінюють костюми (це ставить під сумнів принцип безперервності подій). Єдина на всю п'єсу чисто допоміжна декорація не має самостійного образного значення.

В такому класичному плані вистав XIX ст. відтворені на сцені «Комеді Франсез» «Тартюф» і «Хворий, та й годі» Новаторство і нетрадиційність виявляються в них лише в певних елементах акторської гри.

Детально розроблена декорація «Хворого, та й годі» виглядає сьогодні особливо архаїчною. З дивовижною скрупульозністю відтворена кімната Аргана, захаращена меблями, переділена завісами і завісочками, з безліччю склянок, пляшечок з-під ліків. Все це нагадує побутову гравюру середини минулого століття, з її підкресленою життєвою правдоподібністю. Надмірна правдоподібність постановки (відчутна не лише в декорації) до певної міри суперечить навіть жанру комедії-балету, в якому написана п'єса. З вистави вилучені всі яскраві театральні інтермедії, лише остання — посвята Аргана в сан «мудріссімі докторес, медицине професорес» — розростається в мало пов'язаний з попередньою дією ефектний дивертисмент. (Що правда, в ньому можна вбачати натяк на майбутню смерть Аргана — це іде від загального задуму постановки.) Фарсові елементи п'єси приглушені, навіть сцена

переодягання Туанети в лікаря вражає скромністю свого розв'язання. У виставі все підкорено образу Аргана (актор Жак Шарон). Чисто акторський примат постановки дещо збіднює органічну різнобарвність п'єси.

Для такого зовні обмеженого сценічного розв'язання комедії потрібні, природно, відповідного рівня виконавці. Саме такими митцями «Комеді Франсез» може похвалитись: на сцені, як і завжди, ми бачимо бездоганий ансамбль. Очевидно, всі 65 акторів провідної французької трупи володіють як мистецтвом декламації і пластики, так і безпомилковим відчуттям сценічного стилю.

Арган у виконанні Жака Шарона — це не просто дивак, з безглузких турбот якого про своє здоров'я можна досхочу посміятися. Актор знаходить глибші й істотніші пояснення комічним примхам свого героя. Перед прем'єрою він оголосив, як відзначено в програмі вистави, що його Арган «зовсім не дурнуватий, балакучий старий, а імпозантний мужчина в розквіті сил, страшний порок якого — егоїзм — стає причиною іпохондрії, потім — самотності і, можливо, смерті». Цей задум актора здійснився: Арган Жака Шарона палко закоханий у свою власну особу. Надмірною увагою до фізіологічних потреб вичерпується все «духовне» життя цієї засліпленої собою людини. Загалом, це доведена до абсурду пародія на жалюгідний побутовий індивідуалізм, це гротескний вираз антигромадської суті останнього, гостра сатирична карикатура.

Жак Шарон відмовився від спокликих фарсових ефектів, щоб підкреслити типовість постаті свого героя. І ця, безумовно, більш сучасна інтерпретація комедії на-

ближає її до наших часів. Не зазначений на афіші режисер — Жан-Лоран Коше, а провідний актор Жак Шарон стає справжнім автором вистави. І ідея, втілена ним в образі Аргана, навіяна сучасними запитами глядача. Цій ідеї підпорядкована гра решти виконавців.

Незважаючи на певний консерватизм засобів сценічного виразу, сучасність неминуче проривається за старовинний фасад театру «Комеді Франсез».

II

За рік до останніх гастролей «Дому Мольєра» в Радянському Союзі успішно виступав наймолодший театральний колектив французької столиці — Театр де ля Вілль.

Театр де ля Вілль — муніципальний народний театр Парижа — відкрився 10 грудня 1968 року в ґрунтовно перебудованому приміщенні Театру Сари Бернар. За словами префекта Парижа Моріса Дубле, Театр де ля Вілль організований для того, щоб «відкрити якнайбільшій кількості людей доступ до найкращих надбань людської думки... служити театру, культурі і, в той же час, престижу Парижа». Керівник колективу — досвідчений режисер Жан Меркюр так декларував програму нового закладу: «Ми хочемо привести в театр нові маси трудящих, які ще не були в театрі або рідко його відвідують... Театр повинен хвилювати людей, збуджувати їхні думки, допомагати їм розуміти довколишній світ». Загалом, демократичне спрямування нового театрального колективу близьке до засад славетного ТНП (Національного Народного театру), створеного Жаном Віларом. Театр де ля Вілль продовжив

практику ТНП (який вже не грає в Парижі) — активний контакт з профспілками, студентськими і культурними організаціями, дешеви абонементи на вистави.

Свою діяльність Театр де ля Вілль розпочав невдало. Першу виставу — «Багато галасу даремно» Шекспіра — преса різко розкритикувала. За висловом Жана Лемаршана, в цій постановці, внаслідок формалістичних викрутасів одного молодого режисера, Шекспіру «скрутили в'язи, вискубили пір'я і випатрали». Проте енергійні заходи керівника театру Жана Меркюра виправили становище. Театр швидко здобув популярність реалістичними постановками п'єс Софокла, Шекспіра, Мольєра, Піранделло, Брехта. До здобутків колективу належить здійснена 1971 року вистава «Троянської війни не буде» Жана Жіроду, показана на гастролях у Радянському Союзі.

Коли відкрилася завіса московського Малого театру, де відбувалися гастролі паризької трупи, глядачі побачили перш за все прекрасне, гармонійне оформлення. Вся сцена залита яскравим, якимось особливо радісним світлом. Округлі, симетрично розкладені мармурові плити утворюють терасу на фоні безкрайнього світлого обрію. Замість стелі — майже прозора смуга легкої білої тканини, що начебто повівом вітру піднесена над землею. М'які лінії світлих бар'єрів, два-три плетені стільці і кілька подушок на підлозі вичерпують всю обстановку. Багато простору і повітря. Здається, ніби зі сцени віє свіжою прохолодою ясного весняного дня. В такий день людям легко дихати і почувати себе щасливими. І на початку п'єси Праля з білизною, проходячи через сцену, проголошує: «На Трою зійшов сьогодні чудовий

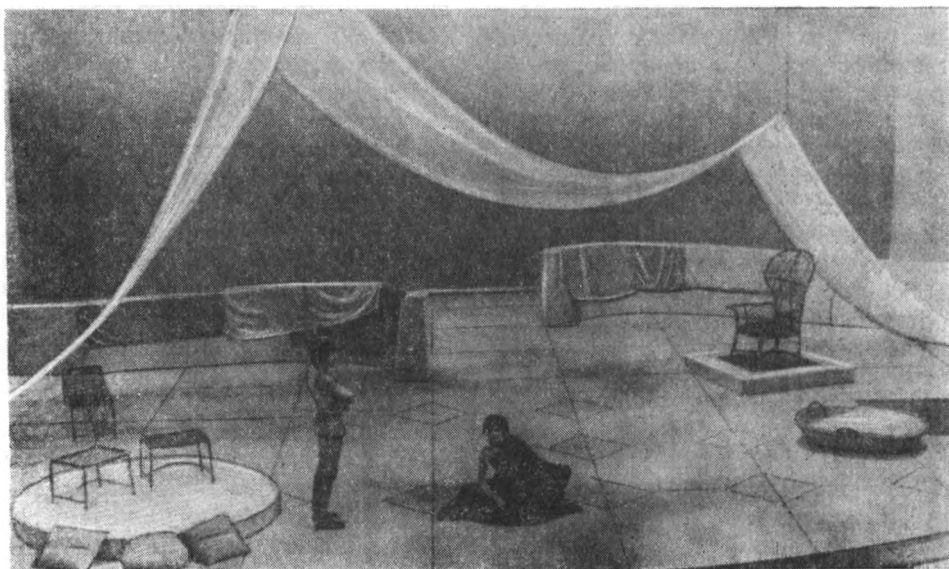
весняний день». А присутня при цьому Андромаха радісно погоджується: «Щастя падає на землю». Тривогу збуджують лише попередні слова Андромахи: «Троянської війни не буде, Кассандро!» Адже ж усі глядачі знають, що Троянська війна була... Так перша ж фраза ставить під сумнів безтурботну ідилію на сцені.

Жан Жіроду народився 29 жовтня 1882 року в Белляку (департамент От-В'єн). Вчився в Парижі, певний час жив у Німеччині й Америці. Дебютував як новеліст у 1909 році (збірка оповідань «Провінціалки»). Через рік Жіроду розпочав дипломатичну кар'єру, але писати не кидав. Перерва була лише під час першої світової війни, в якій він брав участь у званні сержанта і був двічі поранений. До 1928 року Жіроду писав лише прозу. Кілька сторінок, написаних у формі діалогу в романі «Зігфрід» (1927 р.), привернули увагу видатного тогочасного французького режисера Луї Жуве. Під його впливом Жіроду переробив «Зігфріда» в п'єсу, яка в постановці

Жуве мала великий успіх. Так розпочалась багатолітня плідна співпраця двох талантів. Жіроду майже цілком присвятив себе драматургії. Поставлені Жуве перед війною в театрах Комеді де Шанз Елізе і Атенеї п'єси Жіроду («Амфітріон 38», «Юдіта», «Інтермеццо», «Троянської війни не буде», «Електра», «Ундіна») принесли письменникові всесвітнє визнання. Під час другої світової війни Жіроду брав участь в русі Опору (був охоронцем його архівів). Гестапівці кинули його до в'язниці; помер він через кілька днів після визволення Франції. Жуве здійснив посмертні постановки його останніх п'єс. Серед них «Божевільна з Шайо».

П'єса «Троянської війни не буде» написана і вперше поставлена в 1935 році. Над людством густішали хмари: насувалася друга світова війна. Гітлерівці не приховували своїх агресивних намірів, італійський дуче напав на Абіссінію, у Франції відбулась невдала

Сцена з першої дії п'єси Ж. Жіроду «Троянської війни не буде».

спроба фашистського перевороту, в Іспанії контрреволюція готувала франкістський заколот. І Жіроду пише талановиту п'єсу проти війни, п'єсу про боротьбу проти війни.

В Трої — «щастя падає на землю». Гектор щойно повернувся після останньої битви, в якій троянці під його проводом знищили небезпечного ворога. Урочисто зачиняється «брама війни», яку тримали відчиненою під час воєнних дій. Мир сповнює радістю серця троянців. Щаслива Андромача вітає чоловіка — він скоро стане батьком. Лише Кассандру, як і годиться, обіймають зловісні передчуття.

В Іліоні живе викрадена Парісом з Греції Елена. Флот греків, під проводом її чоловіка Менелая, підплив до берегів Трої. Але цей суто особистий конфлікт можна легко уладнати. Елену посадять на корабель і повернуть Менелая. На цьому наполягає Гектор, проти цього не заперечують ні Паріс, ні сама Елена. Греки, в особі Улісса, теж, кінець кінцем, згодні на мирне дипломатичне розв'язання. Є простий і розумний спосіб уникнути кровопролиття, хоча Улісс не приховує від Гектора справжньої причини агресивності греків («Троя багата, її склади повні, її землі родючі... Греки вважають, що їм тісно на їхній скелі. Золото ваших храмів, блиск ваших хлібів справили на нас незабутнє враження»). Незважаючи на це, троянської війни могло б не бути...

Але, як відомо, троянська війна була. Бо і в самій Трої є сили, які будь-якою ціною прагнуть розв'язати її. Це не боги — їхня позиція дивовижно неясна. Спустившись з колосників на сцену, посланниця небес Іріда плете нісенітниці: Афродіта, мовляв, забороняє розлучати Паріса і Еле-

ну, бо буде війна. А Паллада наказує розлучити їх, бо інакше, знов-таки, буде війна. Зевс, у свою чергу, видає наказ розлучити Елену і Паріса, не розлучаючи їх... Боги явно «виходять з гри». Справа війни і миру — в руках людей.

Хто ж прагне в Трої війни? Ті, хто не хоче повернути Елену грекам. Це старі «цінителі вроди», які вилазять на міські мури, щоб подивитися звідти, як грецька красуня зав'яже свої сандалії. Це напівдикі троянські мореплавці, яких обурює приниження «чоловічої гідності» Паріса. Це Геометр, названий Гекубою ідіотом, що, плачучи від щастя, вигукує — «Елена знищила всі міри простору й об'єму... Більше не потрібні ні метри, ні грами, ні милі, бо існують тільки кроки Елени, лікоть Елени... Її ходою ми вимірюємо силу вітру. Вона наш барометр, наш анемометр». Це «поважані» громадяни міста, які вважають красу Елени державним надбанням Трої. Загалом це люди, нездатні мислити, нездатні піднятися над рівнем біологічних емоцій. Їхнє бездумне, вегетативне, міщанське животіння породжує громадський егоїзм, живить різні прояви націоналізму, ідеологом якого є вождь войовничої троянської партії поет Демокос. Як і його майбутні однопумці-фашисти, Демокос уміє затуманити свідомість мас демагогією, розбуркати темні інстинкти і скерувати їх у потрібному йому напрямку. І саме Демокос провокує початок троянської війни. Смертельно поранений Гектором, конуючи, він уперто твердить, ніби його вбив грек Аякс і закликає троянців до помсти. Гектор безсилий проти бунту спровокованої юрби, яка вбиває Аякса. Вибух сліпої ненависті виявляється сильнішим від зусиль державного розуму, символічна «брама війни» розчиняє-

Актриса Анні Дюперей в ролі Єлени.

Жан Меркюр в ролі Бузіріса.

ться, і Кассандра надає слово Гомерові, який увічніть у славетній «Іліаді» найбільше в стародавній історії кровопролиття.

«Демарш» Жіроду проти поезії, яку Гектор називає «рідною сестрою війни», скерований, зрозуміло, не проти Гомера. Представником такої «поезії» є Демокос. Ця «поезія» є знаряддям демагогічно завуальованого насильства, вона — вираз тваринного світовідчуження, позбавленого здатності до узагальнень і роздумів. А Жіроду здається, що мислення людини, її світлий інтелект — дар, що, власне, відрізняє людину від тварини — може врятувати людство від будь-яких нещастів.

Жан Жіроду є родоначальником так званого європейського інтелектуального театру 30-х років. Цей напрямок об'єднав у Франції таких несхожих драматургів, як Жан Кокто, Поль Клодель, Жан Ануї. Інтелектуальний театр повернув французькій сцені, залитій повіддю ремісничої бульварщини, якості справжньої літератури і громадсько-філософську проблематику. Але саме проблематику, бо представники

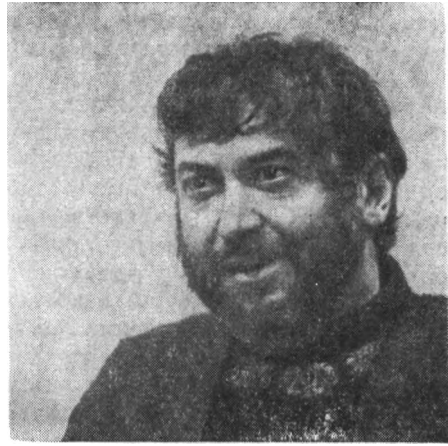
цього напрямку, з різних позицій і в різний спосіб критикуючи буржуазну дійсність, не мали проте ні спільної, ані особистої позитивної програми. Вони не знайшли її навіть у славетні часи Народного фронту. І лише за гітлерівської навали більшість із них прийшли в ряди Опору.

Жіроду охоче використовував біблійні та історичні сюжети як основу для міркувань про істотні питання сучасності. І гостре відчуття критичного історичного моменту особливо очевидне в свідомих анахронізмах п'єси про події тисячолітньої давнини.

Разом з тим у цій п'єсі особливо наочно відбилася нечіткість ідейної позиції її автора. Самого лише абстрактного протиставлення світлого інтелекту стихії темних інстинктів ще замало: таке протиставлення аж ніяк не розв'язує найважливіших соціальних проблем. Пасивний критицизм Жіроду межує з утопічними рецептами, з інтелігентським споглядальним ідеалізмом, з прекраснотушною вірою в рятувальний вплив «просвітництва». І не випадково одна з останніх п'єс Жіроду «Божевільна з Шайо» пропонує вель-

Гектор — актор Жозе-Марія Флота,

Улісс — актор Мішель де Ру.

ми наївний шлях до визволення з жорстокої пастки капіталізму. Божівільна графиня заманює «сильних світу сього» в паризьке підземелля, де нібито знайдено нафту, і назавжди ув'язнює їх там. Навіть якщо сприймати це «кардинальне» розв'язання всіх соціальних суперечностей як символ, воно лишається тільки втіленням добрих намірів автора. Саме тому «Троянської війни не буде» в постановці Луї Жуве прозвучала в тривожній передвоєнній атмосфері як «крик відчаю». Критик Пуаро-Дельпеш, згадуючи цю виставу в статті, що й зветься «Крик», пише: «1935 рік — жодна епоха не викликала такого почуття, що війна от-от розпочнеться. Все це сильніше за Жана Жіроду. Те, що насувається, занадто суперечить його розумові і його любові до життя — і він кричить...» («Монд», січень 1971 р.) Чому ж недавно організований паризький театр звернувся до цієї п'єси? Чи не тому, що хотів повторити відчайдушний «крик» Жіроду — Жуве за зовсім інших історичних обставин?

Критик П'єр Маркабрю висловив припущення, що в наші дні

від широко знаної п'єси Жіроду залишиться тільки «елегантність почерку... і весь мереживний текст, де кожне слово відшліфоване... Тільки мова Жіроду зостанеться господинею сцени» («Франс суар», січень 1971 р.). Проте у виставі Театр де ля Вілль можна побачити щось більше.

Звичайно, «мереживний текст» п'єси грає всіма своїми барвами. Жіроду — чи не найдосконаліший стиліст у французькій літературі XX століття. 30-і роки і початок 40-х у Франції іноді називають «епохою Жіроду». Талановитий письменник приніс на спотворену бульварщиною сцену перш за все високу поезію у всьому її безмежному багатстві. Дивовижне поєднання лірики та іронії, патетики та сатири, психології та публіцистики засяяло в його блискучих діалогах, масштабних узагальненнях, яскравих метафорах і пекучих афоризмах. Дехто звинувачував Жіроду навіть у «самоцільній словесній грі». Та хоча сам Жіроду в програмному етюді «Паризький експромт» (де він, як Мольєр у «Версальському експромті», викладає принципи свого мистецтва) називає театр «хра-

мом радісного світла, прекрасної мови і вигаданих постатей», в тій же п'єсі в уста свого соратника, режисера Луї Жуве, він вкладає фразу: «Ілюмінація Ейфелевої вежі — прекрасна річ, але чи не здається тобі, що ще прекраснішою є ілюмінація інтелектів?» І саме на «ілюмінацію інтелектів» спрямоване все сяйво парадоксів Жіроду, його строкатий і дотепний словесний калейдоскоп. Можна принагідно згадати Андре Моруа, який сказав, що в творчості Жіроду завжди відчутні «крізь словесну гру... чистота і благородство, любов до Франції і до якогось типу людини, який і є справжньою людиною». Тим-то, зупиняючи свій вибір на п'єсі «Троянської війни не буде», Театр де ля Вілль бачив у ній не лише «елегантність почерку».

Вже говорилося про надзвичайно вдале, поетичне оформлення вистави. Такою ж гармонійністю позначені і всі інші її компоненти. На сцені діє принцип заощадженого руху. Мізансцени пластичні, чіткі і дещо уповільнені. В цьому спектаклі ніхто не метушиться й не бігає. Гармонія і врівноваженість відчуються у плавному пересуванні постатей, виразно підкресленому майєвом широких світлих плащів. Певним контрастом до стриманості руху стає динаміка тексту. Дійові особи говорять багато, часто дуже швидко, і граничне напруження їхньої думки особливо посилюється статичністю фігур. Деякі сцени нагадують диспут, де змагаються майже нерухомі оратори. Цей прийом вжитий, звичайно, свідомо — для підкреслення змісту сказаного.

І все ж «Троянської війни не буде» в Театр де ля Вілль не стає «розмовною виставою». Її раціоналізм урівноважений відчутним ліризмом, емоційальною схвилюваністю. Актори зуміли щиро

захопитися роздумами Жіроду. Це йде від їхнього власного розуміння й свідомої інтерпретації п'єси.

Критик Жан Гішарно називає драми Жіроду «драматизованими дебатами, учасники яких порушують великі проблеми, але ніколи не вирішують їх». Як згадані «дебюти» поставлена і п'єса «Троянської війни не буде» в Театр де ля Вілль. Але для важливого питання війни і миру театр знайшов на сцені своє розв'язання. Вистава вславляє всіма можливими засобами боротьбу Гектора проти війни, його незламну волю, високий гуманізм свідомого борця за мир. І можна погодитися з іншим критиком, Філіппом Сенаром, який зауважує, що ця вистава «заперечує фатальність війни».

Гектор у виконанні талановитого актора Жозе-Марія Флота перш за все молодий. Це майже юнак, який гостро відчуває життя в усьому його багатстві. Його кохання до Андромахи, яка має стати матір'ю, — світле й чисте. Гектор дивиться на світ радісними, щасливими очима. Його потяг до миру — природний вияв здорової людської психіки. Він зневажає війну та її теоретиків. Вона здається Гекторові цілковитим безглуздом. Герой глибоко переконаний у майбутній перемозі людського розуму.

Тому Гектор розсудливо і спокійно робить усе для того, щоб відвернути кровопролиття. Тому він уміє знайти переконливі докази для всіх своїх опонентів — і для Елени, і для Паріса, і для Пріама, і навіть для Улісса. Тому й зловісні пророцтва Кассандри він зустрічає доброзичливою іронією. І тільки звирячий фанатизм Демокоса Гектор не може подолати, бо просто не розуміє його. І Гектор програє, але моральна перемога за ним, він прекрасний у своєму ствердженні

людяності, у своїй вірі в людей, у своїй боротьбі за їхнє щастя.

Жан Меркюр визначив жанр своєї постановки як «комітрагедію». Помінявши місцями складники загально прийнятого терміну «трагікомедія», він тим самим немовби заявив про своє свідоме прагнення підкреслити у виставі світле, радісне начало. Вся гармонія просторових розв'язань на сцені виникає із загальної оптимістичної спрямованості задуму. Цей задум гідно увінчує образ Гектора — високий моральний взірець для глядача.

Водночас Жан Меркюр не шкодує жорстоких сатиричних фарб для основного противника Гектора — провокатора Демокоса. Цей старий, неохайний, розпатланий неврастенік вражає перш за все своєю духовною вбогістю, своєю міщанською злостивістю. І пароксизм «натхнення» Демокоса, в якому твориться «Пісня війни», є лише патологічною концентрацією його злості. В образі Демокоса актор Моріс Шеві вдається до майже гротескного здрібнення свого героя.

На грані гротеску грає Бузіріса і сам Жан Меркюр. Цей запрошений троянцями фахівець з міжнародного права в залежності від обставин дає прямо протилежні поради. Їхня нелогічність може конкурувати хіба що з наказами богів. Безглузду схоластику Бузіріса «увінчує» твердження: «Знищення народу аж ніяк не зменшує його моральної переваги в міжнародному плані». Сміховинний Бузіріс сприймається як пророча карикатура на західноєвропейські «комітети по невтручанню», які через рік після постановки п'єси з'явилися в Західній

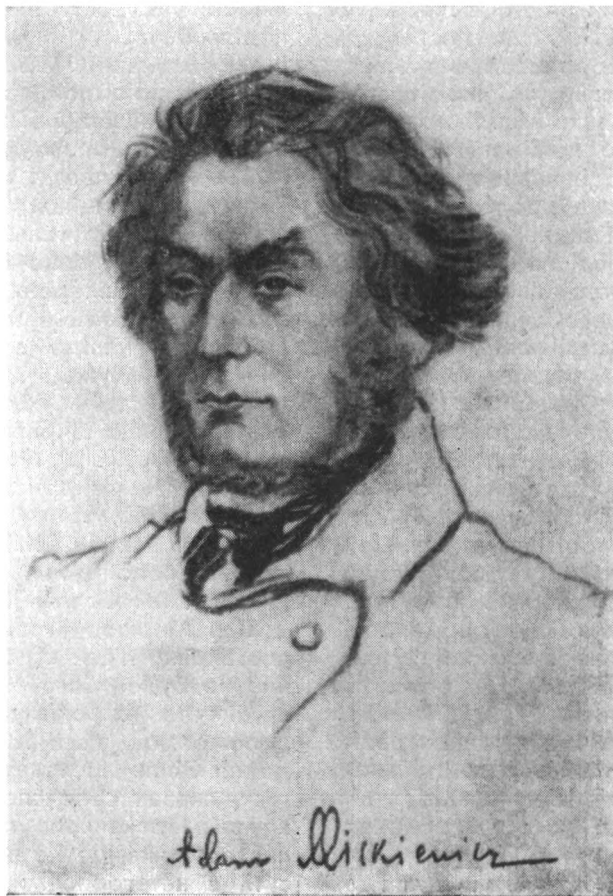
Європі в зв'язку з іспанськими подіями.

У виконанні Меркюра «мудрець» Бузіріс ніби дрімає, даючи «найважливіші державні поради». І холодний опортунізм Паріса (Франсіс Жоффо), і тонкий егоїстичний скептицизм Єлени (Анні Дюперей), і брутальна примітивність Аякса (Марко Перрен) доповнюють галерею байдужих, герметично замкнених у собі людей, яким невідома турбота за інших, яким чужа людяність.

Ім протистоїть Гектор, підтриманий палкою щирістю Андромахи (Домінік Жеір), гіркою стурбованістю Кассандри (Анн Доа), проникливою, трохи скептичною мудрістю Гекуби (Жанделін), безпосередністю маленької Поліксени (Крістіан Селлам).

Жан Меркюр говорив, що на постановку п'єси «Троянської війни не буде» його наштотували події останніх років у В'єтнамі. За допомогою п'єси Жіроду Театр де ля Вілль висловив свій протест, сказав своє слово про одну з найпекучіших проблем сучасності, яка ще не перейшла, по суті, в категорію минулого.

Так у спектаклях двох паризьких театрів — найстарішого і наймолодшого, незважаючи на всю різницю їхньої історії, традицій, настанов і намірів, відчувається дихання сучасності з її проблемами. І музейну форму вистав «Комеді Франсез», і новаторський реалізм Театр де ля Вілль надихає активне мислення сучасних митців. Зростання активності цього мислення відповідає загальній ідейній активізації французького суспільства, зміцненню прогресивних тенденцій у духовному житті країни.

ТВОРИ МІЦКЕВИЧА НА УКРАЇНІ

Багато взяли з ліро-епічного квітника Адама Міцкевича українські поети різних епох і напрямів. І це, безперечно, тому, що в творчості «одного з найгеніальніших» ліриків світової поезії, «найбільшого поета польської нації» (І. Франко), великого мислителя і революційного публіциста українські митці знаходили близькі їм мотиви і обра-

зи. Співзвучна творам декабристів і Пушкіна вільнолюбна поезія польського титана особливо приваблювала їх своєю народністю та гуманізмом. Найкращі його вірші («Ода до молодості», «Чати», «Фарис») неодноразово перекладалися на українську мову.

Як геніальний поет і співець

братерства народів, Міцкевич ще в молодості вийшов за національні межі своєї літератури, здобувши славу, насамперед, у східних слов'ян.

З 1826 року — після виходу «Сонетів» — аж до початку 30-х років майже всі російські журнали, а найчастіше «Вестник Европы» і «Московский телеграф», виступали з перекладами чи переспівами віршів польського поета.

Традиційно початок публікації творів А. Міцкевича українською мовою датують 1827 роком, коли харківський професор, поет-романтик Петро Гулак-Артемовський надрукував у «Вестнике Европы» (№ 6) «малороссийскую балладу» — «Твардовский».

В примітці до публікації зазначалося, однак, що «баллада малороссийская есть подражание польской», тобто «Пані Твардовській» А. Міцкевича.

І справді, Гулак-Артемовський скористався тільки сюжетною канвою польського твору, розповівши по-своєму, в дусі тогочасного бурлеску, про український побут. Оригінальність цієї творчої реконструкції полягає ще й у тому, що Гулак-Артемовський вжив своєрідний вірш, який має ознаки як силабічного, так і силабо-тонічного характеру.

Отже, Гулак-Артемовський зробив першу спробу освоєння сюжету А. Міцкевича. І тільки. Читачі схвально зустріли цю баладу: за один тільки 1827 рік вона передруковувалася аж чотири рази: крім згаданого періодичного видання, ще у «Славянине» (№ 3), у збірці Михайла Максимовича «Малороссийские песни» та у польській газеті «Дзєннік Варшавскі» (№ 28).

Власне, перша справжня спроба віддати твір Міцкевича українською мовою датується 1830

роком, коли «Вестник Европы» (№ 1) умістив переклад сонета «Аккерманські степи», здійснений «харківським романтиком» Опанасом Шпигоцьким. Хоч тут явно відчувається невіробиленість української літературної мови, переклад можна схвально оцінити за свіжий добір лексики та бездоганне відтворення ритмічного складу. (Слід зазначити, що Шпигоцький не тільки перекладав сонети Міцкевича, але й вільно переспівував деякі з них, як-от сонет «До Лаури»).

Значно вищий художній рівень має переклад «Фариса», надрукований іншим українським поетом-романтиком, Левком Боровиковським, у «Вестнике Европы» (1830, № 3). Відомо, що Боровиковський переклав ще дев'ять сонетів, а також уривок із «Конрада Валленрода» («Вілія»), які, проте, до нас не дійшли. Переклад «Фариса» відіграв неабияку роль: він вводив в українську літературу бунтарський твір Міцкевича, поглиблював знайомство українського читача з новим жанром романтичної поеми, сприяв виробленню нового, романтичного стилю.

Того ж таки 1830 року вісімнадцятирічний студент Харківського університету Павло Науменко переклав баладу «Музика». Пригадаємо, що в наш час її відтворив під назвою «Ліричність» А. Малишко.

Після «Музики» переклади з Міцкевича не з'являлися протягом п'яти років. Придушивши польське повстання 1830—31 рр., царський уряд заборонив згадувати навіть ім'я поета в Росії. Тому свій досі маловідомий переклад сонета «До Німану» польсько-український поет Т. Падура вмістив у львівському журналі «Розмаїтосці» (1836, № 27). Переклад досить старанний, хоч

подекуди відчувається вплив польської граматики. Менш вдалий переклад Т. Падури «Альпухара» (уривок із поеми «Конрад Валленрод»).

Через політичні обставини наприкінці 30-х — на початку 40-х років минулого століття з'являються лише дві інтерпретації Міцкевичевих творів: «Морлак у Венеції», з-під пера А. Метлинського, та «Панич і дівчина» — М. Костомарова. Останній переклад позначений удосконаленими формами відтворення польської силябіки.

Уже ці перші переклади й переспіви відіграли конструктивну роль у розвитку українського романтизму. Перекладачі вводили в літературу жанр інтимної лірики й романтичної поеми, урізноманітнювали й збагачували технічні засоби свого мистецтва.

У 60-тих роках Міцкевичеві твори перекладав П. Куліш («Русалка», «Чумацькі діти», «Химери»), але його праці позначені надто вільним і тенденційним поводженням з оригіналом.

Новим досягненням на той час була подвижницька праця Олександра Навроцького, члена лівого крила Кирило-Мефодіївського братства. На жаль, з перекладених ним 41 поезії Міцкевича тільки дві — «Ода до юності» і «Фарис» — вийшли друком (львівська «Нива», 1865, №№ 13, 16), а решта й понині лишаються неопублікованими.

Переклади Навроцького, хоч йому Франко віддав «пальму першості», здебільшого мають риси вільних трансформацій. Він прагнув лише зробити «чужоземний утір ніби власним народним ділом». Тому Навроцький українізує оригінали, вдається до поетичних форм українського фольклору.

На думку Г. Д. Вервеса, окре-

мі переклади, зокрема «Фариса» і «Лілей», не втратили своєї повноцінності й тепер.

Треба сказати, що до 70-х років минулого століття праця над перекладами з Міцкевича мала епізодичний, непродуманий характер. Поети, зокрема галицькі, мало вивчали автора, якого перекладали, не приділяли належної уваги синтаксичним, метричним, ритмічним і фонетичним особливостям його творів, прагнучи відтворити лише лексику оригіналу. До яких сумних наслідків це призводило, бачимо, наприклад, з перекладів Івана Гушалевича «Аккерманські степи» («Зоря Галицька», 1855, № 5) та «Буря» (там же, 1855, № 9). Лексика тут — це суміш церковнослов'янзмів, діалектизмів тощо, справжнє язичіє. До того ж наголос у Гушалевича — архаїчний або обумовлений локальнодіалектним впливом.

Лише під пером І. Франка. М. Старицького, Лесі Українки поезії Міцкевича українською мовою зазвучали в усій своїй красі.

Михайло Старицький подолав нівелюючий вплив бурлеска і народнопоетичної стихії, відважно розширив словник української поезії, увів необхідні неологізми у сферу емоційальної та абстрактної лексики («Спомин», «Мазунятко»). Проте водночас він у ряді випадків не відмовлявся від українізації колориту першотвору — наприклад, у «Чатах», у сонеті «До Сули (Do Niemna)» змінив імена людей і назву ріки.

Внаслідок зростання питомої ваги перекладної літератури переклади стають ареною ідейної боротьби. Деякі інтерпретатори нав'язують авторові оригіналу свої погляди, ідеї, смаки. Дивовижно, але деякі перекладачі намагалися зробити з А. Міцкевича

проповідника «слова божого». Якийсь Емиліан з Григорова так «зреформував» революційну «Оду до молодості», що з неї вийшла релігійно-моралізаторська проповідь «Ода к юношам». Проти такої практики виступили революційні й прогресивні письменники. У своїх «Заметках о новейшей польской литературе», опублікованих у журналі «Жизнь», Леся Українка дає високу оцінку реалізму поеми Міцкевича «Пан Тадеуш» і називає її автора поетом геніальним.

Серед перекладів Лесі Українки зустрічаємо прекрасно виконаний уривок із «Конрада Валленрода» — «Вілія» («Зоря», 1887, № 10).

Іван Франко категорично виступив проти попередньої практики вільних перекладів і переспівів. Він підкреслював, що треба передати магістральні мотиви творчості польського поета, а отже — всебічно й глибоко вивчати його творчість.

Франко в різний час перекладав Міцкевича. Він переклав такі твори: «Господарський вечір» (1895) — два уривки з першої книги «Пана Тадеуша», «Буря» (1896) — уривок з десятої книги «Пана Тадеуша», «Геть із моїх очей» (1899), «Ордонова редута», «Чати», «Втеча» (1907), повністю «Додаток» до третьої частини «Поминок»: «Дорога до Росії», «Передмістя столиці», «Петербург», «Пам'ятник Петра Великого», «Перегляд війська», «Олешкевич» (1910); «До друзів росіян» (1910), «Нічліг», «Смерть полковника» (1913), «До альбома Собанської» (1913), «Непевність», «В день від'їзду із Одеси», «До матері польки», «Епілог» до «Пана Тадеуша» (1913).

Пам'ятник Адаму Міцкевичу
у Львові.

Фото Н. Пирковського.

Усі ці переклади Іван Франко зібрав і з передмовою видав у формі додатку до книжки «Адам Міцкевич. Велика втрата».

Його переклади з Міцкевича були наслідком багаторічного вивчення епохи польського романтизму, творчості і стилю Міцкевича, усіх попередніх перекладів його творів.

Отже, Франко спочатку виступив як дослідник, а потім як перекладач Міцкевича.

Відтворюючи образну систему Міцкевичевої поезії, Франко вдався до різних прийомів, серед них до так званого «суцільного перекладу» (визначення Франка), «звуження» чи то «скорочення» образу або, навпаки, його «розширення», а також до «перестановок» образів і фраз першотвору. Іноді Франко не тільки «переставляє», а й замінює деякі образи повністю: Міцкевичеве «вітри в лісовій хаші заревли як ведмеді», Франко відтворює: «Вітри погнали в ліс і в нетрях в п'ятні ночі, мов тури, заревли» («Буря»). За допомогою цих прийомів Франко прагнув донести до українського читача ідейне та художнє багатство творів, своє-

рідність образного мислення поета.

Франкові належать переклади уривків з «Пана Тадеуша» і «Поминок», які є найвищим досягненням перекладацької практики в дожовтневій українській літературі. Франко остаточно вирішив проблему художньої інтерпретації великих епічних полотен Міцкевича — проблему, яку намагалися розв'язати численні його попередники.

Величезна кількісна та якісна зміна в справі популяризації творчості Міцкевича відбулася на Україні після Жовтневої революції. Доробок українських радянських перекладачів у кілька разів перевищує те, що зроблено було за всю дожовтнєву добу.

На чолі великого колективу українських перекладачів з перших днів Радянської влади став Максим Рильський.

Рильський — це ціла епоха і ціла школа в перекладанні спадщини польського поета. Він заклавав основи нового лінгвістично-літературного методу трансформації Міцкевичевих творів, який

полягав, насамперед, у поєднанні наукового підходу з художнім відтворенням. Тому у Рильського праця над перекладом починалася з вивчення всієї творчості даного письменника і, як правило, виливалася у кваліфіковану статтю, розвідку, а то й цілу книжку про нього.

Рильський суворо дотримувався принципів еквілінеарності та еквіритмії, прагнув максимально відтворити зміст першотвору, як-найповніше зберегти особливості індивідуального стилю автора, тобто «прецизійно перевисловити» всю красу творів Міцкевича (нарис «Художній переклад з однієї слов'янської мови на іншу»). Шанувати оригінал для Рильського означало пізнавати й вивчати в деталях творчий характер іншомовного поета.

В доробку Рильського — 44 переклади Міцкевичевих творів, серед них поема «Пан Тадеуш», п'ять балад, тридцять один сонет.

Видання сонетів польського поета українською мовою було не тільки особистою творчою удачею Рильського, воно стало видатною літературною подією в історії оригінального українського красного письменства.

Центральне місце в доробку

М. Рильського — перекладача спадщини Міцкевича — зайняла поема «Пан Тадеуш». Праця над перекладом, відзначеним Державною премією (1950), тривала кілька десятиріч. (Ще в 1923—1924 рр. Рильський написав вірш «Човен» з посвятою: «Пам'яті найбільшого епічного поета нових часів — Адама Міцкевича»).

Нагадаємо, що спроби перекладу «Пана Тадеуша» робилися в українській літературі ще в 70-х роках XIX ст. Кузьма Волинець опублікував тоді у львівській «Правді» (1874, № 1) незугарний переклад першої книги «Пана Фадея» — «Господарство».

Але тільки Франко дав у 1895 році справді художні переклади окремих уривків та «Епілогу» поеми. Досвідом Франка до певної міри скористався М. Рильський, переклавши поему александрійським віршем.

Перший варіант перекладу Рильського вийшов 1927 року і був одразу високо оцінений радянською критикою.

С. Родзевич — дослідник зарубіжних літератур — оцінив переклад «Пана Тадеуша» як «величне досягнення української перекладної літератури, достойний великого поета польського вінок любові і пошани до нього».

У 1949 році вийшло друге видання поеми «Пан Тадеуш» по суті — новий переклад, що стоїть незрівнянно вище від першого варіанту і вважається найкращим серед усіх досі відомих. За цей переклад уряд Народної Польщі нагородив М. Рильського орденом — Командорським Хрестом ордена Відродження Польщі.

Українські радянські поети П. Тичина, М. Бажан (автор поетичного циклу «Міцкевич в Одесі»), М. Стельмах, Л. Первомайський, А. Малишко, М. Пригара, Т. Масенко, Борис Тен, С. Крижанівський, В. Швець, М. Зісман, О. Новицький, Г. Плоткін, М. Шермет дали читачеві високохудожні переклади багатьох творів Міцкевича. Український читач знає всі балади великого польського поета, є повний переклад «Кримських сонетів», майже повністю перекладені його «любовні сонети» та ліричні вірші.

Відколи вийшли перші пере-

клади поезій Адама Міцкевича українською мовою, минуло понад сто сорок років, а інтерес до спадщини генія польської літератури — щодалі зростає. Свідченням цього є численні книжки і постійні публікації перекладів з Міцкевича в періодичній пресі. Лише за останні три десятиріччя окремими виданнями вийшли «Вибрані поезії» («Радянський письменник», 1948), «Вибране» («Молодь», 1955), «Лірика» («Дніпро», 1968), поема «Пан Тадеуш» (Держлітвидав, 1949, 1951, 1955, «Дніпро», 1964), поема «Гражина» (Держлітвидав, 1955).

Численні книжкові видання творів Адама Міцкевича українською мовою, загальний тираж яких тільки в радянський період дорівнює 132 тисячам примірників — яскраве свідчення глибокої шани і любові українського народу до великого польського поета.

Іван ЛОЗИНСЬКИЙ

Львів.

ЛІТЕРАТУРА ГАУЧО

Bartolomé Hidalgo. Hilario Ascasubi. Antología de la Poesía Gauchesca. Casa de las Americas, Cuba.

Література гаучо — *literatura gauchesca* — створюється, власне, в двох країнах Латинської Америки — Аргентині та Уругваї. Це одне з найцікавіших літературних явищ Латинської Америки; воно дало світові такі художньо досконалі зразки, як поезію Бартоломе Ідальго, Іларіо Аскаsubi та Хосе Ернандеса, прозу Едуардо Асеведо Діаса та Хав'єра де Віана, драматургію Флоренсіо Санчеса; до літератури гаучо належить видатний твір аргентинця Рікардо Гуіральдеса «Дон Сегундо Сомбра» і романи Енріке Аморіма.

Відомий літературознавець-марксист Хосе Карлос Мар'ятегі вважав літературу гаучо найоригінальнішою літературою Латинської Америки. Справді, якщо письменство більшості країн Латинської Америки колоніального періоду перебувало під безпосереднім впливом європейського, головним чином іспанського, то література країн Ла-Плати (так називалася колись територія сучасних Аргентини та Уругваю) розвивалася іншим шляхом — внаслідок специфічних історичних обставин.

Історія загарбання Південної Америки конкістадорами загальновідома. Карл Маркс і Фрідріх Енгельс, аналізуючи історію Іспанії того періоду, писали, що золотом було тим магічним словом, яке спонукало іспанців перетнути Атлантичний океан.

На початку XVI сторіччя експедиція Соліса відкрила естуарій ріки, яка дістала назву Ріо-де-Ла-Плата (Срібна ріка). Але завойовники ні золота, ні

срібла тут не знайшли, до того ж індіанці племені чаруа учинили запеклий опір конкістадорам. Тому протягом майже двох століть іспанці обходили стороною цю територію. Тільки наприкінці XVII сторіччя, коли на родючій землі басейну Ла-Плати почала зазіхати Португалія (яка вже володіла величезною територією сучасної Бразилії), Іспанія почала освоєння цих земель. Для захисту їх від португальців тут споруджуються фортеці, сюди ж скеровується потік іммігрантів.

Безкраї простори пампи вабили бідних переселенців і солдатів з іспанських фортець, яким набридало підневільне життя в казармах. Іммігранти й солдати-втікачі ворогували з індіанцями, але поступово, вторгаючись чимдалі в пампу, вони почали переймати звички, одяг та спосіб життя корінних жителів, змішувалися з ними. Так з'явилися гаучо, вільні жителі пампи, що поєднували в собі риси іспанців та індіанців.

Життя гаучо привертало до себе увагу багатьох європейських мандрівників, які відзначали, що гаучо не знають приватної власності; пампа, кінь, худоба — все це так само, як повітря та вода, належало всім.

Спочатку гаучо кочували, потім перейшли до осідлого способу життя. На початку XIX сторіччя в аргентинську та уругвайську пампу починають проникати капіталістичні відносини, латифундисти захоплюють величезні території пампи; тепер уже не індіанці, яких майже не

залишилися, а гаучо стають об'єктом утисків. Колишні вільні жителі пампи, змушені були йти в найми. Нащадки гаучо — незаможні селяни — і тепер складають основну частину сільського населення Аргентини та Уругваю.

Зникнувши як соціальний прошарок, гаучо залишили яскравий слід у літературі обох країн Ла-Плати. Їхній романтичний спосіб життя, мужність, відвага, щирість — полонили уяву багатьох видатних письменників. Але перше ніж самі гаучо ввійшли в уругвайську та аргентинську літератури, вони створили фольклор, який, власне, ліг в основу цих літератур.

В піснях гаучо іспанський фольклор поєднується з фольклором індіанців-чаруа. Носієм музично-пісенної культури вільних пастухів був пайадор — народний співець; пайадори влаштовували спеціальні змагання, що тривали по кілька днів.

Довгий час пісні та вірші цих своєрідних трубадурів пампи збирали тільки окремі ентузіасти. Початок систематичному вивченню фольклору гаучо поклав у 1913 році відомий аргентинський критик та літературознавець Рікардо Рохас.

Улюблена метрика пайадорів — восьмискладовий романсовий іспанський вірш. Дуже популярним у фольклорі гаучо були так звані «сьєлітос», чотири-віршові романи. Спочатку вони мали любовно-ліричний зміст, але визвольна боротьба проти Іспанії внесла у фольклор гаучо героїчні та патріотичні мотиви. «Сьєлітос» кличуть народ до боротьби за свободу і незалежність. Після закінчення визвольної боротьби у фольклорі гаучо з'являються мотиви боротьби за соціальну справедливість, в них бринить ненависть бідняків до багатіїв.

Основоположником писемної літератури гаучо був уругвайський поет Бартоломе Ідальго (1788—1822). Учасник визвольної боротьби іспанських колоній, Ідальго в повстанській армії зустрівся з гаучо і вперше почув їхні «сьєлітос».

Вершиною творчості Ідальго є «Пат-

ріотичні діалоги», написані в Аргентині, куди він емігрував, коли його рідне Монтевідео захопили бразильсько-португальські війська. «Патріотичні діалоги» ведуть між собою два приятелі-гаучо Рамон Контерас та Чано. Вони закликають народ дати відсіч іспанським військам, засуджують ворожнечу політичних партій, яка гальмувала розвиток молодій республіки; друзі скаржаться на бідкування гаучо, яких використовують у своїх цілях нові правителі. У «Патріотичних діалогах» виразно звучать ноти соціального протесту.

Послідовником Бартоломе Ідальго та одним із визначних представників літератури гаучо був аргентинський поет Іларіо Аскасубі (1807—1875), який народився в Аргентині, але багато років прожив в Уругваї, куди емігрував після участі в збройній боротьбі проти диктатора Росаса.

Найвизначнішим твором Іларіо Аскасубі є великий віршований роман «Сантос, або Близнята з Ла-Флор». Аскасубі виступає тут як представник так званого костюмбризму, літературної течії, що детально та скрупульозно описувала побут та звичаї тогочасного життя. Герої цього роману — гаучо. Аскасубі захоплено оспівує мужність та благородство вільних пастухів.

Поезії Аскасубі набули надзвичайної популярності в країнах Ла-Плати, їх декламували в походах солдати, їх співали пайадори в пульперіях — місцях відпочинку гаучо, їх знали напам'ять чи не всі жителі Ла-Плати.

Послідовники Аскасубі, поети Естаніслао дель Кампо, Антоніо Луссіч, а особливо Хосе Ернандес вже не тільки оспівують мужність та відвагу гаучо, але й журяться з приводу їх трагічного занепаду, в якому винні були насамперед правителі Аргентини та Уругваю. (Президент Аргентини Сарм'єнто навіть закликав до фізичного знищення всіх гаучо.)

Вершиною поезії гаучо став твір Хосе Ернандеса «Мартін Ф'єрро» (1872). Це перший великий реалістичний твір аргентинської літератури, національний за формою, написаний у традиційній

манері літератури гаучо. Поема Ернан-деса ознаменувала народження реалістичної літератури не тільки Аргентини, але й усієї Латинської Америки.

Наприкінці XIX сторіччя образ гаучо починає владно входити в інші жанри літератури — в прозу та драматургію. Саме тоді літературознавці починають визначати терміном «literatura gauches-

са» літературну течію, яка відіграла величезну роль у становленні та розвитку національних літератур Аргентини та Уругваю. «Антологія поезії гаучо» (вірші Ідальго та Аскасубі), видана кубинським видавництвом «Каса де лас Америкас», представляє найкращі зразки цієї течії.

Маргарита ЖЕРДИНІВСЬКА

ПЕРЕД СУДОМ ПРАВДИ

Зофія Посмиш. Пасажирка. Відпустка на Адріатиці. Повісті. Переклад з польської. Київ, «Дніпро», 1972.

Сучасна польська письменниця Зофія Посмиш — авторка збірки оповідань «Зупинка в лісі» (1965), повісті «Відпустка на Адріатиці» (1970), сценаріїв телеспектаклів «Не за горами та лісами» (1971) і «Лісові дороги» (1972) та інших творів. Але популярність вона здобула насамперед повістю «Пасажирка», за якою режисер Анджей Мунк зняв кінофільм, відзначений кількома міжнародними нагородами.

Провідна ідея рецензованих творів співзвучна заклику безсмертного Юліуса Фучіка: «Люди, будьте пильні!..»

Повість «Пасажирка» містить великий заряд гуманізму, є твором високого громадського звучання.

...В комфортабельній каюті трансатлантичного лайнера подорожує подружжя Кречмерів. Ніщо, здається, не може затьмарити щастя Вальтера, майбутнього дипломата, радника посольства ФРН у Бразилії та його дружини Лізи. Та ось, вийшовши із своєї каюти, Ліза випадково зустрічається з жінкою, в якій упізнає ув'язнену з Освенціму — польку Марту.

Застосувавши прийом ретроспекції, авторка (яка сама пройшла пекло цього ж Освенціму) розповідає історію цих двох жінок. Ліза Кречмер, вона ж

Анна-Ліза Франц, була есесівкою, наглядачкою та начальницею речезого складу в Освенцімі. А пасажирка в сусідній каюті — її жертва. Далі розгортаються дві сюжетні лінії: Анна-Ліза та Марта (яка, до речі, у повісті не промовить жодного слова) і фарисей Вальтер Кречмер та журналіст із США Бредлі. Ці сюжетні лінії органічно поєднані. Внутрішній діалог, який веде Анна-Ліза з Мартою, перебивається розмовами її чоловіка з американським журналістом. Тема розмов — проблеми «вини і кари» того покоління німців, яке стало слухняним знаряддям нацистів.

Але читач чекає розв'язки. Подружжю Кречмерів треба вирішувати, як бути далі? Вальтер вельми стурбований зізнаннями своєї дружини: Ліза руйнує його «життєву програму». Занепокоєний тим, що незнайомка може публічно скомпрометувати його, він пропонує дружині пересісти в Лісабоні на літак і далі подорожувати самій... Кульмінації повість досягає в такій сцені: «Кілька секунд обидві жінки дивились одна одній в очі. Не промовили жодного слова. Вальтер бачив здалеку обличчя Марти — байдуже, презирливе. І бачив, як вона потім обми-

нула Лізу, що стояла на дорозі, обми-нула, як щось нечисте, і... не оглядаю-чись, пішла вперед».

Мовно-стильові особливості повісті майстерно відтворив Володимир Гжицький, знавець польської мови та літе-ратури. Він зарекомендував себе як перекладач ще в тридцятих роках. Захопившись творчістю Габріелі Заполь-ської, він переклав тоді її повісті «Ка-ська-Каріатида» та «Смерть Феліціана Дульського»; потім віддавав україн-ською мовою твори Казімежа Пшерви-Тетмаєра, Міцкевича, Словацького, Норвіда. «Пасажирка» є, безперечно, новим творчим успіхом В. Гжицького.

Зовсім в іншому ключі написана по-вість «Відпустка на Адріатиці», вдало перекладена Юрком Попсуєнком.

Повість має автобіографічний харак-тер; надаючи їй характеру докумен-тальності, авторка змушує читача за-

мислитись над уроками історії, закликає до участі в боротьбі за мир.

До творчої удачі письменниці слід віднести любовно витканий образ польської дівчини — Пташки, життя якої трагічно обірвалося в таборі смер-ті.

З глибоким знанням предмету й ви-сокою філологічною культурою напи-сана післямова Валерії Ведіної.

Не можна не погодитися з висновком Ведіної про те, що «повість «Відпустка на Адріатиці», як і попередній твір пи-сьменниці «Пасажирка», включається в злободенну й важливу розмову про гу-манізм, даючи йому вірну, історично обгрунтовану оцінку».

Своїми творами польська письменни-ця-антифашистка закликає боротися за світле майбуття, за те, щоб ніколи че-повторилась «епоха крематоріїв».

Володимир КУЛИК

Львів

ПО СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ „EUROPE“

Відверто кажучи, французькі наукові літературознавчі журнали не можуть за-довольняти вимогливого читача. Надто багато в них дрібного, навіть дріб'язко-вого, як-от: «Кілька штрихів до постаті Маріво», «Баррес як фейлетоніст», «Пеггі в Сорбонні». Обговорюється пи-тання, чи була мадам Шлезінгер прото-типом мадам Арну...

Проте незмінно радують зустрічі ін-шого роду — з журналом «Еуропе», що виник у 1923 році за діяльною участю Р. Роллана, Ж.-Р. Блока, П. Елюара. В редакції цього журналу працює Л. Ара-гон. Головний редактор — відомий пи-сьменник-комуніст П'єр Гамарра.

У 60—70-х роках кожний номер жур-налу був присвячений одному письмен-никові: Флоберу, Стендалю, Монтеск'є, Петефі, Прусту, Бодлеру... Якщо перед-бачається певний ювілей, то книжка, присвячена йому, виходить за місяць до відповідної дати. Так були відзначені ро-ковини Флоберового «Виховання почут-тів». За півроку до сторіччя з дня поя-ви цього роману відбулась міжнародна конференція в Руані, а перед самою датою з'явився номер журналу з досить повними її підсумками.

В усіх цих випусках привертає увагу жвавий, різноманітний, прогресивний аналіз ідей, тенденцій і стилів письмен-

ників. Дріб'язковості тут немає місця. Ставляться важливі проблеми. Очевидна орієнтація журналу на справжню науку, без тіні формалістичного трюкацтва.

І ще одна гарна риса — стислість. У кожному номері — від двадцяти до тридцяти статей, присвячених різним аспектам творчості даного автора. А в кінці ще двадцять-тридцять сторінок хроніки, бібліографії.

Ось стендалівський номер, липень-серпень-вересень 1972 року.

Правда, не все тут рівноцінне. Марі-Луїз Куде в статті під примхливою назвою «Нелюблена Матільда» починає з запізнілого обурення на адресу Стендаля, який «дозволив Жюльєнові віддати перевагу нестерпній мадам де Реналь», а не Матильді. І далі — п'ять сторінок у тому ж дусі...

Та ось Шарль-Анрі Реймон у короткій статті «Щирість Стендаля» не погоджується з Полем Валері, який вважав, що автор «Червоного і чорного» постійно «грав роль», показував не справжнє своє обличчя, а ту чи іншу маску. Реймон досить переконливо обстоює протилежне: «Навіть істина в мистецтві не так цікавила Стендаля, як **щирість**». Усі труднощі його письменницького шляху, неспіх його романів саме тим і пояснюються, що тоді, коли всіх захоплювала пишна фраза Шатобріана, він, очищуючи свою творчість від зайвих «коздоблень» думки і почуття, писав чітко і сухо.

Поруч із цією статтею надруковано іншу, не менш цікаву: Жерар Міло — «Вчене обличчя Стендаля». «Чи відіграла наука якусь роль у зародженні та формуванні ідей Стендаля?» Безумовно. Особливо математика: «Мій потяг до математичних наук передусім пояснюється моєю відразою до лицемірства». Математика формувала мислення великого письменника, динаміку його стилю. Але особливо цікаве те, що у математичних студіях романіста виявився і зворотний бік його раціоналізму. Стендаля жахала думка про перетин паралельних ліній у безмірі. Виходить, і математика припускає щось таке, чого не можна помацати обома руками? На відміну від

Достоевського, Стендаль твердо стояв на ґрунті Евклідової геометрії...

Цікаво, що інтерес до ролі точних наук у формуванні письменників минулого характерний як для французьких, так і для наших дослідників. Досить тут порівняти міркування Жерара Міло з капітальною працею академіка М. П. Алексєєва: «Пушкін і наука його часу».

Марія Рев у дуже цікавій статті «Стендаль і Лев Толстой» пише, що деяка близькість батальних сцен «Війни і миру» та відповідних сторінок «Пармського монастиря» — лише пролог до зближення ідейної та стилістичної позиції обох авторів. «Зображення людських почуттів у їх розвитку, соціальна обумовленість характерів, деталізація духовного життя персонажів...» — все це, каже М. Рев, відомо. Але особливу її увагу привертають слова Толстого про те, що, читаючи Стендаля в різний час і захоплюючись ним, він і в молодості, і в старості залишався незадоволеним. Різницю між цими двома великими письменниками М. Рев бачить у тому, що раціоналістичній виразності Стендаля російський письменник протиставляє повніше знання джерел людської душі. Це відрізняє стрімкий внутрішній монолог у романах Толстого від «добре побудованих і відшліфованих роздумів стендалівських героїв».

Питанням літературного стилю присвячені статті Неллі Стефан. У стендалівському і прустівському номерах ці статті названо однаково: «L'écriture» — «Письмо». Це ж слово має інше значення — «писання, мистецтво слова».

Правду кажучи, про стиль Стендаля легше довідатися з трьох згаданих статей, ніж із тієї, яку спеціально присвячено цьому питанню. Що в романах Стендаля ми бачимо героя одночасно очима інших персонажів, у його самосвідомості та очима автора, який одночасно «і аналізує, і коментує», що «роман Стендаля ми читаємо від початку до кінця, затамувавши подих», що він нас «зачаровує своїм словом — пластичним, звучним, завжди точним, настороженим, ясним...» — все це не таке вже й конкретне чи нове.

В статті про Пруста Неллі Стефан міркує про завдання дослідження стилю: «Нам видається безглуздим, парадоксальним, марним досліджувати художній текст «як такий», так, ніби на слова не спирається щось інше — оповідь, думка... ніби існує грань, де можна було б відокремити «суть» від «форми»... Детально аналізуючи першу фразу багатомного роману, Н. Стефан знаходить у її незграбності — вишуканість, в її простуватості — безліч відтінків. Автор цілком обгрунтовано показує, що все, що так вражає у «Пошуках утраченого часу», — не примхи стилю, а серйозна, хоч майже хвороблива потреба далекосяжного аналізу. «Це письменник, а не стиліст. Іноді окрилений, Пруст буває і надто важким. Він захаращує свій виклад, перевантажує його. Злити в одне ціле минуле і майбутнє, предмет і враження від нього, видимість і значення, персонаж та його двійника — все це не так легко».

Справедливо, дуже справедливо. Та все ж глибина пізнання людини у Пруста, значення його аналітичного ліризму, роль синтаксичного ладу у творенні поетичної думки, позитивне і негативне в його методі, — такого роду проблем у статті Н. Стефан не знайти.

І ще один, вже знайомий нам автор, Ш.-А. Реймон, стаття «Мистецтво і життя». Як зазначає критик, все мистецтво Марселя Пруста полягало в тому, щоб «знайти, захопити, зрозуміти ту дійсність, від якої ми віддалені, від якої віддаляємося все більше і більше, пізнання якої утруднюється безліччю непроникних умовностей».

На думку Реймона, стиль Марселя Пруста — не що інше, як сучасний, «по-силенний» реалізм. Але чи варто закривати очі на хворобливе і негативне в цьому стилі?

Особливо цікавою є стаття Евеліні Муан «Дещо про соціальні зв'язки». Автор відзначає глибокий і послідовний критицизм «Пошуків утраченого часу». Суспільство, зображене в романі, викривлює, фальсифікує особу. Свіська бєсїда — це відмова від власного «я», від загнаних у підпілля думок і почут-

тів. Людина, отруєна спілкуванням у світському товаристві, навіть лишившись на самоті, перестає мислити, вона і сама з собою починає теревенити. Навіть любов до Альбертіни показана в романі як життя поза собою, як утрата власної особистості. Пруст бачить у творчості шлях до відновлення «справжнього життя», тобто глибинної діяльності розуму і серця. «Погана література здрибнює, а справжня дає знання про ще невідому сферу душі».

Цікавий і номер, присвячений Бодлеру. У статтях А. Спіра, Ф. Гана, Ж. Альдаса тонкі деталі поетичної форми набувають такого ж значення для характеристики ідейних пошуків і метань цього поета, як і висловлені ним ідеї. На думку Андре Спіра, суть символізму, що вперше кристалізувався в ліриці Бодлера, полягала в тому, що поет бачить не той чи інший закуток дійсності, а реальність у цілому. Думка оригінальна, але з нею можна сперечатися. І в цьому випадку, як і в ряді статей про Стендаля та Пруста, стилістичні проблеми органічно входять до складу ідейного аналізу.

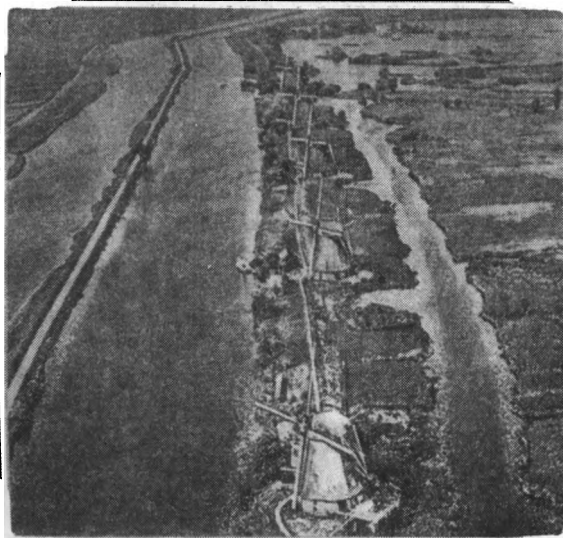
В цьому номері опубліковано і статтю радянського дослідника Ю. Еткінда «Бодлер у російських перекладах». Особливе місце в ній займає образ мужнього революціонера Петра Якубовича, який у засланні створював перший російський переклад «Квітів зла».

У дуже стислому розділі поточної літературної критики ми зустрічаємо на сторінках журналу й інші імена радянських літераторів. Ось рецензія Беатріс Дідьє на французьке видання відомої повісті М. Бахтіна про Рабле, рецензія Р. Ле Кера на французький переклад книжки К. Паустовського «Кара-Бугаз».

Хоч кожен номер «Епигоре» присвячений переважно французькій літературі, діапазон журналу значно ширший, журнал постійно веде читача в атмосферу взаєморозуміння передових людей всього світу.

Олексій ЧИЧЕРІН

Львів.

ЮНЕСКО в Сегеді.
Проблеми італійських
муніципалітетів.
Земля і вода.

ПАНОРАМА „ВСЕСВІТУ“

Головна споруда Біологічного центру в Сегеді.

Сегед мальовниче розкинувся над швидкою Тисою на самому півдні Угорщини. Місто уявилося своєю красою, студентськими театрами й літніми оперними фестивалями, котрі щороку приваблюють сюди тисячі туристів та аматорів музики. Однак його відвідують не лише туристи. Місто відоме насамперед своїми академічними традиціями й науковими досягненнями дослідних закладів.

Останнім часом інтерес до Сегеда як до наукового осередку зріс ще більше. Це пов'язано з утворенням у 1971 році нового Біологічного центру Академії наук Угорщини. Треба відзначити, що експериментальна біологія має тут багаті традиції. В Сегеді жив і працював нобелівський лауреат, біохімік Альберт Шент-Гьоргі, який виділив вітамін «С» з червоного перцю. Згодом з перцю ж було от-

ЮНЕСКО в Сегеді

римано також вітамін «Р». У період між першою і другою світовими війнами Альберт Шент-Гьоргі й Бруно Ф. Штрауб провадили в Сегедському університеті досліді над білком, що поновому висвітлили біохімічні процеси в міомах. Нині Б. Ф. Штрауб — віце-президент АН Угорщини й генеральний директор Біологічного центру.

«Організуючи нове наукове відділення,— сказав він в інтерв'ю кореспондентові газети «Гардіан рев'ю»,— ми намагалися якомога ширше використати як власний досвід, так і досягнення світової науки. Адже відомо, що сьогодні вчені-одинаки, навіть при допомозі кількох співробітників, дуже рідко можуть домогтися значних результатів, і що найважливіше— не в змозі провадити дослідження в широких масштабах. Сучасна наука, розв'язуючи навіть незначні проблеми, неодмінно вимагає співробітництва вчених кількох споріднених галузей. Така науково-дослідна праця не під силу інститутам з традиційною застарілою структурою, де вчені працюють ізольовано один від одного. Новий Центр об'єднав чотири інститути з найважливіших галузей біології: біохімії, біофізики, генетики й фітофізіології. Всі чотири інститути мають свої приміщення в єдиному лабораторному будинку, де користуються не лише спільною бібліотекою та ізотопною лабораторією, а й знайомляться з наслідками роботи

один одного та влаштовують спільні обговорення. Кожен інститут має свою власну адміністрацію, однак наукові й практичні проблеми розв'язуються спільними зусиллями. У Центрі працюють також хіміки, математики, лікарі. Керівництво таким великим комплексом є справою надзвичайно складною і відповідальною,— розповідає професор Штрауб,— ми застосували нову форму організації, яка вже витримала іспит: контроль над науковою діяльністю здійснює Рада директорів, до складу якої входять також завідувачі кафедрами чотирьох інститутів».

Біологічний центр займається переважно фундаментальними дослідженнями, що, однак, не виключає його тісного зв'язку з життям і потребами народного господарства. Так, наприклад, Центр провадить спеціальні дослідження для медичних, сільськогосподарських та інших установ, пов'язаних з тією чи іншою галуззю біологічної науки. На нараді міністрів науки та освіти, що відбувалася 1970 року в Парижі, розглядалося питання раціонального розподілу дослідних робіт в Європі. За найважливіше завдання визнано докладне вивчення проблем управління життєвими процесами. АН Угорщини включила вивчення цього питання до свого перспективного п'ятинадцятирічного плану й визначила відповідні завдання для Біологічного центру. Загалом біорегуляція становить одну з найважливіших проблем у планах біо-

логічних досліджень угорців на 70-ті роки.

Центр займається також широкою підготовкою фахівців. Нині в усьому світі наголос робиться на всебічному виявленні й розвитку творчих здібностей у студентів, на вмінні самостійно й критично мислити і, звичайно, постійно підвищувати рівень освіти. Сто років тому вистачало механічного засвоєння тез, проголошених класичними авторами, ще через піввіку більшість учених могла все життя задовольнятися запасом знань, здобутим у стінах вузу. Сьогодні ж вимоги до науковців радикально змінилися: бурхливий потік інформації вимагає від фахівців безперервного самовдосконалення та знання іноземних мов. Молоді спеціалісти під час ознайомлення з науковою літературою вчать аналізувати й формулювати проблеми, використовувати набутий досвід та визначати шляхи розв'язання поставлених завдань.

Молодим випускникам вузів Центр забезпечує можливість дальшого кількарічного навчання, готуючи в такий спосіб також кадри для інших наукових установ. Дбає Центр і про розширення контактів із спорідненими науково-дослідними інститутами. З цією метою тут обладнано спеціальну лабораторію для «гостей». Приїздить сюди й вчені із зарубіжних країн. Адже обмін досвідом і думками та особисті контакти між вченими відіграють значну роль у науковому прогресі. Вже напе-

редодні другої світової війни професор Шент-Гьоргі зазначав, що біологія не може розвиватися відірвано від інших наук, висував ідею створення комплексних лабораторій для біологічних досліджень, де б спільно працювали лікарі, хіміки, фізики. І хоча Сегедський Центр перебуває ще в стадії становлення, хоча повністю не завершилося комплектування та оснащення його лабораторій, він уже привернув увагу зарубіжних наукових кіл.

Наслідком цього інтересу й прагнення угорських науковців до поглиблення співробітництва стало укладення між Сегедським центром та ЮНЕСКО угоди про утворення Міжнародного біологічного дослідного осередку, що становить частину Програми розвитку ООН. На фінансування діяльності осередку ЮНЕСКО виділятиме щороку 1,2 мільйона доларів.

Імунітет до вірусів, можливість регулювати їхнє розмноження однаково цікавлять і лікарів, і фармакологів, і фахівців з лікувальних сироваток, і рослинників в усіх країнах світу. Те саме

можна сказати й про дослідження в галузі нуклеїнових кислот та обміну речовин. Міжнародне співробітництво відкриває нові можливості в розвитковій дослідній діяльності на користь людини.

Метою угоди з ЮНЕСКО, укладеної на п'ять років, є дальше розширення такого співробітництва та забезпечення ефективності виконуваних робіт. Крім того, ЮНЕСКО планує перетворити Сегедський дослідний центр на інститут удосконалення наукових кадрів на міжнародному рівні. ЮНЕСКО і АН Угорщини планують надавати спільну допомогу країнам, що розвиваються, в справі створення і розвитку власної фармацевтичної й харчової промисловості, у піднесенні на вищий щабель справи охорони здоров'я та сільського господарства.

Сегедський центр має найсучасніше обладнання для досліджень у галузі молекулярної біології. Розширюючи міжнародні контакти, Центр укладає угоди про співробітництво із спорідненими науковими за-

кладами і в інших країнах, запрошує до себе спеціалістів, організовує міжнародні конкурси, а щодва роки — наукові конференції. Уряд Угорської Народної Республіки ухвалив надавати до 1976 року щорічну дотацію Центру в розмірі 3 мільйонів форинтів.

Першою міжнародною науковою конференцією, запланованою АН Угорщини, був симпозіум Всесвітньої цитологічної організації, що відбувся тут ц. р.

Цитологія — одна з найважливіших галузей наукового експериментування — включає, крім усього іншого, вивчення ракових клітин. Рак — одна з небагатьох хвороб, перед якою ще відступає людський геній. І треба сподіватися, що широке співробітництво, утворення міжнародних наукових осередків, які акумулюють колективний розум науки, допоможе в недалекому майбутньому подолати її. Міжнародний науковий центр у Сегеді є кроком вперед у цьому напрямку.

За матеріалами зарубіжної преси

Проблеми італійських муніципалітетів

Римські трудящі змушені тулитися в трущобах, тоді як багато комфортабельних квартир стоять порожні. Плата за них виявляється занадто високою для трудящих.

Нещодавно в Перуджі відбувся шостий конгрес Ліги захисту прав місцевих органів Італії. Понад тисячу делегатів прибуло сюди з усіх кінців країни, щоб обговорити актуальні проблеми комунальної політики, визначити подальші завдання Ліги і переобрати її керівництво. На конгресі були також присутні гості з чотирнадцяти зарубіжних країн.

У своїх виступах делегати торкалися багатьох проблем, які стоять перед органами самоврядування, та шукали шляхів їх розв'язання. Цікавими були розповіді представників муніципалітетів, очолюваних комуністами або представниками лівих партій. Так, наприклад, у Болоньї, де при владі вже понад 20 років стоїть Італійська комуністична партія, досить успішно здійснюється комунальна політика в інтересах трудящих. Болонья має перспективний план розвитку і будівництва, чим можуть похвалитися небагато італійських міст. Тут збудовано сучасні лікарні, школи, дитячі садки, запроваджено стабільні комунальні тарифи.

Завдяки цій політиці, що відповідає ін-

тересам громадян, а також постійній наполегливій і безкомпромісній боротьбі комуністів у місцевих парламентах, кількість голосів за представників ІКП, поданих на останніх виборах до 798 муніципальних рад зросла з 23,8 до 26,1 процента. А в столиці провінції Ла Спеція за комуністів проголосувало понад 40 процентів виборців.

Справу ускладнює те, що муніципалітети в Італії і досі працюють за законом 1934 року, тобто часів фашизму. До того ж недостатнє фінансування надзвичайно обмежує дієспроможність місцевого самоврядування. Так у Фоліньї, місті з 50 тисячами жителів, прибутки становлять 1,2 мільярда лір, а витрати — 2,2 мільярда (570 лір дорівнюють приблизно одному карбованцю — ред). Фоліньїо заборгувало понад 7 мільярдів лір, а держава, хоч і зобов'язана покривати різницю між прибутками й витратами, не поспішає робити це. Управлінський апарат муніципалітетів часто настільки роздутий, що поглинає всі кошти, виділені на впорядкування міста.

На утримання 1,6 мільйона урядовців італійські громадяни витрачають щороку половину від загальної суми сплачуваних ними податків. Привілейована каста бюрократів за кожну довідку, за кожен розчерк пера стягає побори; вона насадила для трудящих непролазні хащі із законів, наказів та розпоряджень. Так, лише в галузі податкового права діє 1500 законів, а для будівництва одного шкільного класу потрібно одержати підпис 3160 чиновників.

Особливо серйозне становище склалося в Римі. Це місто, яке 103 роки є столицею Італії й налічує майже 3 мільйони жителів, перетворилося на осередок найгостріших соціальних контрастів, фантастичного багатства і безмежних злиднів.

За даними статистики, в Римі та на його околицях близько 300 тисяч чоловік мешкають у жалюгідних трущобах, споруджених з листового заліза, картону, ящиків, дощок та каміння. Ці халупи не мають водопроводу, каналізації; сміття та покидьки звідси ніколи не вивозять, й пацюки плодяться надзвичайно інтенсивно. Такі хвороби, як туберкульоз та ревматизм, — тут звичайне явище діти часто хворіють на дизентерію.

Звичайно, у Римі проводиться житлове будівництво. Поряд з кварталами новобудов схожими на цементні пустелі, виникають фешенебельні райони приватних будинків, що мають часом по п'ять ванних кімнат, плавальні басейни, кондиціонери. Трикімнатна квартира в такому будинку коштує 450 000 лір щомісяця. І тому чимало квартир стоять порожні, в той час як прості італійці туляться в непридатних для життя халупах. Та й за ці халупи вони повинні сплачувати від 30 до 50 процентів місячного заробітку. В місті процвітає спекуляція квартирами, власники будинків свавільно підвищують квартплату, а муніципалітет, очолюваний християнськими демократами, дивиться на все кризь пальці, не здатний вжити якихось радикальних заходів. Заборгованість Рима зростає щодня на мільярд лір, загальна сума боргу міста досягла 2000 мільярдів лір. Прибутків вистачає лише на те, щоб покривати проценти. Часто муніципалітет не має чим платити зарплату службовцям.

Все це свідчить про гостру кризу італійських міст, про важке становище квартиронаймачів і безпорадність міських муніципалітетів. Змінити становище на краще може лише докорінна перебудова економічного й суспільного ладу країни.

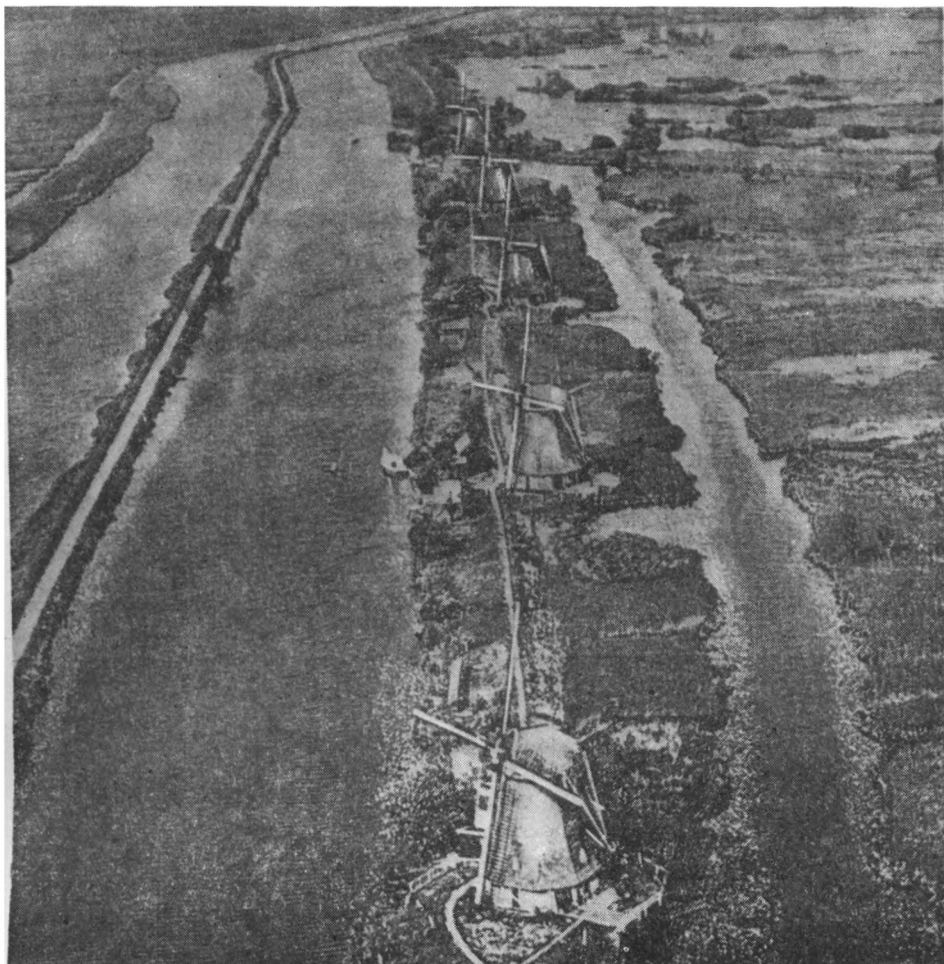
За матеріалами зарубіжної преси

Вода і ЗЕМЛЯ

Людей не видно взагалі. Між двома острівцями прокладено рейки, і щохвилини велетенська бетонна брила, зірвавшись з вагонетки, з гуркотом суне в морську безодню. Це споруджується найбільша голландська гребля План Дельта — вона обійдеться державі в 3,5 мільярда доларів. Її могутні об'єми охоплюють чотири морські затоки й скоротять лінію морського узбережжя на 700 кілометрів. Хтозна, чи спромоглися б голландці так швидко спорудити цей насип, коли б не пам'ять про трагічну ніч 1 лютого 1953 року. Ось що розповідає Й. В. Єгер, житель острова Сховен-Дювеланд:

— Я засидівся тоді до півночі, захопившись цікавою книжкою. Дружина з дитиною вже спали. Раптом почувся жахливий гуркіт, і не встиг я підбігти до вікна, як у кімнату ринула морська вода...

Єгер і його родина врятувалися, але 2 тисячі чоловік тієї ночі поглинув морський вир. Штормова хвиля, прорвавши греблю, змила все, що стояло на площі в 156 тисяч гектарів, зруйнувала 50 тисяч будинків. Це був не перший випадок, коли розбурхана стихія мстилася людині за спробу зазіхнути на її володіння. Ще в 1421 році гігантський вал заввишки в кільканадцять метрів змив дамбу, завдавши багато лиха.

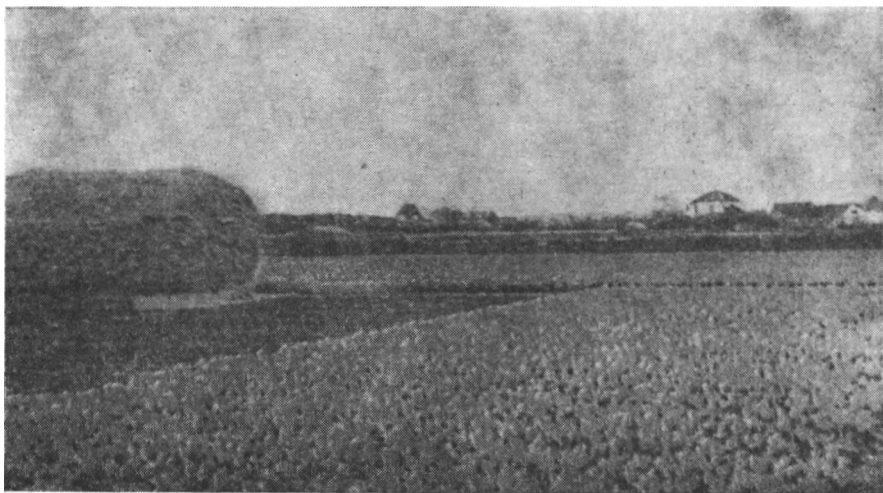
Вода, канали, шлюзи, вітряки — традиційний голландський краєвид.

З давніх-давен голландці змагаються з морем, щоразу відвойовуючи нові території. 40 років тому 32-кілометрова гребля завтовшки 80 метрів і заввишки 7,5 метра перетнула затоку Зюйдерзе. Північне море відступило на 90 кілометрів. Ще й досі цей польдер, так називають колишню затоку, ніяк не осушать. Але на зелених луках уже колоситься пшениця, пасуться череди корів. Після завершення робіт у цьому районі площа країни збільшиться на 2240 квадратних кілометрів.

Голландці дуже цінують землю. Кожен клптик її вони здобувають з боєм, адже їхня країна має чи не найбільшу густоту населення: на квадратний кілометр тут припадає 400 чоловік.

Нові ділянки відвойовують тепер на південному заході (План Дельта). Однак будівельники не зможуть викачати всю морську воду, бо глибина в деяких западинах сягає 18 метрів.

— Система шлюзів, — розповідає інженер міністерства водного транспорту К. Герітцен, — дозволить регулювати рівень озера Інсельмер, отже, волога надходитиме до найглибших місць польдеру й поступово опріснить залишки морської води.

Дамби не лише надійно захищають мешканців низин, вони також значно скоротили шляхи і зробили непотрібними пороми.

Відома всьому світу чорно-біла корова є невід'ємною частиною голландського пейзажу. На аукціоні в Алькмаарі, столиці Нортланду, продають худобу Племінні бугаї, пронумеровані, наче швидкісні авто, дефілюють перед покупцями. Їхні власники в синіх комбінезонах роздають проспекти — тут ніхто не купує «на око», спеціальна комісія визначає ціну тварин. Ось дані на дворічних корів: Моммер 25 — щороку дає 6842 літри молока (середня цифра по Голландії — 4290 літрів), Грета 87 — 11 668 літрів, Лін 9 — 12 700 літрів молока щороку! Корови-рекордистки оточені в Голландії майже містичним культом і коштують надзвичайно дорого. Серед покупців багато іноземців. Худобу купують СРСР, ФРН, Данія, Франція, Італія, Болгарія, Португалія, Іспанія, Лі-

вія, Уганда та інші країни. Продає Голландія також молочні продукти. Надоюючи щороку 9 мільярдів кілограмів молока, вона експортує 142 тисячі тонн масла, 173 тисячі тонн сиру, 365 тисяч тонн рідкого і 79 тонн порошкового молока (перше місце в світі).

Та, незважаючи на всі ці оптимістичні цифри, багато селян з тривогою думають про майбутнє. Невпинний процес концентрації виробництва поглинає дрібні господарства, які не витримують конкуренції. Колишні фермери перетворюються на батраків.

...Карта Голландії поцяткована плямами, що ними позначено землі, відвойовані в Північного моря. Ця боротьба точиться од 1200 року до наших днів. За цей час людина здобула собі 1/5 нинішньої території країни каналів, корів, вітряків, тюльпанів. І може саме тому голландці люблять повторювати: «Бог створив воду, а ми — суходіл».

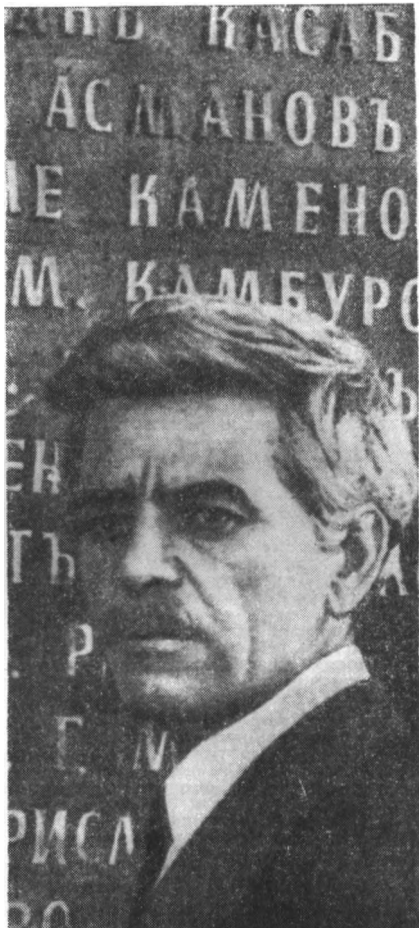
«Перспективи», Варшава

ТАЛАНТ, ПОМНОЖЕНИЙ НА ДОСВІД

Режисерський доробок Вило Радева за обсягом порівняно невеликий — лише п'ять фільмів. Але питома вага їхня така, що, разом узяті, вони становлять ціле явище в національній кінематографії Болгарії. Слово «явище» тим більше пасує до творчості Радева, що остання є на рідкість цілісною і цілеспрямованою. Ми знаходимо в творах цього талановитого режисера ідейну послідовність, єдність конструктивних принципів, бачимо врівноважену систему засобів виразу. Кожний фільм Радева є доказом того, що митець, який заявив про

Невена Коканова у фільмі «Викрадач персиків».

Петр Слабаков у фільмі «Цар і генерал».

свій талант вдалим режисерським дебютом, міцно утримує завойовані позиції.

У розмові з болгарським критиком Атанасом Свиленовим Вило Радев розповів:

«Все почалося в 40—41 роках, коли я ще вчився в Ловецькій гімназії. Конкретним поштовхом були чудові радянські класичні фільми 30-років, такі шедеври, як «Чапаєв» братів Васильєвих, «Тринадцять» Михайла Ромма, трилогія про Максима — Трауберга та Козинцева, «Путівка в життя» Миколи Екка. Вони відповідали нашим тодішнім ідеалам, нашим духовним пориванням. Вони надихали нас своїм революційним пафосом, своєю нестримною енергією. До того ж перегляд таких фільмів був тоді справжньою подією. Показувати ці

фільми було заборонено, і ми таємно, уночі, організовували нелегальні перегляди... Саме тоді любов до кіно назавжди ввійшла в моє життя. Настало Дев'яте вересня, яке принесло з собою визволення. Я повернувся з війни, де був політкомандиром. У Ловечі я знову зустрівся з кількома моїми друзями-ентузіастами, і ми вирішили працювати в кіно. Одного чудового дня 1948 року прийшла звістка: ми їдемо в радянську столицю, вчитися у ВДІК! Я був в одній групі з молодими людьми, чий імена тепер добре відомі в болгарському художньому кіно: Дано Дановським, Христо Ганевим, Янко Янновим, Ніколою Корабовим. Я вважаю, що роки, проведені в Москві, були вирішальними для формування моєї людської і творчої особистості».

В 1956 році Вило Радев закінчив ВДІК. Через деякий час він став одним з найкращих майстрів камери. Радев брав участь як оператор у створенні таких визначних болгарських фільмів, як «Димитровградці» (1956), «Роки кохання» (1957), «Напередодні» (1959), «Тютюн» (1963). Його робота в останніх двох фільмах була одноставно схвалена критикою.

У 1964 році з'явився перший самостійний фільм Радева «Викрадач персиків», який став значною подією в національній кінематографії. Вже в цьому своєму дебюті Радев повною мірою виявив хист режисера і кінодраматурга, уміння проникнути в святе святих людського серця, вловити найінтимніші душевні порухи своїх героїв.

Далі йде фільм «Цар і генерал», де ми стаємо свідками двобою між носіями двох протилежних концепцій служіння нації та вітчизні — лицемірним монархом, що насадив у країні терор і безправ'я, і сином болгарського народу, що йде на смерть заради щастя простих людей. І, саме тому, що образ царя Бориса III змальований не плакатно, не одновимірно, са-

Олег Ковачев і Віктор Ребенчук у фільмі «Найдовша ніч».

Кадр з фільму «Чорні ангели». В головних ролях Стефан Данаїлов та Доротея Тончева.

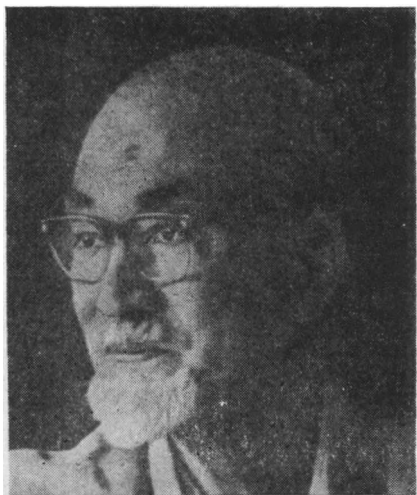
ме тому, що Радев вдається до небанальних і несподіваних сюжетних ходів з метою дискредитації класового ворога, його позитивний герой ще більше підноситься в наших очах, як духовний переможець над енергійним і хитрим противником.

Те саме бажання розібратися в особистій, хай навіть і обмеженій, маленькій «правді» кожного персонажа бачимо і в «Найдовшій ночі», де зображена строката галерея образів, кожен з яких, навіть із тих, що з'являються лише на мить, має свою долю. свій біль, свої радощі.

Талановиті, повнокровні і глибокі фільми Вило Радева дістали високу оцінку і критиків, і глядачів. Вже перша його кінострічка у 1964 році здобула премію на національному фестивалі у Варні. Наступні три фільми Вило Радева — «Цар і генерал», «Найдовша ніч» і «Чорні ангели» були удостоєні премії на Варненському фестивалі. «Найдовша ніч» принесла, крім того, режисерові звання лауреата премії ім. Димитрова. Здобув світове визнання і фільм «Чорні ангели», відзначений на міжнародному кінофестивалі в Карлових Варах 1970 р. Великим призом.

П'ЯТНАДЦЯТИТОМНИК СІГО НАОЯ

Японське видавництво «Іванамі Соте» у травні 1973 року розпочало повне (п'ятнадцятитомне) видання творів нещодавно померлого відомого японського письменника Сіго Наоя

Сіро Наоя.

(нар. у 1883 р.). Наоя належав до письменників класичного напрямку, стиль його відзначається точністю вислову і стриманістю. Найбільшу популярність здобув його роман «Шлях у нічний темряві» (1921—1922), в центрі якого стоїть образ юнака, що вперто переборює удари долі на шляху до духовного самовдосконалення.

ДЗВІНКЕ СЛОВО «САРАНГІ»

Індійська музика, якою ми її знаємо зараз, виникла багато століть тому, а оформилась як самостійний вид художньої творчості у XVI—XVII ст. Традиція має в ній величезну вагу, але талановиті композитори і музиканти прагнуть осучаснити й збагатити національне музичне мистецтво власним внеском.

Талановитим реформатором індійської класичної музики є Рам Нараян, артист, що грає на сарангі — одному з найдосконаліших інструментів у світі.

Нараян народився 1928 року в Удайпурі. Навчившись гри на сарангі під керівництвом свого

батька, він уже в чотирнадцять років став професіональним музикантом.

За традицією сарангі використовують лише для акомпанементу, і Нараян довгий час виступав саме як акомпаніатор. Але поступово він прийшов до висновку, що на сарангі чудово звучать і сольні партії, — висновку, на думку традиціоналістів, надто радикального.

«Спочатку я грав сам перед аудиторією в сто-двісті чоловік, відчуваючи ні з чим не зрівнянне задоволення від того, що моя музика дає людям втіху», — розповідав Нараян.

Згодом він стає регулярним учасником щорічного південноіндійського триденного фестивалю, на який рік у рік з'їжджається понад десять тисяч чоловік.

Тепер ім'я Нараяна відоме в усьому світі, він лауреат фестивалів у Баті та в Лондоні.

Кілька років тому Нараян за-снував школу, де навчає 15 учнів гри на своєму надзвичайно складному інструменті.

Концерт на сарангі триває понад чотири години. Нараян включає в свою програму твори, які дають музикантові змогу якнай-яскравіше виявити багатющі можливості цього дзвінкого інструмента.

Рам Нараян грає на сарангі.

ТОРГОВЦІ КРОВ'Ю

БЕЗ ПЕНЗЛЯ

І ФАРБ

Художник Генрік Завадський з польського міста Торуні komponує свої твори із поштових марок. Це почалося у страшні роки фашистської окупації, коли він, переходячи від гестапо, у довгі години самотності почав робити різні композиції із марок своєї колекції. Так з'явився перший твір. Проте митець залишився вірним нововідкритій «техніці» дотепер. На створення однієї картини художник витрачає приблизно 300 годин. У його творчому доробку — 30 творів, «намальованих» марками. Нещодавно Завадський закінчив портрет М. Коперника.

Продаж власної крові — єдиний спосіб врятуватися від голодної смерті для багатьох жителів Гаїті. Ще до схід сонця біля пункту американської фірми «Хемо карібієн», що купує кров, збирається величезна черга.

Гаїті — найбільш бідна країна західної півкулі. Вона не має своєї промисловості, а сільське господарство ведеться на примітивному рівні. Середня тривалість життя — 47 років. Річний прибуток на душу населення становить 75 доларів. Тому три долари, які гаїтянин отримує за літр крові — величезні гроші.

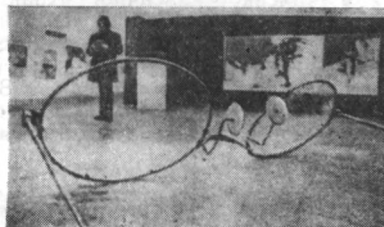
З донорської крові відокремлюють плазму для США, ФРН, Швеції. Щомісяця з Гаїті вивозять за кордон 600 літрів крові по 24 долари за літр.

Проти торгівлі кров'ю виступають прогресивні кола країн-споживачів. «Торгівля кров'ю людей, що страждають від голоду, — злочин», — заявляють вони.

Однак уряд Гаїті не турбує моральний бік справи. Для них кров громадян є товаром, що дає прибуток. Значна частина цього прибутку йде до кишені міністра оборони і внутрішніх справ Лукнара Камбрана — компаньйона фірми «Хемо карібієн».

«НАЙЦІКАВІШИЙ ЕКСПОНАТ»

На черговій виставці модерністів у Дюссельдорфі журналісти визнали «найцікавішим експонатом» величезні окуляри, що одні займали цілий зал художньої галереї.

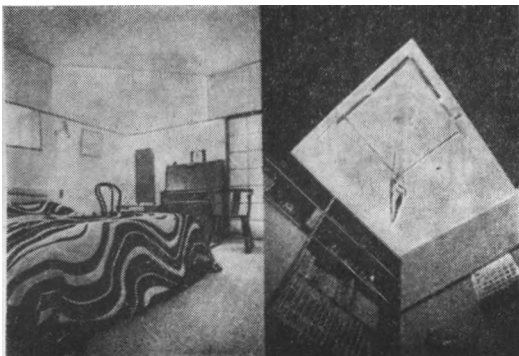
ДИВНА НЕПОСЛІДОВНІСТЬ

Жодних заперечень не викликало у службовців банку міста Кесуїк (Англія) бажання якоїсь пані відкрити рахунок і виписати чекові книжки на ім'я двох своїх котів — Квіксілвера і Квінса. Щотижня вона поповнювала рахунок невеликими внесками. Однак, коли Королівське товариство захисту птахів оштрафувало її на два фунти за з'їденого котами горобця, банківські чиновники відмовилися сплатити чек, де замість підпису стояли відбитки лап її пестунчиків, і зажадали підпису хазяйки.

БУДИНОК БЕЗ ВІКОН

Компанія «Цудзі кенсец» спорудила у Токіо за проектом групи молодих архітекторів будинок без вікон. Власне, вікна є, але зроблені вони в стелі — по одному в кожному з чотирьох кутів. Будинок двоповерховий, але сонячне світло проникає і на перший поверх, бо вікна наскрізні. Архітектори пояснюють свій задум тим, що глухі стіни створюють для мешканців ілюзію цілковитої ізоляваності від навколишнього світу, перешкоджають проникненню шумів. Крім того, взимку в та-

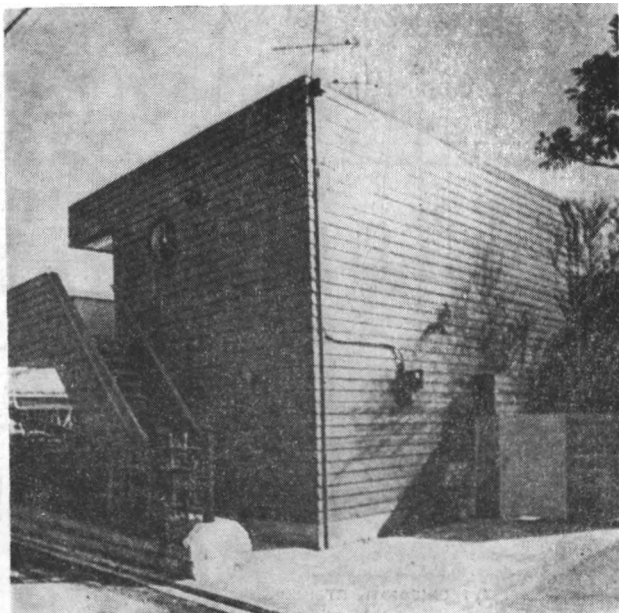

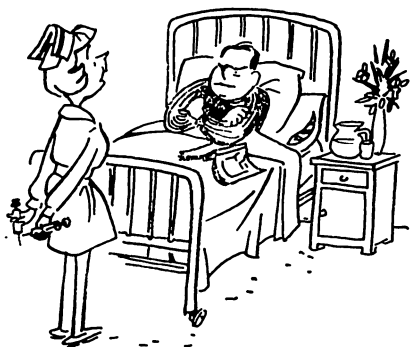
кому приміщенні значно тепліше, а влітку не налітає пилюка. Проект молодих архітекторів жваво обговорюється в пресі.

СТАТУЯ ПІД ОХОРОНОЮ ПОЛІЦІЇ

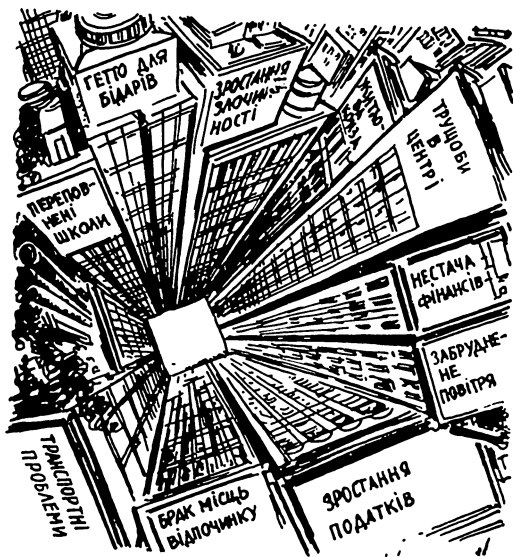
На одній з центральних площ Чикаго — Хаймаркет, височить п'ятиметрова статуя поліцейського. Свого часу батьки міста вшанували нею придушення поліцією масового страйку чикагських робітників 4 травня 1886 року. Статуї, проте, не щастило. Тільки за останні півтора року її двічі висаджували в повітря жителі міста, які не вважають за необхідне увічнювати пам'ять карателів.

Виступаючи на церемонії нового відкриття старого монумента, чикагський мер Річард Дейлі назвав горескульптуру «великим символом міста». Дейлі сказав, що біля пам'ятника цілодобово чергуватимуть поліцейські.

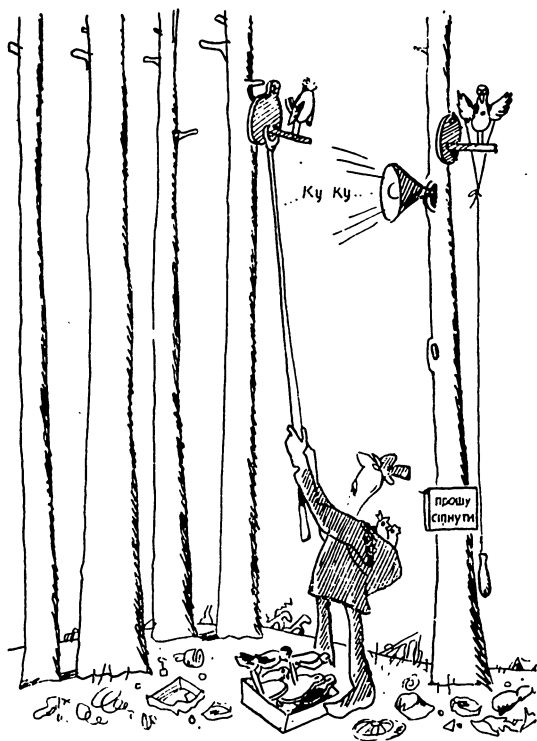

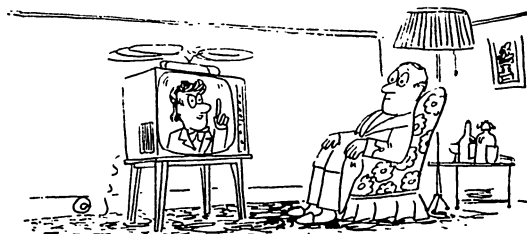
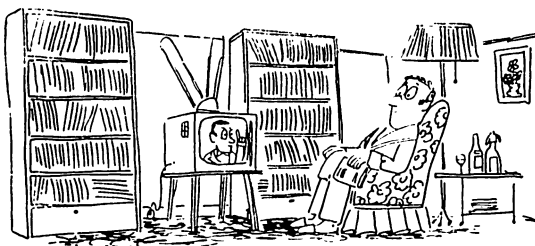
— Ліва чи права?
 «Швайцер ілюстрірте», Швейцарія.

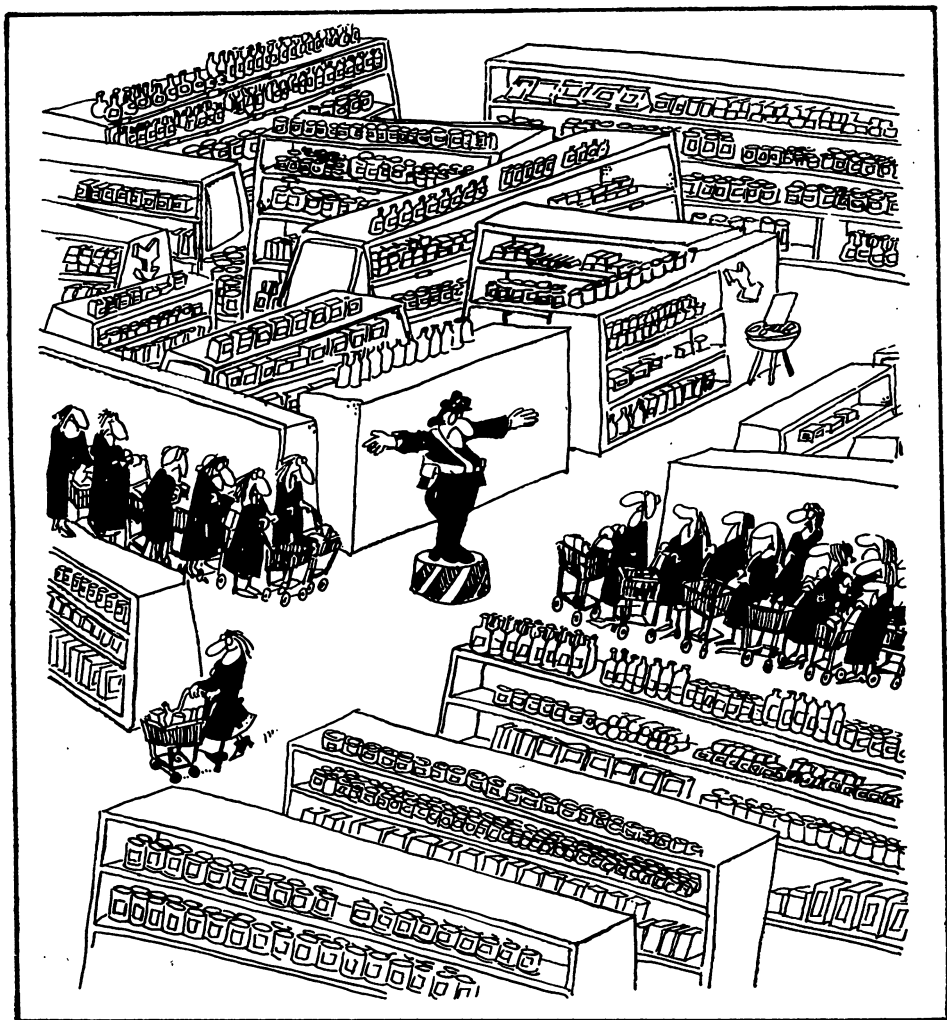
— Рятуйте!
 «Нью-Йорк геральд трибюн», США.

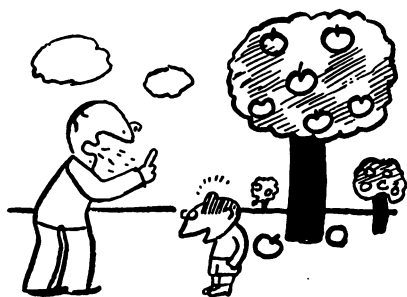
— Хай і тут співають пташки...
 «Квети», Чехословаччина.

«Польское обозрение», Польща

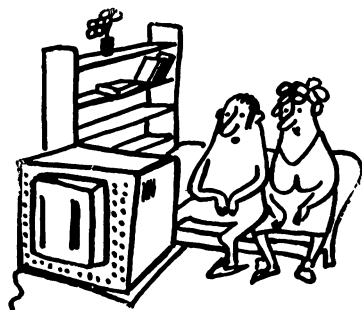

«Петра». ФРН.

— Ньютоне, Ньютоне, і що з тебе виросте?

«Рогач», Чехословаччина.

— Сенкевич, Толстой, Шекспір Бальзак... Маню, незабаром ми будемо до біса начитані!!!

«Політика», Польща.

К. Л. Шолс із своїм винаходом.

Одним із перших друкарську машинку випробував Марк Твен. От що написав письменник фірмі «Ремінгтон», яка з рекламною метою надіслала йому свою новинку: «Незважаючи на очевидні зручності, на жаль, придбати вашу друкарську машинку не можу. Адже на кожний лист, написаний на машинці, я дістаю у відповідь сотні інших з проханням розповісти про зручності й складності машинопису. А це заважає моїй творчій роботі».

Лист М. Твена опублікували в газетах, і почалася ера друкарської машинки, хоча винахід уже мав на той час понад вікову історію. Перший спогад про подібний пристрій з'явився 260 років тому. У 1714 році в Лондоні було видано патент на ім'я англійського інженера Г. Мілла, де зазначалося: «Пристрій друкує літери одну по одній, і будь-який текст може бути перенесений на папір або пергамент чітким шрифтом, що не відрізняється від друкарського». Однак ані моделі машинки, ані креслень не збереглося. Імпульсом для дальшої роботи по створенню подібного механізму було бажання дати змогу писати сліпим. Першу спробу зробив 1849 року вихователь Паризького інституту для сліпих Франсуа П'єрра. Через 20 років нонгенгагенський пастор Маллін Нансен сконструював для сліпих так звану друкарську кулю.

З бурхливим розвитком торгівлі у XIX столітті потреба в пристрої, який би

З родоvodu друкарської машинки

допомагав писати швидко і розбірливо, стала нагальною. Виникають численні варіанти друкарських машинок.

Відень 1866 року. До імператора Франца-Йосифа просить на прийом столяр з Тіроля Петер Міттернгоффер. Імператор з цікавістю дивиться на машинку, що швидко й чітко переписує тексти. Він навіть дає винахіднику 200 марок для дальшого удосконалення пристрою. Але охочих налагодити серійне виробництво машинки не знайшлося, — справа була нова й непевна.

Подібна доля спіткала не одного винахідника. До найщасливіших належав К. Латам Шолс, який у 1867 — 1870 роках розробив 30 різних моделей друкарських машинок. Своїм винаходом він зацікавив американську фірму «Ремінгтон», що займалася виробництвом швейних машинок і... гармат. Але після війни Півдня з Північчю попит на гармати спав, треба було негайно переключатися на щось інше.

І ось 1870 року було продано перших 140 машинок, а в 1873 — вже 2 тисячі, а ще через 10 років — 73 тисячі штук. Крім того, фірма взяла на себе й підготовку кваліфікованих друкарок, які закріплювалися за кожною проданою машинкою. Лише 1881 року в Нью-Йорку відкрилися перші професійні курси друкарок.

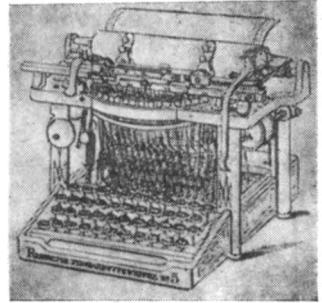
Тим часом з'явилися нові варіанти моделей з різними принципами руху валіка й літер. Але клавіатура, запропонована Шолсом, лишилась незмінною.

Вже 1900 року в продаж надходило 88 різних типів машинок. Часто вони не мали регістрів і друкували тільки великі чи тільки малі літери, розташовані за алфавітом, а не за принципом найбільшого вживання. Друкованого тексту під час роботи не було видно.

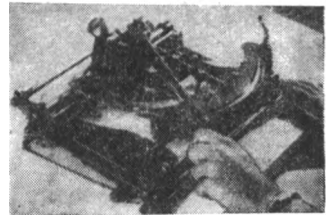
Людина, яка зробила «революцію» в конструкції машинок, був німець Ф. Вагнер. Саме він розмістив поряд великі й малі літери, запропонував стрічку. До того її роль виконувала подушечка, наповнена фарбою. Цю удосконалену модель 1898

року почала випускати фірма «Ундервуд». Відтоді починається бурхливий розвиток друкарської машинки. І сьогодні ми вже не можемо уявити свого життя без цього невеликого, але такого важливого апарата.

«Ремінгтон» 1883 року.

«Космополіт» 1888 року.

Майже 50 років тому з'явилися перші портативні машинки.

ЗМІСТ

ЖУРНАЛУ

«ВСЕСВІТ»

ЗА 1973 РІК

**ПРО ПРИСУДЖЕННЯ МІЖНАРОДНИХ
ЛЕНІНСЬКИХ ПРЕМІЙ «ЗА ЗМІЦНЕННЯ
МИРУ МІЖ НАРОДАМИ» ЗА 1972 РІК.— № 7**

**«РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ МОЇМИ ОЧИМА»
ВІДПОВІДІ ПИСЬМЕННИКІВ СВІТУ НА МІЖ-
НАРОДНУ АНКЕТУ «ВСЕСВІТУ».— № 11.**

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ПОЕЗІЯ

Анвар Хайріл. — Поезії, № 9.
Андерссон Клас. — Поезії, № 8.
Галчинський Констани Ільдефонс. —
Віт Ствош. Поема. — Поезії, № 3.
Дамянов Дамян. — Поезії, № 11.
Із сучасної індійської поезії:
Матадін Бхагерія, Харіваншрай Баччан,
Джібонанондо Даш, Алі Сардар Джафрі.
Джан Нісар Ахтар, № 4.
Із сучасної кубинської поезії:
Ніколас Гільєн, Фелікс Піта Родрігес,
Анхель Аух'єр, Самуель Фейхоо, Елісео
Дієго, Роберто Фернандес Ретамар, Хо-
се Мартінес Матос, Педро де Ораа, Отто
Фернандес, № 7.
Із сучасної сербської та хорватської по-
езії:
Десанна Максимович, Мирослав Крлежа,
Васко Попа, Ізет Сарайлич, № 2.
Із сучасної японської поезії:
Яманогуті Баку, Танігава Карі, Футігамі
Мосен, Кіхара Коїті, Аюнава Нобуо, Ан-
до Ітіро, Огата Каменоске, Накано Сіге-
хару, Танігава Сюнтаро, № 9.
Ітс Уільям Батлер. — Поезії, № 11.
Лорна Федеріко Гарсія. — Поезії, № 6.
Маннер Ева-Ліса. — Поезії, № 8.
Нірапа Сур'янант Тріпатхі. — Революції
грома, грім! До коханої. — Поезії, № 9.
Нуммі Лассі. — Поезії, № 8.
Оксанен Ауліні. — Поезії, № 8.
Плавна Андрей. — Поезії, № 1.
Превер Жак. — Поезії, № 12.
Россі Матті. — Островський. Поема. —
Поезії, № 8.

Саарітса Пентті. — Поезії, № 8.
Санга-Куо Франсуа. — Поезії, № 9.
Сенгор Леопольд Седар. — Поезії, № 9.
Томас Ділан. — Поезії, № 5.
Туртійайнен Арво. — Поезії, № 8.
Хульден Ларс. — Поезії, № 8.
Шоїнка Воле. — Поезії, № 9.

ПРОЗА

Батай Мішель. — Різдвяна ялинка. Ро-
ман, № 1.
Вулф Томас. — Додому нема вороття.
Роман, №№ 5—7.
фон дер Грюн Макс. — Місцями оже-
ледь. Роман, №№ 11, 12.
Гупта Бгайрав Прасад. — Собача лапа.
Оповідання, № 9.
Драгойчева Цола. — Сім років у пеклі.
Спогади, №№ 11, 12.
Джумали Неджаті. — Посушливе літо.
Повість, № 7.
Дінг Куанг Ня. — Краплі дощу. Опові-
дання, № 9.
Димитрова Блага. — Підземне небо. В'єт-
намський щоденник, № 2.
Добози Імре. — Березневі сніжинки. Опо-
відання, № 7.
Кавалець Юліан. — Волання. Роман,
№№ 9, 10.
Клевіс Владімір. — Ще 6 разочок. Опові-
дання, № 5.
Коуп Джен. — Здобич шакала. Серце сві-
танку. Оповідання, № 9.
Марен Іржі. — Глибокий котлован. Опо-
відання, № 5.
Матуте Ана Марія. — Пастка. Роман,
№№ 3, 4.
Мері Вейо. — Візит. Оповідання, № 8.
Міколла Марія-Леона. — Дружина ліка-
ря. Оповідання, № 8.
Несін Азіз. — Чужим розумом живемо.
Оповідання, № 9.
П'юзо Маріо. — Хрещений батько. Роман,
№№ 10—12.
Рінтала Пааво. — Хлопці. Повість, № 8.
Сінерво Ельві. — Троє у в'язниці. Опо-
відання, № 8.
Солдаті Маріо. — Смерть Флока. Опові-
дання, № 3.
Томечек Яромір. — Риба і зірка. Опові-
дання, № 5.
Уейн Джон. — Темрява. Добраніч, ста-
ренька Дейзі. Цар Калібан. Оповідан-
ня, № 4.
Форс Ханс. — Хмари з гір. Оповідання,
№ 8.
Шерфіг Ганс. — Дворецький. Оповідан-
ня, № 6.
Шрайєр Вольфганг. — Жовта акула. Ро-
ман, №№ 1—3.
Хяллі Матті. — По Скандинавії в пошу-
ках сорочки. Оповідання, № 8.
Чандар Крішан. — Повернення з Землі.
Оповідання, № 9.
Яневський Славко. — Село за сімома
ясенами. Роман, №№ 5, 6.
Ярош Петер. — Сутінки. Оповідання,
№ 7.

ІЗ СКАРБНИЦІ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Вазов Іван. — Поезії, № 5.
Гораций. — Оди, № 9.
Ду Фу. — Поезії, № 12.
Лі Бо. — Поезії, № 12.
Лессінг Готгольд-Ефраїм. — Вайки, № 4.
Рільке Райнер Марія. — Поезії, № 10.

СТАТТІ

- Абрамович С. — Валерій Брюсов і зарубіжна література, № 12.
 Алімжанов А. — Через століття і континенти, № 7.
 Антонова Л. — Публіцистика Вольфганга Борхерта, № 5.
 Букрєєва Н. — Письменник-реаліст, № 5.
 Ведіна В. — Умовність і вірогідність. (Із спостережень над польською драматургією 60-х років), № 6.
 Гайдєнко П. — Серен Кіркегор, № 3.
 Гіленсон Б. — Друге народження «червоних тридцятих», № 2.
 Горський В., Азархін В. — Шлях до істини, № 2.
 Грубер Й. — Два силуети з сучасної румунської літератури, № 9.
 Денисова Т. — Плутані шляхи Джона Апдайка, № 10.
 Жулинський М., Федорук О. — В пошуках загублених берегів, № 4.
 Затонський Д. — Анатомія успіху, № 7.
 Захарєвська В. — Традиції і новаторство в сучасній болгарській поезії, № 9.
 Зєніна Л. — Мемуари й антимемуари № 4.
 Івашова В. — В пошуках чистоти, № 3.
 Карклінь Г. — Дві зустрічі з Борисом Теном, № 1.
 Кін Ц. — Італійська реальність і культура, № 2.
 Кіркегор С. — Із книжки «Або-або». Із щоденників, № 3.
 Козак Я. — За соціалістичну літературу, за нову людину, № 1.
 Коротич В. — Слова Ульяма Ітса, № 11.
 Лайтєнєн К. — З лісу в місто, № 8.
 Ларні Мартті. — Українським друзям про Фінляндію та фіннів, № 8.
 Лідєський Ю. — Віля входу в світ, № 4.
 Лисевич І. — Два великих поети, № 12.
 Лозинський І. — Анрі Барбюс на Україні, № 5.
 Лозинський І. — Твори Міцкевича на Україні, № 12.
 Ломб К. — Як я вивчаю мови, № 4.
 Морозова В. — Контакти письменників Радянського Союзу і Фінляндії, № 8.
 Наливайко Д. — В пошуках єдності зі світом і людьми, № 10.
 Новохацький П. — Максим Рильський редагує переклад, № 4.
 Покальчук Ю. — Поезія, народжена свободою, № 9.
 Рашиковський Є. — Міфологія круговороту часу, № 1.
 Рягузова Г. — Твори про французьку жіночу-робітницю, № 3.
 Соловей Е. — Поетична свідомість епохи, № 9.
 Соловйова Н. — Молоді драматурги Англії, № 7.
 Сіменон Ж. — Коли я був старим, № 3.
 Сюняйнен Р. — На передовому рубежі, № 8.
 Федоренко М. — Безсмертя поезії Цюй Юаня, № 6.
 Чабан Б. — Зачинателька великої традиції, № 12.
 Чернишова Т. — Нескоримий співець Еллади, № 11.
 Чирнов О. — Через вогонь до ясності № 5.
 Шайкевич Б. — Вересневе повстання і болгарська література, № 9.
 Шахова К. — З народом крізь вогонь, № 1.
 Якимович Т. — «Найбільша аварія французької драматургії», № 7.
 Ярматц К. — Проблеми літературної критики НДР, № 10.

- Бананов А. — Сталь і музи (Світло для людей. Хеннігсдорф, 1972), № 6.
 Букрєєва Н. — Актуальне дослідження (Ю. В. Покальчук. Самотнє покоління. Київ, 1972), № 6.
 Волошко Є. — Другарі (Александр Атанасов. Пласти. Донецьк, 1971), № 6.
 Горєцький А. — Сербська Луїжия і ми (Ю. Кох. Подорож на схід. Будисін. 1969), № 2.
 Гуць М. — Перша ластівка (Македонська новела. Київ, 1972), № 3.
 Денисова Т. — Глухі кути модернізму (І. Хау. Занепад нових. Культура модернізму. Нью-Йоркські інтелектуали), № 1.
 Знаменська М. — Шляхами дружби і єднання (Летспис на дружбату. София, 1972), № 9.
 Жєрдинівська М. — Спогади про Габрієлу Містраль (Сіро Алергія. Мій друг Габрієла Містраль. Ліма), № 5.
 Жєрдинівська М. — Література гаучо (Вартоломе Ідальго, Іларіо Аскасубі. Антологія поезії гаучо. Куба), № 12.
 Корунєць І. — Михайло Коцюбинський французькою мовою, № 3.
 Корунєць І., Дудченко М. — Нове дослідження з проблем перекладу (В. Колтілов. Першотвір і переклад, Київ, 1972), № 4.
 Кулик В. — Перед судом правди (Зофія Посини. Пасажирка. Відпустка на Андріатиці. Київ, 1972), № 12.
 Кухалашвілі В. — Опір триває (Марчелло Вентурі. Білий прапор під Кефалонією. Київ, 1972), № 6.
 Логвиненко М. — Визначна сила світового літературного процесу (Є. С. Шабловський. Соціалістичний реалізм і світова культура. Київ, 1973), № 9.
 Мушак Ю. — Нове життя «Енеїди» (Публій Вергілій Марон. Енеїда. Київ, 1972), № 4.
 Пащенко В. — Нескорена молодь В'єтнаму (Франсуаза Коррез. Вамбукова парость. Париж. 1972), № 2.
 Рягузова Г. — «Одіссея» Марсіала Англада (Жан-Луї Кюртіс. Мисляча тростина. Париж, 1971), № 5.
 Солдатенко І. — Велич поета (Г. Д. Вервес. Максим Рильський в колі слов'янських поетів. Київ, 1972), № 3.
 Скуратовський В. — Потрібне дослідження (Д. Затонський. Про модернізм і модерністів, Київ, 1972), № 2.
 Чайковський Б. — Країні Рад присвячено (Зоря над світом. Київ, 1972), № 6.
 Чичєрін О. — По сторінках журналу «Еугорє», № 12.
 Шєйнкїна Е. — Джєнтльмени-гангстєри. (Ральф Мєлоні. Вибрик часів Ніксєновєї депресії. Нью-Йорк. 1972), № 4.
 Шпильова О. — «Вірю в нашу добу і в могутнє червєне знаменє!» (Г. Джагаров. Перєсторєга. Київ, 1972), № 7.
 Якимович Т. — Література і революція. (К. О. Шахова. Шандор Петєфі. Київ, 1972), № 5.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Гольдєнберг З. — Зарубіжна література на Україні. Рік 1972. № 1.

УКРАЇНА І СВІТ

- Візит побратимів, № 6.

Зорівчан Р. — Піонер англомовної Шевченкиани. № 3.
 Коптілов В. — Гейне на Україні. № 2.
 Новоселицька Н. — Друга зустріч. № 2.
 Петухова С. — Дружба і співробітництво. № 8.
 Покровська І. — Радянсько-кубинські літературні зв'язки. № 7.
 Полторацький О. — Життєпис митця. № 10.
 Собко Р. — З місією дружби. № 2.
 Собко Р. — Розширення контактів. № 11.
 Соломій Крушельницька очима сучасників. № 10.
 Шаховський С. — «Хай панує Куба вільна». № 7.
 Щербак Ю. — Шара Каріт № 4.

РЕЦЕНЗІЇ НА ЗАРУБІЖНІ ВИДАННЯ ТВОРІВ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

Бананов А. — Юрій Шовкоп'яс. «Людина живе двічі» (НДР). № 9.
 Вікторія З. — Микола Шеремет. «Лілія Карастоянова» (НРВ). № 9.
 Гнатюк К. — Петро Северов. «Повість про Рубена» (НДР, 1971). № 1.
 Житник В. — Юрій Щербак. «Вар'єр не сумнісності» (ПНР). № 9.
 Мегела Я. — Українські народні казки німецькою мовою. (НДР). № 9.
 Мокровольський О. — Сава Голованівський. «Тополя на тому березі» (Сава Голованівський. Тополя на тому березі. НДР, 1971). № 1.
 М. З. — Олесь Гончар. «Циклон» (НРВ). № 9.
 Чайновський Б. — Шевченкове слово в Польщі. № 9.
 Череватенко Л. — Микола Важан «Пригорща надії» (Микола Важан. Пригорща надії. НДР, 1972). № 1.

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА

Верба І. — Живопис мексиканської революції. № 11.
 Гакнебуш В. — Найстаріший і наймолодший театри Парижа. № 12.
 Данченко О. — З пензлем і олівцем по В'єтнаму. № 2.
 Лелюх С. — Пол Снофід № 6.
 Проценко Ю. — Ірландія: драматургія і театр сьогодні. № 3.
 Скуратовський В. — Новаторство Делакруа. № 4.
 Шахова К. — Втеча в життя. № 6.

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ

Валах Я. — Спадщина «республіки Салло», № 7.
 Вульф В. — «Контр-культура» бунтівної Америки». № 7.
 Євтух В. — З ким ти, молоде покоління? № 6.
 Дмитревський В. — Два обличчя Папагени. № 11.
 Думмер Е. — Робітничий клас Азії й Африки. № 9.
 Кваснюк Б. — Дзеркало кризи. № 1.
 Кін Ц. — Великий син італійського народу. № 7.
 Козлов Л. — Комуністична преса Індії в боротьбі за демократичні переігнорення в країні. № 3.
 Козловський Ю. — «Сога гаккай»: декларації і практика. № 1.
 Коротаєвський Г. — Таємниця «справи господньої». № 10.
 Логвин Е. — Дзайбацу знову відточують меч самураїв. № 4.
 Мінчин Б. — Цей шалений хворий націоналізм. № 9.
 Мяло О. — Негритюд: проблеми та історія. № 9.

Покальчук Ю. — Соціологія робітництва «Рено» Фремонтьє Ж. — Робітнича формація «Рено». № 2.
 Покальчук Ю. — Під прапорами «чистої науки». № 2.
 Феонтистов А. — Історична неспроможність концепції замкненого розвитку культур. № 12.
 Чередниченко В. — За кулісами так званого СВУ. № 10.
 Чупрун О. — Мільярди голодних... Кому це вигідно? № 5.

ПУБЛІЦИСТИЧНІ МАТЕРІАЛИ, ПРИСВЯЧЕНІ ФІНЛЯНДІЇ.

Віллуна К. — Країна лісів і озер. № 8.
 Костюченко Ю. — Взаємна повага і довіра. № 8.
 Пості Л. — Освіта й наука у Фінляндії. № 8.
 Якименко Н. — В. І. Ленін у Фінляндії. № 8.

ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ»

Аматорський театр. № 8.
 Байн В. — Сьогодення Астурії. № 9.
 Біблотекні: минуле і майбутнє. № 4.
 Білий хоче стати чорним. № 3.
 Бінновський А. — Рамазан. № 1.
 Бики і аподерасос. № 2.
 Болгарський кришталь. № 2.
 Бонецька Е. — Криве дзеркало «жіночого бунту». № 9.
 Боучек Я. — Чому зник Лінх Бюо? № 3.
 Будревич О. — Мексика бореться і вчиться. № 5.
 Бутильський А. — Сіті Якудза. № 2.
 В країні молодих. № 10.
 Варненська М. — До Ханоя через Київ. № 10.
 Вернер Ф. — Долина троянд. № 5.
 Визволення Ангولا вчиться. № 11.
 Ву Тху Он — Село Абрикосове. № 1.
 Гавлічен В. — Перспективи Праги. № 4.
 Гдиня пістолітна. № 3.
 Геноцид у пустелі. № 1.
 Гонера Т. — Вода і земля. № 12.
 Горизонти Заїру. № 2.
 Грачова Л. — Романтизм і раціоналізм фінської архітектури. № 8.
 Грейвс В. — Футагами: жива гравюра. № 9.
 Грейвс В. — Хист високий і неповторний. № 3.
 Джой Бангла! № 7.
 Єременко В. — Швейцарія зблиська. № 1.
 Жеромський А. — Пробуджений край. № 4.
 Живопис починався з «Калевали». № 8.
 Ізраїльський расизм на окупованих територіях. № 5.
 Кенан Т. Ерім. — Афродісіас — пробуджене місто стародавнього мистецтва. № 2.
 Кот З. — Квіти для машин. № 11.
 Ламбо П. — Сомалі — східний ріг Африки. № 10.
 Ламот Р. — «Зелене пекло» для Лісабона. № 9.
 Лідіде живе й застерігає. № 6.
 Магічний звук кантеле. № 8.
 Маклеш К. — Полювання на морських гадюк. № 4.
 Маклеш К. — Тасадеї — печерні люди з Мінданао. № 6.
 Марінатос С. — Тера — ключ до таємниць міноїців. № 5.
 Михайленко В. — Убивці з «ЕМ». № 3.
 Модернізовані гангстери. № 6.
 Музей експресіоністів. № 3.
 Народна творчість. № 8.
 Нільсон В. — Що скоїлося з Джуді? № 4.
 Нова географія Парижа. № 7.
 Оніщенко І. — За туманами Нова Зеландія. № 4.

Розенберг Н. — Лівінгстон і нащадки
Родса, № 7.
Село іграшкарів, № 6.
Страхова істерія, № 7.
Страхотливий відблиск ртуті, № 10.
Тудоран Д. — «Я в світ прийшов побачить
сонце...», № 11.
Х'югс Р. — Хапай рушницю, дитинко!
№ 1.
Хортобадська Пуста — романтика й
життя, № 7.
Хімічна війна у Мозамбіку, № 5.

Чашка кави, № 6.
Шахтарська доля, № 6.
Щупальця ПАР в Англії, № 7.
Юнеско в Сегеді, № 12.
Ярмутьський Г. — Пам'ять 1941-го ро-
ку, № 2.
Літературно-мистецька хроніка, №№ 1—5,
7—9, 11—12.
Веселі сторінки, №№ 1—10, 12.
Звідусіль, №№ 2—4, 6—7, 9, 11—12.

Головний редактор **Дмитро Павличко.**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

**Дмитро Білоус, Павло Загребельний, Дмитро Затонський, Віктор Коп-
тілов, Юрій Кочубей, Олег Микитенко (заст. головного редактора),
Воліна Пасічна, Леонід Первомайський, Олександр Підсуха, Олексій
Полторацький, Юрій Смолич, Валентина Шевченко.**

Відповідальний секретар Богдан Чайковський.

Художній редактор Микола Коваленко.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34. Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи — 93-29-61. Рукописи обсягом до одного дру-
кованого аркуша не повертаються.

БФ 30334. Здано до набору. 12. IX. 1973 р. Підписано до друку 30. X. 1973 р. Формат
паперу 70×100¹/₁₆. Друк. фізичн. арк. 15. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 20,1.
Тираж 44090. Ціна 60 коп. Зам. 04472.

«ВЕСЬ МИР», 1973, № 12 (на українском языке). Ежемесячный литературно-художествен-
ный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины и Украинского
общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами. Адрес редакции: 252021,
Київ-21, ул. Кірова, 34. Издательство «Радянський письменник», Київ, бульвар Леси
Українки, 20. Комбинат печати издательства «Радянська Україна», Київ, Брест-Литов-
ский проспект, 94. Печат. физ. листов 15. Условн. печ. листов 19,5. Учет.-изд. листов 20,1.
Тираж 44090. Цена 60 коп. Зак. 04472.

**Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянськ Україна»,
Київ-47, Брест-Литовський проспект, 94.**

ИНДЕКС 74089

Ціна 60 коп.